
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2008 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Murşalbekova L.M.

Избирательное влияние эмоционального напряжения на познавательные процессы 3

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Paknazar Jafar

The study of descriptive and personality characteristics of young managers and it's relation to their young managers success 10

S.S.Mirzəyeva

Ümummilli lider şəxsiyyətinin formalaşmasına dair 15

KLİNİK PSIXOLOGİYA

И.Мамедова

О психосоматическом подходе в клинической психодиагностике 29

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Səməndərova A.F.

Məhbusların readaptasiyasının bəzi sosial-psixoloji məsələləri 35

SOSİAL PSIXOLOGİYA

Behruz Elmamuz İmamverdi oğlu

Social Behavior 42

İ.Ə.Mirzəyev

Qarabağ münaqişəsinin həllinin siyasi-psixoloji məsələləri 53

Z.İ.Sadıqova

Psixi sağlamlığa təsir göstərən bəzi sosial-demoqrafik amillər 60

Pur Şahsuvari Fatimə

Gənclərdə sərvət dəyərlərinin formalaşması 69

L.M.Cabbarova

Virtual ünsiyyətin bəzi psixoloji problemləri haqqında 75

<i>M.H.Mustafayev, Ş.R.Qurbanova</i>	
Şəxsiyyətin formalaşmasında mədəniyyətin rolu	81
<i>Ş.Y.Abdullayeva</i>	
Terrorçularla danışıqlar aparılmasında psixoloji biliklərin əhəmiyyəti və rolu	87
<i>И.Кулиева</i>	
Медико-социальные проблемы семьи, ожидающие ребенка	95
<i>E.A.Zeynal-zadə</i>	
Reklam fəaliyyətinin sosial-psixoloji aspektləri.....	104
<i>И.М.Мамедли</i>	
Роль национальной идентичности в развитии демократического общества	110

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

<i>К.Р.Алиева</i>	
Образовательный процесс и творческая самореализация личности	118
<i>E.Igidova</i>	
Yeniyyətmələrdə nevroitik pozulmaların formalaşmasının xüsusiyyətləri.....	124
<i>С.А.Аллахярлова</i>	
Антиалкогольное и антинаркоманийное воспитание	130
<i>N.N.Məmmədova</i>	
Çətin uşaqlar və onların davranışında olan qüsurların yaranma səbəbləri.....	137
<i>S.İVerdieva</i>	
Ali məktəbdə təlim prinsiplərin müddələri.....	145
<i>S.B.Rzayeva</i>	
Bədii bərpəedici təxəyyülün inkişaf etdirilməsində ədəbiyyat müəllimlərinin rolu	151
<i>Ş.M.Quliyeva</i>	
Müasir dövrdə gənc qızların mənəviyyətinin formalaşmasında ailə tərbiyəsinin psixoloji əsasları	160
<i>H.Əliyeva</i>	
Yeniyyətmənin təlim fəaliyyətinə təsir edən amillər	169
<i>R.Cabbarov</i>	
Təhsilin fəlsəfəsi və təlim məqsədlərinə yeni yanaşma	177
<i>R.Qarayeva</i>	
Yeniyyətmə qızların şəxsiyyətinə etnomədəni amillərin təsiri.....	186

PSIXOLOGİYA TARİXİ

<i>M.V.Vəliyev</i>	
Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi və psixoloji fikrin formalaşmasında M.F.Axundovun rolu.....	193

ИЗБИРАТЕЛЬНОЕ ВЛИЯНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО НАПРЯЖЕНИЯ НА ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Л.В.Мурсалбекова

Диссертант кафедры «Общая психология» АГПУ

Для современной психофизиологии является характерной тенденция рассматривать эмоциональное напряжение как особое состояние, структура которого наряду с эмоциональным включает и другие компоненты, среди которых следует особо подчеркнуть мотивационные, интеллектуальные, перцептивные и т.д. В частности, такая ситуация может наблюдаться в результате информационных перегрузок во время подготовки студентов к университетским экзаменам [6] или при нехватке времени для принятия ответственных решений в экстремальных условиях [1, 5]. Вместе с тем, независимо от природы вызывающих эмоциональное напряжение факторов представляет интерес тот факт, что в этих условиях эффекты не ограничиваются только их специфическим физиологическим действием, но обусловлены также и психологическими особенностями самой личности. Хотя общепринятая дифференциация стресса на физиологический и психологический является чисто условным,

тем не менее двойственная, психофизиологическая природа этого явления требует применения комплексного подхода для анализа вопросов, связанных с особенностями модуляции познавательных процессов в условиях развития эмоциональной напряженности различной природы.

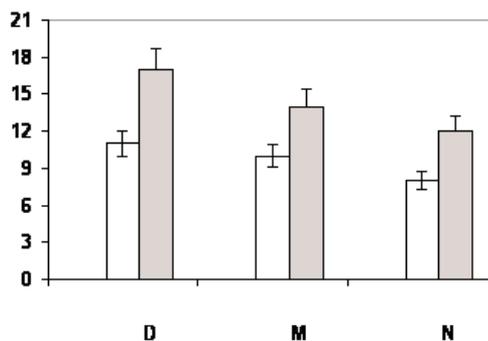
Экспериментальный материал накоплен на 98 студентах (48 юношей и 50 девушек) Азербайджанского Государственного Педагогического Университета с использованием стандартных приемов для проведения психофизиологических исследований. В качестве экспериментальной модели была выбрана экзамены у студентов старших курсов по различным предметам (психология, биология, математика). Накопленный материал был подвергнут всестороннему статистическому анализу.

Предварительно мы проанализировали характер зависимости восприятия величин предметов от их эмоционального содержания. С этой целью испытуемые (эксперименты проводились за месяц до экзаменационной сессии) должны

были воспроизводить величину игральных карт различных размеров с нарисованными на них рисунками с различной значимостью: позитивной, т.е. большей (изображение национальной валюты в 100 манат – D), негативной, т.е. меньшей (изображение 100 долларовой купюры США – M) и нейтральной (геометрическая фигура в виде треугольника – N). Полученные результаты соответствовали данным литературы [7] и свидетельствовали о зависимости точности восприятия величин от эмоциональной значимости воспринимаемого предмета. Из результатов этих экспериментов следует, что при оценке более крупных карт имеет место тенденция к переоценке их реальных величин. Более того, карты с изображением 100 манат (более высокая эмоциональная значимость) оценивались как более крупные, чем равные им по величине карты с изображением зарубежной валюты или содержащие нейтральный знак треугольника.

Особый интерес в этих экспериментах представляет тот факт, что переоценка реальных величин воспринимаемых объектов приобретает еще более выраженный характер в зависимости от состояния эмоциональной напряженнос-

ти самих испытуемых. Так, повторение аналогичных тестов со студентами непосредственно перед экзаменом, как это следует из рис.1, обнаруживает еще большую ошибку восприятия.

Рис.1. Зависимость переоценки реальных величин от состояния эмоциональной напряженности студентов старших курсов психологического факультета АГПУ.

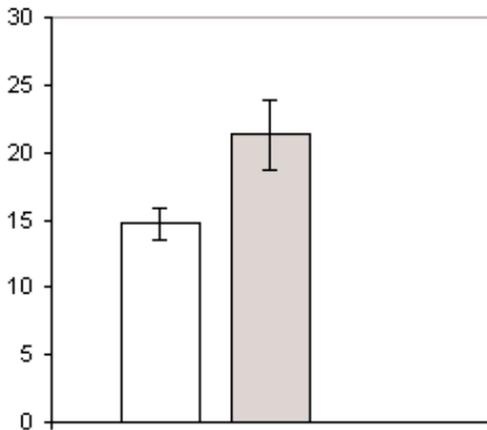
Приведены средние оценки изменений по всей совокупности предъявленного материала ($p < 0.05$). Светлые столбики – за месяц до экзаменов; темные столбики – во время экзаменов.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что если в первом случае (до экзаменов) тенденция к переоценке была характерна для всей исследуемой группы студентов, то во втором случае (непосредственно перед экзаменом) дополнительная ошибка восприятия была характерна в основном для той части студентов (58% из числа обследованных), которые претерпевали по результатам психологи-

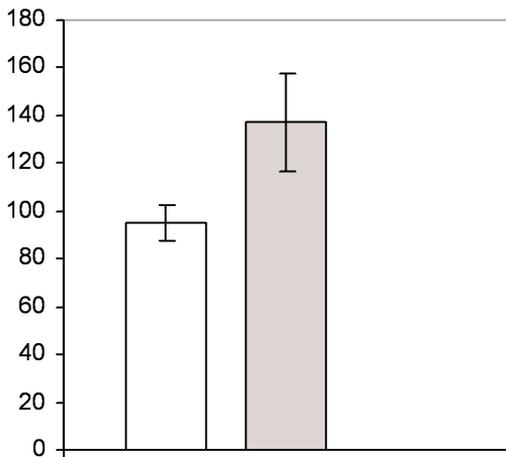
ческого тестирования “экзаменационный стресс”.

Результаты этих исследований свидетельствуют о том, что объекты с выраженной эмоциональной значимостью воспринимаются несколько иначе, чем нейтральные, т.е. они акцентируются, что и приводит в конечном итоге к переоценке их величин. С другой стороны, величина акцентуации находится в прямой зависимости от состояния эмоциональной напряженности испытуемого. Все это с достаточной очевидностью убеждает нас в том, что хотя воспринимаемый материал и обладает характерной эмоциональной значимостью, обусловленной ранее установившейся связью между ними и жизненно важными событиями, тем не менее, актуализация этих связей и их истинная значимость находятся под модулирующим влиянием текущего эмоционального состояния. Общеизвестно, что эмоции хотя и оказывают влияние на то, что именно человек воспринимает, но, в сущности, это влияние не приводит к принципиальному изменению воспринимаемого материала. Главной детерминантой восприятия, конечно же, остается объективная действительность [2, 3].

Известно, что в значительно большей степени под влиянием эмоций находятся процессы запоминания и воспроизведения. Эмоции оказывают избирательное действие на процесс обучения, способствуя установлению тех связей, которые каким-то образом соответствуют содержанию переживаемых эмоции [4, 9, 10]. Об этом, в частности, свидетельствуют и результаты проведенных нами экспериментов, суть которых сводилась к следующему. Испытуемые выполняли два вида заданий: заучивали ряд бессмысленных слогов и у них вырабатывали условный рефлекс в виде эмоциональной реакции на световой раздражитель, последний предвосхищал болевое воздействие (выработка условной кожно-гальванической реакции), при этом условным раздражителем было включение электрической лампочки, а безусловным (подкреплением) — удар электрическим током. Это задание, которое заключалось в усвоении того, что световой сигнал предвосхищает опасность, отличалось от первого тем, что его усвоение было опосредствовано тревогой (человек учился бояться света).

Рис.3. Число повторений необходимых ошибок для заучивания бессмысленных слов в различных экспериментальных условиях-экстремх. Светлый столбик – в нейтральных условиях, темный столбик – в ситуации эмоциональной напряженности

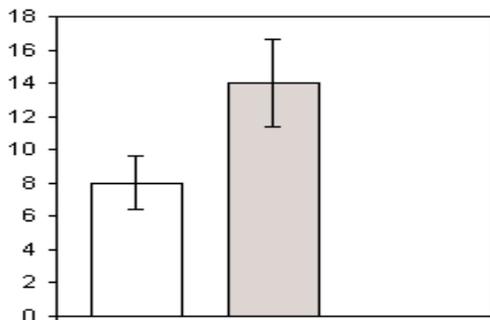

Рис. 4. Среднее количество совершенных студентами при заучивании в нормальных и мальных условиях. Обозначения те же, что и на рис.3.

Эксперименты проводились в двух разных условиях: в нейтральных (за месяц до экзаменов) и в условиях эмоциональной напря-

женности, источником которой был университетский экзамен (эксперименты проводилось непосредственно перед экзаменом). Полученные в этой части исследования экспериментальные данные суммированы на рис. 3 и рис. 4, из которых следует достоверное увеличение регистрируемых параметров обучения в ситуации эмоциональной напряженности. Это касается как количества повторений материала для запоминания, так и общего количества ошибок по всей группе испытуемых. Основной результат, вытекающий из экспериментов, может показаться на первый взгляд тривиальным, поскольку сводится к простому выводу, согласно которому в условиях эмоциональной напряженности процессы обучения протекают хуже, чем в спокойной ситуации – под влиянием эмоциональной напряженности студенты совершают больше ошибок, и они нуждаются в большем количестве повторений для запоминания материала. В противоположность этому, усвоение сигнала опасности в условиях тревожности, протекает лучше, чем в нормальных условиях. Однако такой, очевидный на первый взгляд, вывод может быть результатом поверхностного анализа полученного материала, так

как не учитывается взаимосвязь состояния испытуемых и семантики воспринимаемой информации. Этот вопрос в свое время был подробно рассмотрен в ранних работах Спейнс и Фабэ, согласно которым тревога способствует усвоению всех реакций, если заучивается легкий материал (цит. по [7]). Исходя из этого, можно предположить усиление выработки тех реакций, которые опосредствованы повышенной тревожностью. На это указывают и результаты наших исследований по анализу КГР по описанной выше методике, из которых следует значительное увеличение реакции на электрокожное раздражение у студентов во время экзаменов (рис.5).

Рис.5. Изменения величины эмоциональной реакции на световой раздражитель (определенной при помощи КГР) до (принят за нулевой уровень на графике) и после 10-ти сочетаний свет + электрический удар током в нормальных условиях (светлый столбик - за один месяц до экзаменов) и в условиях эмоциональной напряженности (темный столбик – непосредственно во время экзаменационной сессии).

Сформулированное выше на основе собственных наблюдений и литературных данных предположение о том, что состояние тревожности облегчает усвоение именно «тревожных» (опосредствованных тревогой) реакций, может рассматриваться, скорее всего, как частный случай более общей закономерности о положительном влиянии эмоций на усвоение информации, который связан с ним по содержанию. В пользу такого более широкого понимания установленной зависимости свидетельствуют результаты наших наблюдений при изучении других эмоционально выраженных состояний. В частности, нами было установлено, что в условиях фрустрации (когда студенты «неожиданно» получали неудовлетворительные оценки) у части испытуемых (46%), наблюдалась тенденция к более быстрому заучиванию пар слов с агрессивным содержанием. Как показали дальнейшие наблюдения, это было характерно, прежде всего, для тех студентов, которые демонстрировали сравнительно высокие показатели чувства враждебности после неуспешной сдачи экзамена.

Таким образом, столкновение с неудачей, или фрустрация, приводит к усилению эмоций аг-

рессивного характера, которые, по-видимому, будут более сильными у тех студентов, которые отличаются высоким уровнем чувства (или установки) враждебности. Поэтому вполне вероятно, что у них эмоции достигают такого уровня, который приводит к изменению эффективности обучения. Накопленный нами экспериментальный материал в совокупности с данными литературы [8]

однозначно свидетельствуют, что не только познавательные процессы зависят от эмоционального напряжения, но и эмоции избирательно влияют на познавательные процессы. В зависимости от содержательного характера воспринимаемой информации, эмоции усиливают, либо замедляют обучение, что, несомненно, играет важную роль при подготовке студентов к университетским экзаменам.

Литература:

1. Азарных Т.Д. и др. Психологическое здоровье (вопросы валеологии). М., Изд-во МПСИ, 1999, с.112.

2. Блум Ф., Лейзерсон А., Хофстедтер Л. «Мозг, разум и поведение» М., «Мир», 1988.

3. Гиппенрейтер Ю.Б. «Введение в общую психологию» М., «ЧеРо», 1996.

4. Небылицин В.Д. «Избранные психологические труды», М., «Педагогика», 1987.

5. Матюшкин А.М. «Психологическая структура, динамика и развитие познавательной активности», журнал «Вопросы психологии», 1982, №4, с.5-17.

6. Мурсалбекова Л.В. «Психическая напряженность и ее влияние на познавательную деятельность» сборник научных трудов АГПУ, Баку, 2001. с 34-39.

7. Райковский Я. «Экспериментальная психология эмоций», М., «Наука» 1979.

8. Розенцвейг С. «Экспериментально-психологический подход для изучения фрустрационных реакций.» Л., 1984, с.196.

9. Симонов П.В. «Нейробиология обучения и памяти», М., «Наука», 1990.

10. Шульговский В.В. «Сравнительная физиология высшей нервной деятельности человека и животных», М., «Наука», 1990.

EMOSIONAL GƏRGİNLİYİN İDRAK PROSESİNƏ OLAN SEÇİCİ TƏSİRİ

Stressin ikili psixofizioloji təbiəti müxtəlif etiologiyalı emosional gərginlik vəziyyətində idrak proseslərinin modulyasiya xüsusiyyətləri ilə bağlı sualların təhlilinə kompleksli yanaşma tələb edir. Bu cür vəziyyəti, tələbələrin imtahana hazırlıq dövründə, informasiya ilə həddən artıq yüklənməsi nəticəsində müşahidə etmək olar.

Məqalədə eksperimental model kimi götürülən imtahan sessiyası şəraitində idrak fəaliyyətinin şəxsiyyətin emosional vəziyyətindən asılılığının təhlili verilir. Tədqiqat nəticələri yaddasaxlama və yadasalma proseslərinin daha yüksək dərəcədə, lakin qavrayış prosesinin daha az dərəcədə emosional təsirə məruz qaldığını sübut edir. Toplanmış eksperimental materiallar ədəbiyyatda olan məlumatlarla uzlaşaraq, həm koqnitiv proseslərin emosional gərginlikdən asılılığını, həm də emosiyaların idrak fəaliyyətinə seçici təsirini təsdiq edir.

SELEKTIVE INFLUENCE OF EMOTIONAL STRAIN ON RECOGNITION

Dual psycho physiological the nature of stress demands the complex approach to the analysis of the questions connected to feature of modulation of cognitive processes in conditions of emotional intensity of the various natures.

During the examinations chosen as experimental model, character of dependence of cognitive process from an emotional condition of the person has been analyzed.

Results of researches testify, that in the much greater degree under influence of emotions there are processes of storing and reproduction, and in smaller – perception. The saved up experimental material, being coordinated with the literary data, testifies, that cognitive processes not simply depend on an emotional tension, but also emotions selectively influence cognitive processes.

THE STUDY OF DESCRIPTIVE AND PERSONALITY CHARACTERISTICS OF YOUNG MANAGERS AND IT'S RELATION TO THEIR YOUNG MANAGERS SUCCESS

Paknazar Jafar

The descriptive review of their features and characteristics of young manager and it's relation in success of young managers. In this research we tried to discuss about the personality features of young directors and it's relation in their success.

For this purpose we chose 50 successful young manager occasionally and a author-made questionnaire that consisted of 20 questions about success in management and the validity of the questionnaire were approved by the masters.

The results show that the except desired economical situation, suitable social situation and availability to cheap manpower and high quality market and etc personality features like confidence and tensional an temporal firmness are effective in success of young mangers. And temporal and tensional firmness have close relation to success of young directors.

Introductio

Today undoubtedly by extending of the social relation and diversity of occupations and human gathering and group living and group

occupations and etc, management have important role in managing this kind of society and people. If in past the people were seldom willing to live in groups and gatherings and all live in a small society namely family and by working in a farm or small workshop to earn money to live but today by extending of societies and improvement of industry and technology and human extended relation and establishing of centers and factories and big productive. And service offices, people commonly are working in production and service fields and because of necessity, control, planning and management is needed for health surety and success. The theorists of management science by theoretical definitions and other concepts and planning of micro management and macro management tried to strengthening and specializing people to obtain managing jobs. Traditional strategies of management (scientific management school- management principle school and the school of bueacracy manpower strategies (the theory of human relation, the theory of human needs, x and y theory,

organization and personality theory) and systematical and conditional strategies to management (systematical theory - conditional theory, revolt theory) all try to train the skilled and successful managers by the advent of theories like human relation the personality characteristics of managers and staff. Were noticed Special behavior of managers could increase the amount of productivity and motivation in service or production organization.

In this research, we tried to explain all characteristics of young managers like self – confidence, fundamentalism, unfixed temper, extrovert, temper firmness and overall probable variances in young managers success were mentioned descriptively.

Method

Society and sample research: statistics society of this research is including of all young managers between 25 until 45 years old dwelling in Parsabad city. 50 young successful managers of this group occasionally were chosen and examined in 2005–2006.

Tools

We provided a another-made a questionnaire for searching the behavioral and personality characteristics of young manager. We descriptively studied the dates related

to studied features in preliminary studies, stability of this questionnaire was 82 percent.

Results

The results of this research about the characteristics of young managers personality and it's relation to their success was obtained by research in this from: Between the characteristics of hegemonic of managers and their success ($p>0/05$) the fundamentalism of managers and their success ($p>0/05$), fragile temper of young directors and their achievement ($p>0/05$), were found the meaningful relation and there is a meaningful relation between the temper firmness and their achievement ($p<0/05$).

Conclusion and discussion

Different research in ideas domain and human resources strategies (human need theory, organizational treatment and management and leadership theories) and the characteristics of successful managers show that there is a meaningful relation between tensional firmness of managers and the rate of their success (2,p98). The managers who have higher firm temper can tolerate the situation and environmental changes an organization procedure and solve the problems. The existence of pressures and stresses and also differences in the subjects of is one

of the main affairs in management successful managers and leaders who have acceptable personality characteristics can influence on mentality of each individual and personnel and obtain the occupational satisfaction more than other strategies and theories. According to accomplished research, occupational satisfaction obtained by ruling human relation on work place with regard to providing financial and environmental needs. According to the type of organization and management, we can predict the results of organizational activities and personnel satisfaction and the success of managers. The temper firmness and behavior assurance are useful characteristics in success of managers.

In this research as the similar research, we see that a manager must show the competent of preserve and behavior balance in management critical situation in the way of intrinsic cared that till personnel be aware of the action and reaction of managers and prediction skill of organizational behavior. The different experiences in this research show that one of the principle factor in the success of management is "critic management" the traditional approach was negative one on critic management and re-

ceived as quenching the fire by this explanation that critic management is expecting the affairs to be ruined and after destruction tries to limit the damage of destructions, while the resource control, capital, marketing an production are more convenience than human resource control and each damage to organization is made by resource and human resource. A successful manager who has temper firmness can provide plans like evaluating control system that tries to employ personnel eagerly by making clear of worth and great management strategies by logical and perfect behavior and attracts the personnel attention to the organization basic principle. A successful manager can honor the most helpers and personnel by suitable treatments and temper firmness extensively and personnel perform internal and external relation to the others by mutual respect (1, p82).

The other control systems like interactional system that finally lead to the better organization maintaining and it's success are the same kind of this system, namely the sort and form of specific relation and organization behavior by management can increase the eternity, promotion and organization success.

Sources:

1. Sayemoon, The Study Habits and Attitudes, 1995, p. 82
2. James Stoner, management, Parsayan translation, 1997
3. Allport, C.W. (1967). Pattern and growth in Personality, New York: Rinehart and Winston.
4. Ames, C & Archer, J. (1988). "Achievement Goals in the Classroom, Students Learning Strategies and Motivation Processes. "Journal of Educational Psychology, 80, 260-267.
5. Atkinson J.W. (1965). "Motivational Determinants of Risk-Taking Behavior Psychological Review", 64, 359-377
6. Atkinson J.W. (1966). "Main-springs of Achievement Oriented Activity. In J.D. Krumboltz, (Ed). Learning and the Educational Process. Chicago, III: Rand Mc Nally
7. Borich, G. D & Tombari, M. L. (1995). "Educational Psychology". New York: Harper College Publisher.
8. Cage, N. I & Berliner, C. (1984). "Educational Psychology".
9. Carolyn, P. & Loum. (1996). "The Academic Motivation Profile for Undergraduate Students Use in Evaluation College Courses". Journal of Educational Research, Vol 90, No 2, P220-227.
10. Cassidy, T. (1991). "Achievement Motivation, Educational Attainment, Cycles of Disadvantage and Social Competence". Some Longitudinal Data", British Journal of Educational Psychology, Vol 61, P 1-12
11. Dreber, James. (1958). A Dictionary Of Psychology, Penguin Books.
12. Good, Carter. B. (1965). Dictionary Of Education, Mc. Grow, Hill.
13. Gordon, R.J. (1996). "Organizational Behavior, A Diagnostic Approach". New York: Prentice Hall International, Inc.
14. Holland J.L. (1977). The Psychology of Vocational Choice. Mass: Blaisdell Publishing Company
15. Hoppe F. (1930). "Erfolg and Misserfolg". Psychologist Forschung, 14-1-62.
16. Jernster, G. Ch & Chow, W. K. (1980). "Lectures and Textual Material & Sources of Information of Learning". Psychological Reports, Vol 46, 1337-1339
17. McClelland D. (1951) Personality, New York.
18. McClelland, D. C, & Winter, D. G. (1969). Motivation Economic Achievement. New York: Free Press.

19. McClelland D.C. (1961). "The Achieving Society". Princeton: Van Nostrand.

20. McClelland J.B. (1988). "Connection Models and Psychological Evidence" *Journal of Memory and Language*, 27, 101-123

GƏNC MÜDİRLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ BU XÜSUSİYYƏTLƏRİN MÜDİRLƏRİN MÜVƏFFƏQ OLMASINA TƏSİRİ

Biz bu tədqiqatda gənc müdirlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini yoxlayaraq onun müvəffəqiyyətli münasibətini göstərmişik. Bu məqsədlə biz 50 nəfər gənc və müvəffəq müdirləri təsadüfən seçərək və onları sorğu vərəqəsi ilə (20 ədəd müvəffəqiyyətə aid sualdan ibarətdir) yoxlamışıq. Bu sorğunun etibarlılığı iki dəfə yenidən yoxlanılmış və həmçinin, müəllimlər tərəfindən təsdiq edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi belə göstərir ki, yaxşı iqtisadi vəziyyətdən, uyğun ictimai vəziyyətdən, ucuz fəhlədən və keyfiyyətli bazardan başqa şəxsiyyətin inam və etibar kimi xüsusiyyətləri də vacibdir. Bunların da gənc müdirlərin müvəffəqiyyətində böyük rolü var. Başqa sözlə, inam və gənc müdirlərin müvəffəqiyyəti arasında böyük bir münasibət var.

ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ МОЛОДЫХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ В КАРЬЕРНОМ РОСТЕ

В данном исследовании проявлено отношение к особенностям личностного становления, молодых руководителей. Был проведен опрос среди 50-ти молодых и успешных руководителей; опросник состоял из 20 вопросов, касающихся успешной адаптации молодых руководителей к своей деятельности; надежность полученных результатов была проверена дважды и подтверждена экспертами.

Итоги исследования подтвердили мысль о том, что успешность карьеры здесь зависит от должного экономического уровня жизни, общественного статуса, наличия дешевой рабочей силы и качественного рынка, а также от личностных качеств, таких, как надежность, верности принципам, сердечность в отношениях с сотрудниками. Все это служит успешной карьере молодых руководителей.

ÜMUMMILLİ LİDER ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA DAİR

S.S.Mirzəyeva

BDU, «Eksperimental psixologiya»

ETL-in kiçik elmi işçisi

Tarixi inkişafın bütün dövrlərində dövlət quruculuğu və onun həyata keçirilməsi üçün ümummilli liderə ehtiyac duyulmuşdur. Məhz ümummilli liderlərin fəaliyyəti, prinsipliliyi və uzaqgörənliyi sayəsində milli dövlətlər öz müstəqilliyini, suverenliyini və dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamışdır. Bəs görəsən ümummilli liderin psixoloji keyfiyyətlərini necə səciyələndirmək olar? Daha dəqiq desək, liderin ümummilli liderə çevrilməsi prosesi necə baş verir? Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ümummilli liderin psixoloji cəhətləri hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, müxtəlif ölkələrdə konkret liderlərin davranışında, fəaliyyətində özünəməxsus fərqli, bir-birinə oxşamayan məqamlar özünü göstərir ki, bu da onlar haqqında konkret meyarların tətbiq olunmaması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən ümummilli liderin öyrənilməsində tətbiq edilən bioqrafik metod istənilən cəhətləri ayırd etməyə imkan verir.

Deməli, məntiqi təhlil üsulu ilə bəhəm, istənilən metodun tətbiq dairəsinin məhdudluğu da ümummilli liderin psixoloji keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan vermir. Bütün bunlarla yanaşı, bioqrafik metod hər cür lideri deyil, məhz tarixdə iz qoymuş, öz fəaliyyəti ilə üzə çıxmış, qlobal səviyyədə tanınmış liderlərin fəaliyyətini öyrənir ki, bu da liderin ümummilli liderə çevrilməsi prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarını və mexanizmini ayırd etmək problemini ortaya çıxarır. Ümummilli lider kimi hansı liderləri səciyələndirmək olar?

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, son dövrlərdə ümumilliyə liderə yanaşmada yeni intensiv metodlar işlənib hazırlanmışdır. Ancaq bunlar da təsvirçilikdən və analitik təhlildən uzağa getmir. Məsələn burasındadır ki, siyasi baxımdan ümummilli liderə yanaşmada ortaya çıxan məqamlar, psixoloji baxımdan qiymətləndirilən liderlərin fəaliyyətinə tətbiq edilə bilmədi. Siyasətçilər ümummilli liderin fəaliyyətini, psixoloqlar isə onun key-

fiyyətlərini tədqiq etməyə çalışırdılar. Faktlar göstərir ki, hər iki halda yəni istər fəaliyyətin və situasiyanın təhlili, istərsə də şəxsiyyətin özünün analitik-psixoloji səciyyəsi ümummilli lider haqqında vahid konsepsiya yaratmağa imkan vermir.

Ümummilli liderin psixoloji portretinin yaradılması, onun şəxsiyyətinin strukturunun açılması, ümummilli lider “obrazı”nın spesifik cəhətlərinin psixoloji təhlili, onun dövlət quruculuğunda rolunun müəyyənləşdirilməsi üçün hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətə və hadisələrə tarixi-psixoloji aspektdən yanaşılmalıdır.

Psixoloqlar və siyasətşünaslar tərəfindən aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ümummilli liderin formalaşmasında şəxsiyyət komponentləri üstünlük təşkil edir. Doğrudur, bu prosesdə situativ faktorların rolunun danılması absurdur. Ancaq bir məsələni qeyd etməliyik ki, şəxsiyyət komponentləri ilə situativ faktorlar arasında əlaqə və asılılıqları tamamilə sübut edən ümumi model hələ ki, yara-dılmamışdır.

Hesab edirik ki, şəxsiyyətə sistem yanaşma əsasında ümummilli liderin psixoloji keyfiyyətləri və dövlətçilik quruculuğunda onun rolu, mövqeyi şərh edilə bilər.

İrəlində qoyduğumuz sualları cavablandırmaq üçün bir sıra məqamlara diqqət yetirmək zəruridir.

Birincisi, liderin siyasi proseslərdə oynadığı rolun əhəmiyyəti məsələləri müəyyənləşdirilməlidir.

İkincisi, şəxsi keyfiyyətlərin onların liderliyinə hansı səviyyədə təsir göstərməsi dəqiqləşdirilməlidir. Bu zaman hansı mexanizm özünü daha qabarıq göstərir? Yalnız bunlar izah edildikdən sonra, digər bir məsələyə konkret şəxsi keyfiyyətlərin məcmusunun liderdə hansı səviyyədə təzahür etməsi məsələsinə aydınlıq gətirilə bilər. Bu cəhətlər eyni zamanda ümummilli liderin formalaşmasının mərhələləri kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, 60-80-ci illərdə ümummilli liderin şəxsi keyfiyyətlərinin öyrənilməsi daha intensiv səciyyə daşımağa başlamışdır. Məhz bu illərdə şəxsiyyət keyfiyyətlərinin ümummilli liderə təsir imkanlarını müəyyən etmək üçün metodlar işlənib hazırlanmağa başlandı. Lakin bir məsələni xatırlatmaq istərdik ki, bu tədqiqatların intensivliyi sonralar azalmağa başladı. Digər tərəfdən ümumi meyarların işlənib hazırlanmaması və ya onların olmaması bu tədqiqatlarda orta q məxrəcin yaranmasına imkan vermədi.

Təbii ki, ümummilli liderin formalaşmasında, siyasi liderin ümummilli liderə çevrilməsində başqa amillərlə yanaşı, şəxsiyyət komponentləri mühüm rol oynayır. Məhz həmin komponentləri təhlil etmədən ümummilli lider haqda hər kəs tərəfindən qəbul edilən psixoloji model yaratmaq olduqca problemlidir. Ona görə də diqqəti bu sahəyə yönəltməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Problemlə bağlı D.Y.Rayqorodski yazır: «Silsilə tədqiqatlarda mövcud şəxsiyyət komponentləri liderliklə sıx əlaqədə öyrənilir. Ancaq bu tədqiqatlarda hansı komponentlərin liderliklə sıx bağlı olması məsələsinə aydınlıq gətirilmir.» (10,s.456). Müəllifin bu fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Doğrudan da, əksər tədqiqatçılar bu fikri bəyan etsələr də, ümumi prinsiplərdən çıxış etmir, daha çox öz işlərində təsvirçiliyə yol verirlər. Ümumiyyətlə, liderliklə bağlı olan komponentlərdən daha çox özünü-özlə alma, müdriklik, ünsiyyətçilik, nəticəyə nail olma, enerjililik və s. kimi elementlərin üstünlüyünü qeyd edərək, onun liderlə pozitiv korrelyasiyasından danışirlar. Bir sıra tədqiqatlarda isə daha çox ekstravertlik, tərbiyəlilik, populyarlıq və s. kimi elementlər liderliyin üstün cəhətləri kimi təqdim

edilir. Təbii ki, sual olunur, görəsən bu elementlər siyasi liderin, ümummilli liderin şəxsiyyətini müəyyən edən dominant keyfiyyətlərdirmi? Bəs siyasi iradə, idarəetmə qabiliyyəti, çeviklik, diplomatik səriştəlik və başqa keyfiyyətlər ümummilli liderin şəxsiyyətinin strukturuna daxil deyil? Birmənalı şəkildə suala cavab verə bilərik ki, daxildir. Çünki, faktlar göstərir ki, ayrıca götürülmüş situasiya üçün vacib olan elementlər, başqa situasiya üçün gərəkli olmur. Başqa bir tərəfdən isə bu keyfiyyətlərə malik olan siyasi lider heç də həmişə ümummilli liderə çevrilmir. Bir məqamı da qeyd etmək istərdik ki, tarixi inkişafın ayrı-ayrı mərhələlərində ümummilli liderin şəxsiyyətinə verilən tələblər də dəyişir. Deməli, konkret şəxsiyyət komponentlərindən danışılması müəyyən mənada doğru olmazdı. Əgər bütün ümummilli liderlər öz-özlüyündə keyfiyyətlərə malik olsaydılar, təbii ki, onlar tarixin gedişində iz qoya və ümummilli lider səviyyəsinə yüksələ bilməzdilər.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ümummilli liderə çevrilmək görünür ki, bütün insan şəxsiyyətinin aspektlərinə, elementlərinə malik olmaqdır. Elə siyasi liderlər ümummilli liderlərə çevrilirlər ki,

onlar ciddi nəticəyə nail olmağa cəhd göstərir, başqaları ilə ünsiyyəti öz məqsədinə uyğun qura bilir, öz enerjisi, zəka və dühası sayəsində başqalarından fərqlənirlər. Gəldiyimiz bu qənaət təbii ki, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin ümummilli liderə təsirinin bəzi məqamlarını özündə ehtiva edir. Lakin bəzi məqam, hələ hər şey demək deyildir. Bundan əlavə hələ bizə aydın deyil ki, şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə demoqrafik faktlar arasında nə kimi asılılıq özünü göstərir.

Faktlar göstərir ki, ümummilli liderlər başqalarına nisbətən daha effektiv təhsilə malik olurlar. Əksər hallarda ümummilli liderlər yüksək təhsil görmüş, intellektual şəxslər içərisindən çıxır. Bu cəhəti əsas götürən psixoloqlar Ş.B.Abaşkina, Y.N.Kolosonoya, Q.A.Abinsova, T.A.Sutkina və digərləri hesab edirlər ki, yaxşı təhsil intellektlə pozitiv asılılığa malik olur ki, bu da öz növbəsində özünə heyranlıq hissi yaradır və o da rəhbərlik, liderlik hissəsinə çevrilir. (6, s.457).

Məsələyə münasibət bildirərkən qeyd etməliyik ki, ümummilli liderin formalaşmasında bu amillərin rolu danılmazdır. Ancaq bu yanaşma da konstruktiv fərziyyədən uzağa getmir. Çünki, yaşın, təhsilin, karyeranın və başqa demoqrafik amillərin liderliyə çevrilmədə

hansı rola, nisbətə malik olması eksperimental şəkildə tədqiq olunmamışdır. Yəni tarixi-psixoloji planda ayrı-ayrı ümummilli liderlərin həyat şəraiti, fəaliyyət növləri, yaradıcılıq imkanları, taktiki gedişləri müəyyən meyarlar üzrə hələ ki, qruplaşdırılmamışdır. Doğrudur, liderliyin və rəhbərliyin üsullarının tipologiyası aparılmışdır. Ancaq bunun nə dərəcədə ümummilli liderlərə aid olması sual altındadır. Bəs görəsən ümummilli liderə yüksəlmədə daha hansı amillər müəyyən təhrikəci qüvvəyə malikdir? Biz qeyd etdik ki, demoqrafik amillər müəyyən mənada liderliyə təsir göstərir və primitiv psixoloji yolla bunun izahını vermək olar. Amma ümummilli liderlərin nə zaman yüksəlişini nəzərə alan situasiya nəzərdən keçirilmədən bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmək olmaz.

Sadaladığımız cəhətlər göstərdi ki, ümummilli liderin psixoloji portretinin yaradılmasında və onun qiymətləndirilməsində şəxsi keyfiyyətlər, daha doğrusu, şəxsiyyət keyfiyyətləri vacib əhəmiyyətə malikdir. Ancaq bunlar yeganə meyar kimi qəbul edilə bilməz. Çünki, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin real situasiyada üzə çıxması, gerçəkləşməsi şəxsiyyətin, ümummilli liderin mühüm cəhətlərindən he-

sab olunur. Belə ki, hər hansı siyasi iradə, fəaliyyət növü konkret situasiyada ortaya qoyulur. Bu baxımdan şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə situasiya arasındakı asılılığı müəyyən etmək olduqca vacibdir. Təbii ki, bu heç də yeni ideya deyil. Situasiyanın rolu psixoloqlar və politoloqlar tərəfindən çoxdan qiymətləndirilmişdir. Məsələn, Stoqdil qeyd edir ki, «Liderlik insanlarla hansısa sosial situasiyanın arasında əlaqədir. Bir situasiyada lider kimi özünü göstərən şəxslərin digər situasiyada özünü lider kimi təsbit etməsi heç də zəruri deyil».

D.Y.Rayqorodski göstərir ki, ümummilli liderin konkret şəraitdə adekvatlığı məsələsinə iki yolla baxıla bilər. Birincisi, liderliyin «ünsiyyətçilliyi» barədə ümumi məsələlər. Siyasi liderlər bilməlidirlər ki, onun tərəfdarları nə istəyirlər, nə zaman istəyirlər və bu istəyə mane olan nədir. Eləcə də, tərəfdarlarının nə istəməsini duyanlar, başqalarına nisbətən lider olmağa daha çox şanslıdırlar. İkincisi, daha vacibi müxtəlif liderlərin, müxtəlif situasiyalara uyğunluğudur. Çörçill və ya de Qoll situasiyanı gözləməli idilər ki, situasiya yetişsin və onlar «xilasedicilər» rolunda çıxış etsinlər. Bundan sonra onlar ümummilli lider kimi tanınmalı və cəmiyyətə

hərtərəfli təsir göstərə bilərdilər (4, s.458)

Ümummilli liderin şəxsiyyət keyfiyyətləri içərisində məqsədəyönümlük və populyarlıq üstünlük təşkil etsə də bu iki element bütün situasiyalarda bərabər, paralel şəkildə özünü göstərə bilməz. Bu, heç lazım da deyil. Məhz bu ümumiləşmələrdən çıxış edib, Fidlerin fəaliyyətinin nəticələrinə münasibət bildirsək, məlum olar ki, bu fərziyyə heç də geniş siyasi kontekstdə nəinki həyata keçirilməyib, yalnız məhdud səviyyədə eksperimental laboratoriyalarda və kiçik tələbə və menecer qrupları ilə keçirilmişdir. Burada isə reallıqda olduğu kimi ekstremal situasiya yoxdur və elə bir məsuliyyət hissi doğuran şərait də yaradılmamışdır.

Ümummilli liderlərin qarşılaşdığı problemlər, situasiyalar isə tamam başqadır. Deməli, bu tədqiqatların siyasi sferaya transformasiya edilməsi və ümummilli liderə şamil edilməsi özü də hələ ki, sual altındadır.

Bütün bunları ümumiləşdirərkən belə bir sual ortaya çıxır: Görəsən, ümummilli liderliyin psixoloji portretinin, onun strukturunun, şəxsiyyət amillərinin liderə təsirini konkretləşdirən ümumi model varmı? Əgər varsa, bu

modeldə hansı cəhətlər üstünlük təşkil edir? Başqa cür deyilsə, ümummilli liderlərin ayrı-ayrı keyfiyyətlərini qruplaşdırıb bir məxrəcə gətirmək olarmı? Yoxsa bu, heç lazım deyil?

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib belə bir fikri əsas götürə bilərik ki, ümumiyyətlə, belə bir model yoxdur. Lakin onun yaradılmasına cəhdlər edilmişdir. Fikrimizcə, belə bir modelin yaradılmasına imkan verməyən bir sıra amillər vardır ki, onlar ümummilli liderin psixoloji portretinin, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin ümumiləşdirilməsinə imkan vermir. Fikrimizcə, bunlar aşağıdakılardır:

Əvvəla, hər bir insanın fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinin özünə-məxsusluğu mövcuddur ki, bu da ümumi fikir söyləməyə imkan vermir. Hər bir kəs mövcud situasiyada sınaqdan çıxmış vasitələrdən istifadə etməklə yanaşı, özünün şəxsi təcrübəsində və yaradıcılığında əks olunmuş stereotip və yönümlərdən istifadə edir. Şübhəsiz, mümkün situasiyalarda kimin necə hərəkət edəcəyini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq istisna hallarda mümkündür.

İkincisi, ümummilli lider, hər şeydən əvvəl, şəxsiyyətdir. Deməli, ümummilli lider strukturunu müəyyən etmək üçün şəxsiyyətin

struktur elementlərini müəyyən etmək lazımdır. Ancaq şəxsiyyət haqqında ümumiləşmiş, bitmiş nəzəriyyə olmadığından, onun strukturunda hansı elementlərin üstünlük kəsb etdiyini söyləmək olmur. Məsələyə ümummilli lider kontekstindən yanaşdıqda isə bir qədər vəziyyət mürəkkəbləşir. Belə ki, ümummilli liderlər şəxsiyyət olmaqla bərabər, həm də tarixi və siyasi şəxsiyyətlərdir və geniş zaman kəsiyində tək-tək dünyaya gəlirlər. Bu baxımdan belə dahi insanların psixoloji portretinin yaradılması fərdi yaşmadan uzağa getmir. Heç bir ümummilli lider öz şəxsi keyfiyyətləri ilə tam şəkildə digərlərinə oxşamır.

Üçüncüsü, hər bir ümummilli liderin psixoloji portretinin yaradılması üçün yalnız onun şəxsiyyətinin təhlili birmənalı şəkildə lazım olan faktorları bizə vermir. Bununla yanaşı, onun fəaliyyət taktikası, avtobioqrafiyası, yaradıcılıq imkanları və s. kimi məsələlər də təhlil edilməlidir. Bildiyimiz kimi, çox zaman bu psixoloji tədqiqatla müəssər olmur. Çünki, hər bir lider üçün özünəməxsus yaşam tərzini, mədəniyyət amilləri, tarixi şəraiti, situasiyalar müxtəlifliyi vardır. Bunları orta məxrəcə gətirmək demək olar ki, uzunmüddətli və ardıcıl tədqiqat işləri tələb edir.

Dördüncüsü, hər bir ümummilli lider üçün zaman əsas faktordur. Tutaq ki, Hitlerin yerinə, Klinton olsaydı, hansı hərəkətlər edəcəkdimi? Bu müəyyən effekt verəcəkdimi? Siyasi hadisələrə münasibətin dəyişməsi fonunda ümummilli liderdə yeni keyfiyyətlər ortaya çıxa bilər ki, bu da əvvəlkilərlə üst-üstə düşməyə bilər.

Qeyd etdiyimiz cəhətlərə baxmayaraq ümummilli liderin şəxsiyyət komponentləri, onun siyasi hadisələrə təsiri məsələləri istər sosial psixologiyada, istərsə də siyasi psixologiyada müxtəlif mövqelərdən təhlil edilmişdir. Gəlinən qənaət bundan ibarətdir ki, liderlikdə şəxsiyyət komponentlərinin rolu olduqca böyükdür və müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Təhlillər və müşahidələr göstərir ki, liderin situasiyaya və ya insanlara təsirində xarici görkəmi, populyarlığı, natiqliyi, eləcə də intellekti, ağıllı hərəkətləri, qətiyyəti əsas keyfiyyətlərdəndir. Məhz bu keyfiyyətlər yalnız Çörçillə, de Qolla, Ruzveltə, Heyserə, Perona məxsus olmayıb, həm də tarixin gedişinə hərtərəfli mövqeyə malik olmuş ümummilli liderlərə də aiddir. Doğrudur, onlar siyasi və ya ümummilli lider adlandırılmasalar da sadaladığımız bu keyfiyyətlər onların şəxsiyyətində də öz əksini tapmışdır.

Bir mühüm məsələyə də diqqəti yönəltmək lazımdır ki, sadə insanların təsəvvüründəki milli lider anlamı, ona münasibətin çalarları akademik təsəvvürlərdən fərqlidir. Məsələn, bir fakta diqqət yetirək. Stalinin diktator fəaliyyəti və onun acı nəticələri əksər ailələrdən yan keçməmişdir. Lakin həmin ailələrin özləri Stalin haqqında heç də mənfi fikirlər söyləməzlər. Onların təsəvvüründə Stalin “yaxşı insan” kimi özünə kök salmışdır. Eləcə də hər bir alman xalqının nümayəndəsinin qəlbində Hitlerin “özünə-məxsus yeri” vardır. Görəsən, şəxsiyyətləri belə ideallaşdıran və onu insanların qəlbində yaşadan hansı psixoloji xüsusiyyətləridir? Bu da ümummilli liderə yanaşma tərzinin müxtəlifliyinin möcüzəsini açmağa imkan vermir. Belə ki, politologiyada liderlərə sinif kimi, sadə insanlara isə fərdiyyət kimi yanaşırlar. Fərdiyyətlər digər insanlarla müqayisədə bir sıra istisna fərqlərə malik ola bilərlər. Ancaq liderlər bir-biri ilə müqayisə olunanda onların fərqi bir o qədər də böyük olmur. İstisna hallarda onların liderliyi fərqləndirilir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, onların liderlikdən fərqli olaraq şəxsiyyət keyfiyyətləri olduqca fərqli kimi görünür. Birisinin şəxsiyyətinin strukturunda natamamlıq kom-

pleksi və ya nekrofilia (Hitler), digərlərinin şəxsiyyətində maniya (Stalin), başqa birisinin şəxsiyyətinin strukturunda hiyləgərlik (Çörçill), digərlərinin xarakterində vətənpərvərlik, humanizm və s. kimi elementlər özünü göstərə bilər. Bütün bunlar onu göstərir ki, ümummilli liderin şəxsiyyətinin strukturunda, xarakter əlamətlərində elə dərk olunmayan tərəflər var ki, onlar psixoloji tədqiqata müəssər deyil.

Gördüyümüz kimi liderliyin rolunun müəyyən edilməsində bir sıra şəxsiyyət keyfiyyətləri aparıcı rola malikdir. Həmin şəxsiyyət keyfiyyətlərinin çoxluğundan və ya azlığından asılı olmayaraq, bəzi hallarda onlar bir-birinə ziddiyyət təşkil edə bilər. İdeal planda ümummilli liderlik üçün tələb olunan keyfiyyətlərin müqayisəsi və sistemləşdirilməsi aparılmadan, onlar içərisində dominantlıq kəsb edəni ayırd etmək çətindir. Məsələn, görəsən hansı situasiyalarda, liderlər analitik düşünməli, tez qərar vermə qabiliyyətinə malik olmalı, hansı halda populyarlıq qazanmalıdırlar? Situasiyaya uyğun keyfiyyətlərin seçilməsi və onlardan praktik istifadə liderin dahiliyinin bariz nümunəsidir. Məsələyə aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə liderin fəaliyyət tipinin

müəyyənləşdirilməsi və bu fəaliyyətdə liderin rolunun təhlil edilməsi çox vacibdir.

Problemi dərinləndirən tədqiq etməyə çalışan bir sıra alimlər S.B.Kaverin, İ.Blondel, Q.K.Aşini və başqaları liderin situasiyada rolunun qiymətləndirilməsində bir sıra məqamları qeyd edirlər. Onların fikrincə, siyasi liderlər gündəlikdə duran məsələyə baxaraq onu təhlil edir, özləri üçün aydınlaşdırırlar. İkincisi, liderlər bu problemin həlli yollarını işləyib hazırlayırlar. Üçüncüsü, problemin həlli yolunun tapılması onu rəsmiləşdirir. Dördüncüsü, onlar bu həlli ictimai qruplara verirlər. Bu fəaliyyət növü- hər biri liderlərdən müəyyən keyfiyyətlər tələb edir (8,s.461). Təbii ki, fəaliyyət növünün təhlili bilavasitə olmasa da dolayı yolla ümummilli liderin şəxsiyyəti haqqında müəyyən informasiyalar əldə etməyə imkan verir. Başqa bir tərəfdən öz-özlüyündə şəxsiyyət elementi fəaliyyətdən kənarında təhlil obyektinə ola bilməz. Digər nöqtəyi-nəzərdən tarixi şəxsiyyətlərin tarixdə iz qoymasını sübut edən faktlardan ən başlıcası onların fəaliyyətinin, siyasi fəaliyyətinin nəticəsidir. Ona görə də fəaliyyət fenomeni, onun situasiyanın tələbləri səviyyəsində qurulması məsələləri milli liderin psixoloji obrazının

yaradılmasında əhəmiyyət kəsb edən amillərdir. Məhz bu cəhətləri nəzərə alıb hər bir fəaliyyət növü üçün, fəaliyyət mərhələləri üçün vacib olan keyfiyyətlərə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

İrəlidə qeyd etdiyimiz kimi, birinci mərhələdə prosesin təhlili və mümkün həlli yollarının formalaşdırılması prosesi gedir. Siyasi liderlər bu mərhələdə mümkün olanı mümkün olmayandan ayırır, alternativlər axtarır, vəziyyətdə çıxış üçün yollar arayırlar.

Təbii ki, bu mərhələdə liderlərin onun təcrübəli və bu sahədə müəyyən biliklərə malik köməkçiləri yardım göstərirlər. Lakin siyasi liderlər onlardan asılı vəziyyətdə olmamalıdır. Birinci iki mərhələdə liderlərə əsasən dünyagörüş və əsas vacib olan keyfiyyət intellektidir. Bu, olduqca vacib keyfiyyətdir.

Digər mərhələlərdə, yəni qərar qəbulu mərhələlərində isə liderlər alternativləri kənara qoyub təklif olunan məsləhətlərdən və ya özlərinin məqbul saydığı təkliflərdən birinin üstündə durmalıdırlar. Qərar qəbulu çox da sürətli, düşünülməmiş olmamalıdır. Çünki, problem dərinədən analiz edilməli, lakin uzun müddət üçün arxivə verilməməlidir. Belə ki, hər bir günün özünəməxsus problemləri ortaya çıxma bilər. Bunlar isə öz həllini

tapmalıdır. Bu mərhələdə intellektlə paralel şəkildə həm də iradi səy və cəsarətlik də tələb olunur. Hər hansı emosional qabiliyyətə malik olan lider problem ətrafında yaranmış diskussiyayı dayandıрмаğı və mövqe tutmağı bacarmalıdır. “Nəticəyə nail olmaq motivasiyası” bu situasiyada tələb olunan keyfiyyətdir. Həddən ziyadə intellektuallıq qərar qəbulunda ifrat produktivliyə gətirib çıxara bilər.

Sonuncu mərhələdə lider qəbul edilmiş qərarı hansısa cəmiyyətdə mövcud olan ictimai qruplara ötürməlidir. Təbii ki, burada ictimai qruplar anlayışını da dəqiqləşdirmək lazımdır. Y.Byundel bu qrupları üç kateqoriya üzrə qruplaşdırır: vasitəsiz əhatə, bürokratiya və geniş ictimaiyyət (6, s.462). Vasitəsiz əhatə bilavasitə qərar qəbulunda iştirak edənlərdir. Bu əhatə dairəsində həmin şəxsləri manipulyasiya etmək üçün lider həm siyasətçil, həm də təmkinli olmalıdır. Bu cür situasiyalarda müvəffəqiyyətə nail olmaq motivi demək olar ki, qətiyyətin sinonimi kimi çıxış edir. Ağıllı yanaşma, situasiyanın təhlili liderə seçilmiş siyasi yönümün saxlanmasına və inkişafına əsaslı baza yaradır. Yəni, uğurlu siyasətin əsasında dayanan məqsədyönlü hərəkətlərin istiqamətlənməsi üçün sadaladı-

ğımız cəhətlər faktor rolunu oynayır.

Liderin diqqət yetirməli olduğu ikinci ictimai qrup dövlətin inzi-bati aparatıdır. Doğrudur, burada icra strukturları, eləcə də yarım-dövlət strukturları, həm də xüsusi sahələrlə məşğul olanlar da vardır. Lakin əsas icraedici personalın hansı səviyyədə olması, qərarların “kağız üzərində” qalıb-qalmaması da ciddi rola malikdir.

Bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı, üçüncü qrupla təmas zamanı, yəni geniş ictimaiyyətlə əlaqə yaradıl-masında başqa bir keyfiyyət-ünsiy-yətçilik tələb olunur. Ümumiyyətlə götürdükdə, ümummilli liderlər ünsiyətçiliyə xüsusi ehtiyac du-yurlar. Bir sıra situasiyalar onlar-dan populyar olmağı, ənənəvi mə-nada “xarizmatik” olmağı tələb edir. Müxtəlif tədqiqatçılar ümum-milli liderdə diqqəti çəkən cəhət kimi, keyfiyyət kimi ünsiyətçiliyi xüsusi qeyd edirlər. Lakin buraya populyarlığı da əlavə etsək, bu iki keyfiyyətin vəhdəti ümummilli liderin şəxsiyyətinin əsas strukturu-nu özündə əks etdirəcəkdir. Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, ümummilli liderin ünsiyətçiliyinə daha çox diqqət yetirilməsi, onda mövcud olan başqa keyfiyyətlərin lazımı qiymətləndirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Gördüyümüz kimi, ümummilli liderdən geniş əhatəli keyfiyyətlər məcmusu tələb olunur. Ünsiyət-çilik, əlaqə yarada bilmək qabiliy-yəti, populyarlıq və s. ilə bərabər, həm də onlar olduqca enerjili adamlardır. Məhz bu enerjinin mövcudluğu sayəsində bir sıra problemlərin həllini gözləmək olar. Ancaq bütün bu keyfiyyətlər, adi adamın ümummilli lider səviy-yəsinə yüksəlməsində əsas vasitə ola bilməz. Bunun üçün xüsusi, çox zaman təsvir edilə bilməyən keyfiyyətlərin məcmusu vacibdir.

Məsələyə başqa aspektdən yanaşmağa çalışaq. Ölkədə situasiyanın dəyişməsi yeni problemlərin ortaya çıxması formasında özünü göstərir. Bəzən illərlə yığılmış, sınaqdan keçmiş liderlik keyfiy-yətləri dəyişən situasiya fonunda öz əhəmiyyətini itirir. Bir situasiya üçün məqbul sayılan keyfiyyət, digərində lazımsız kimi görünür. Hətta genişmiqyaslı dəyişikliklər olmadığı halda da ictimaiyyətin sorğularının tədricən modifikasiyası o səviyyəyə gətirib çıxara bilər ki, bu şərait liderdən tam başqa keyfiyyətlər tələb edər.

Fikrimizi müəyyən faktlarla sübut etməyə çalışaq. 90-cu illərdə respublikamızda müstəqillik əldə etdikdən sonra bir sıra köklü dəyişikliklər baş verdi. Ölkənin parça-

lanması, işğalçılar tərəfindən torpaqların zəbt olunması, yaranmış böhran ictimaiyyəti demək olar ki, çətin vəziyyətə salmışdı. Köhnə sistemin dağılması, ənənəvi idarənin artıq öz əhəmiyyətini itirdiyi bir dövrdə bir sıra yeni liderlər ortaya çıxdı. Lakin onlar ölkəni lazımi səviyyədə idarə edə və yeni taktiki üsullar yarada bilmədilər. Ən başlıcası siyasi liderə çevrilə bilmədilər. Təbii ki, həmin liderlərdə ünsiyyətçilik, populyarlıq heç də digərlərindən az deyildi. Lakin ölkənin idarə olunması və vəziyyətdən qurtulması üçün siyasi lider anlamı kifayət etmirdi, burada ümummilli liderə ehtiyac var idi. Xalq Heydər Əliyev cənablarını Bakıya dəvət etdi. Xalq onun idarəçilik qabiliyyətinə, siyasi taktikasına, populyarlığına və s. kimi keyfiyyətlərinə inanırdı və öz inamında yanılmadı. Ümummilli liderin milli dövlətçilikdə rolunu tədqiq edən professor B.H.Əliyev haqlı olaraq yazır: «Görəsən, 1993-cü ilin iyun ayında «ölüm və ya olum» dilemması ilə üz-üzə qalmış Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə cənab Heydər Əliyev xalqın təkidi ilə gəlməsəydi, müstəqil dövlətimizin aqibəti necə olardı? Dövlət strukturlarının iflic vəziyyətinə düşməsi cəmiyyətin dərin depressiyaya qapanmasına

gətirib çıxarmışdı. Sosial-psixoloji sirayət öz işini görürdü. Hamı bir ümitsizliyə qapanmışdı, əhalidə ruh düşgünlüyü yaranmış, əsəbi-psixi gərginlik, anarxiya hökm sürürdü. Belə həlledici tarixi məqamda elə şərait yaranmışdı ki, dövləti və xalqı düşdüyü vəziyyətdən yalnız peyğəmbər möcüzəsi xilas edə bilərdi. Xalq bunu gözləyirdi və bu gözləmənin tələblərinə uyğun ümummilli lider obrazı yaradılmışdı. Bu, Heydər Əliyev dühası idi.» (1, səh.6)

90-cı illərin acı təcrübəsi göstərdi ki, ümummilli lider yalnız bizim qeyd etdiyimiz keyfiyyətlərlə məhdudlaşa bilməz. Burada dahilik fenomeni, yaradıcılıq, siyasi iradə, cəsarət, səmimilik, ədalətin təntənəsinin qeydinə qalmaq və s. kimi cəhətlər də əsas götürülməlidir. Məhz H.Əliyev şəxsiyyətində ümummilli liderə məxsus yeni keyfiyyətlərin bəlli olduğu aydınlaşdı. Hələ hakimiyyətin möhkəmlənmədiyi bu şəraitdə, ölkənin məcburi müharibəyə cəlb olunması, ölkədəki siyasi çevrilişlərə, dövlət çevrilişlərinə cəhdlər və bunların qarşısının alınması təbii ki, olduqca çətin idi və ümummilli liderdən dahilik tələb edirdi. Bütün bunlarla yanaşı, respublikamıza edilən təzyiqlər, Amerika Konqresinin 907-ci əlavəsi, Rusiyanın

Ermənistana silah satması, İranın ölkəmizin ərazisini tez-tez pozması, beynəlxalq aləmdə ölkəmizə qarşı adekvat münasibətin olmaması və s.kimi hallar ümummilli liderdən öz məqsədinə nail olmağa can atması ilə bahəm, həm də mümkün təzyiqlərə dözə bilmək qabiliyyəti, stressə qarşı dözümlülük, emosional subyektivliyə tab gətirmək kimi keyfiyyətlərin olmasını tələb edirdi. Heydər Əliyev cənabları da ümummilli liderlərə məxsus keyfiyyətlərin demək olar ki, məcmusu idi. Hətta onun şəxsiyyətində ümummilli liderlərdə müşahidə olunmayan yeni keyfiyyətlər də özünü göstərirdi. O, nəinki respublikamızda, hətta ayrı-ayrı ölkələrdə də siyasi hadisələrin tənzimlənməsində mühüm rol oynamağa başladı.

Göründüyü kimi, ümummilli liderin şəxsiyyətinin psixoloji məqamlarını ayırd etmək və onu müəyyənləşdirmək üçün yalnız bioqrafik təhlil, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin ümumiləşdirilməsi, situasiyanın analizi və s. kimi meyarlar kifayət deyildir. Burada həm də dövlətçilik ənənəsində, milli dövlət quruculuğunda ümummilli liderin taktikasını və strateji xəttini də öyrənmək vacibdir. Əgər ölkə miqyasında hansısa fundamental yenilik, köklü dəyi-

şiklik aparılması məqsədi qarşıya qoyularsa, bunu birdən-birə reallaşdırmaqla ümumi məqsədə heç vaxt nail olmaq olmaz. Ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin milli dövlətçilik ənənələrinə yenilik gətirməsi, onun ayrı-ayrı siyasi liderlərdən fərqli olaraq, həm də dövlət adamı, dahi şəxsiyyət olmasının bariz nümunəsidir. Məhz dahi liderin fikrində səslənən bu sitat onun nə qədər geniş təfəkkür tərzinə malik olduğunu göstərir: «Hətta inqilabi dəyişikliklər belə köhnə sistemi dərhal yeni bir sistemlə dəyişdirmir. İnkilabi dəyişikliklər adətən köhnə sistemi vurub dağdır, amma ondan çox fərqli olan bir sistem yaratmaq üçün buna vaxt lazımdır, illər lazımdır.» (H.Əliyev). Deməli, ümummilli liderdə həm də qabağı görə bilmək, onu proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti olmalıdır. Belə olan halda həm də yaradıcılıq keyfiyyəti də ön plana çıxır.

Ümummilli liderin dövlət quruculuğunda fəaliyyətini təhlil edən professor B.H.Əliyev yazır ki, «Qısa bir müddət ərzində ilk dəfə olaraq Şərqlə Avropanın qovuşacağında demokratik dünyəvi dövlət quruculuğuna başlandı. Təəssüf ki, milli dəyərlərə, demokratik prinsiplərə söykənən yeni

bəşəri dövlətin qurulmasına o dövrdəki daxili və xarici qüvvələr imkan vermədi. Bunun səbəbləri bu gün tarixçilər, politoloqlar və digər mütəxəssislər tərəfindən araşdırılır. Yəqin ki, burada çox səbəblər ola bilər. Lakin onlardan biri, bəlkə də ən birincisi, sosial-psixoloji baxımdan həqiqi ümummilli liderin, siyasi iradəyə malik liderin olmaması idi. Çünki, həlledici tarixi məqamlarda məhz şəxsiyyət tarixin inkişaf istiqamətlərini müəyyən edir. Tarixlə şəxsiyyətin dialektik vəhdəti özünü həlledici məqamlarda büruzə verir.» (1, səh.7).

Fikrimizcə, müəllif tarixlə şəxsiyyətin vəhdətinin həlledici məqamda özünü büruzə verməsini, dövlətçiliyin formalaşmasında şəxsiyyətin rolunu çox əsaslandırılmış şəkildə təhlil edir. Ümummilli liderin siyasi təşəkkülündən danışan professor R.Mehdiyev yazır: «Ümummilli lider heç də meydanlarda, mitinqlərdə, qəzet səhifələrində yetişmişdir. Siyasi reallıqdan uzaq populizm heç də hamının, ilk növbədə isə ciddi siyasi dairələrin qəbul etdiyi lideri formalaşdırma bilməz. İnqilabi xarakterli ümummilli siyasi proseslərin dalğasında hakimiyyətə gələn, ancaq təcrübəsizliyi, haqsızlığı ucbatından həmin proseslərə lazımi istiqamət

verə bilməyən, onu millətin və dövlətin mənafeyinə uyğun məqama yönəldə bilməyən siyasi liderlər guya ümummilli liderlərə çevrirlər (2, s.33-34). Müəllifin fikirləri ilə razılaşmamaq olmur. Ona görə ki, hər hansı tarixi prosesin nəticəsi həmin an üçün əhəmiyyətli olsa da onun təməli çox-çox əvvəllər qoyulmuş olur. Azərbaycanda 80-ci illərin axırlarında baş vermiş milli oyanış, milli azadlıq hərəkatının mənəvi, ideya-siyasi və maddi əsasları 70-80-cı illərdə düşünülmüş şəkildə böyük müdrikliklə qoyulmuşdu. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev yalnız 90-cı illərdə deyil, 70-ci illərdə də bütün xalq tərəfindən qəbul olunan ümummilli lider idi.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ümummilli lider anlamı bir sıra istiqamətlərdə araşdırılmalıdır. Çox zaman ümummilli lider dahi insan, şəxsiyyət kimi təqdim edilir. Fikrimizcə, ümummilli liderə bu cür yanaşma düzgündür. Bu fikirlərlə razılaşmamaq olmur. Bununla bağlı olaraq ümummilli liderin psixoloji portretini, onun siyasi hakimiyyətin formalaşmasındakı rolunu tam şəkildə təsvir etmək üçün dahi şəxsiyyətlərin sosial-psixoloji cəhətlərini diqqət mərkəzinə gətirmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. В.Н.Əliyev. Milli lider dövlətçiliyin və demokratik inkişafın təzahürü kimi. *Psixologiya jurnalı*, №2, 2003
2. R.Ə.Mehdiyev. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2000
3. Гумилев Л.Н., Этногенез и биосфера земли. М. Политиздат, 1972
4. Дашдамиров А., Между нации этнический и политический нации // *Azərbaycan MİA-nın Xəbərləri*, 1994, №2, s.13
5. Душков Б.А., Психология типов личности народов и эпох. Екатеринбург: Деловая книга, 2001
6. Ольшанский Д.В., Политическая психология. Москва: Питер, 2002 Санкт-Петербург: 1999

**О ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА**

В статье вносится ясность к понятию общенациональный лидер, исследуются социально-психологические факторы, влияющие на его формирование. Вместе с тем, автор вносит ясность в роль, сыгранную общенациональным лидером в политических процессах и в построении государства.

Одновременно в статье полностью списывается психологический портрет общенационального лидера, его роль в формирований политической власти и в связи с этим автор конкретно анализирует в социально-психологическом аспекте беспрецедентные заслуги общенационального лидера Господина Г.А.Алиева в политических процессах и в построений национального государства.

**ABOUT THE FORMING OF THE NATIONAL
LEADER'S PERSONALITY**

In the article the explanation of the national leader is found out and the social psychological reasons that influence its development are researched. The author made clear to the role of the national leader in political process and in government building. At the same time in the article the psychological portrait of the national leader and his role in his forming of the political power are described completely. And the author analyses the national leader Mr.H.A.Aliyev's great merits in political process and government building in social psychological aspect.

О ПСИХОСОМАТИЧЕСКОМ ПОДХОДЕ В КЛИНИЧЕСКОЙ ПСИХОДИАГНОСТИКЕ

И.Мамедова

Магистрантка БДУ, II курс

Проблема психогенеза имеет отношение к возникшей в древние времена дихотомии души и тела. Основные идеи древнегреческого общества о психосоматических отношениях можно проиллюстрировать словами Сократа: «Неправильно лечить глаза без головы, голову без тела, так же тело без души»

После того как Фехнер и Вебер ввели в психологию экспериментальный метод, стали возникать психологические лаборатории, где человеческую психику разбирали по косточкам. Успехи в области неврологии подготовили почву для более широкого понимания взаимосвязи между различными частями тела. По сути, в настоящее время очевидно, что физиологические исследования высших центров центральной нервной системы и психологическое исследование личности имеют отношение к разным аспектам одного и того же предмета.

Современная психология обладает достаточным теоретическим и терапевтическим материалом, поз-

воляющим говорить о взаимодействии психики и тела. К числу научных концепций, оказавших существенное влияние на развитие психосоматической медицины, принадлежат теория нервизма И.М.Сеченова, психофизиологическое учение И. П. Павлова, психосоматическая теория S.Freud, а также теория стресса H.Selye.

Прогресс исследований в этой области связан с именами F.Alexander (1932), последовательно развивавшего представления о роли психических факторов в генезе соматической патологии, F.Dunbar (1935) — автора одного из первых руководств по психосоматической медицине и I.Wolf— автора монографии «Стресс и болезнь» (1953) и одного из основоположников психофизического направления в психосоматической медицине.

Большой вклад в изучение психосоматических соотношений при психической и соматической патологии принадлежит и таким советским ученым, как В.М.Бехтерев (1928), который выдвинул концепцию соматофрени, и

В.А.Гиляровский (1949), развивавший представление о катестетических механизмах, участвующих в формировании психопатологических образований ипохондрического круга. Особое внимание анализу взаимоотношений между функциональным и органическим в структуре психических расстройств при соматических заболеваниях уделяется в работах К.А.Скворцова (1961, 1964), посвященных соматогениям. А Струковская М.В. и Тополянский В.Д. добавляют, что психосоматическим заболеваниям всегда предшествуют этап более или менее продолжительной депрессии [53]. Концепция внутренней картины болезни [Лурия А. Р., 1935], расширяющая понимание психосоматических соотношений, остается и в настоящее время актуальной.

В 1943 г. Э. Вайс (E. Weiss) и О. Энглиш (O. English) отметили, что психосоматика – это подход, «который не столько умаляет значение телесного, сколько уделяет больше внимания душевному». В эпоху узкой специализации душевного и материального требования такого подхода до сих пор выполняются лишь частично; поэтому неизбежна концентрация внимания на психической или соматической стороне изучаемых

явлений. При соответствующем подходе определённые заболевания уже на ранних стадиях можно оценивать как психосоматические.

Существуют заболевания, которым в последние 50 лет уделялось больше внимания со стороны как внутренней медицины, так и психосоматики. Это такие болезни, как туберкулёз лёгких или язвенная болезнь двенадцатиперстной кишки, которые благодаря современным гигиеническим и терапевтическим мероприятиям стали встречаться реже и поддаются психотерапевтическим воздействиям. Позже к ним добавились такие болезни, как инфаркт миокарда, онкологические заболевания и др. Вся история психосоматики отражает историю медицины в её социальном аспекте и доминирующих идеях. В то же время трудно сказать, имела ли собственно психосоматическая медицина в древности.

В современной медицине раздел психосоматики представляют клинические, психологические, эпидемиологические и лабораторные исследования, которые освещают роль стресса в этиопатогенезе соматических заболеваний, связь патохарактерологических и поведенческих особенностей с

чувствительностью или устойчивостью к определенным соматическим заболеваниям, зависимость реакции на болезнь («поведения» в болезни) от типа личностного склада, влияние некоторых методов лечения (хирургические вмешательства, гемодиализ и т. п.) на психическое состояние. Психологические открытия дали нам возможность понять, каким образом психика управляет телом и как периферические телесные функции в свою очередь воздействуют на центральные функции нервной системы. Тот факт, что психика управляет телом, является наиболее существенным из того, что мы знаем о жизненных процессах, несмотря на то, что медицина и психология пренебрегают этим фактом.

Мультипричинность и ситуативное варьирование соотношения психологических и непсихологических факторов сводит на нет понятие «психосоматического заболевания» в качестве и отдельной нозологической единицы. Теоретически любое заболевание является психосоматическим, поскольку эмоциональные факторы через нервные и гуморальные пути оказывают влияние на все телесные процессы. Подробные физиологические исследования,

соотносясь с бессистемными импрессионистскими психологическими описаниями, не могут дать нам более полного понимания этиологии. Нет никакого смысла в том, чтобы точно описывать нарушение сердечной деятельности и при этом объяснять его нервозностью, не давая адекватного объяснения эмоциональному и понятийному содержанию.

Тесное переплетение и взаимовлияние соматических и психических расстройств обуславливает высокую теоретическую значимость и практическую актуальность разработки проблемы психосоматических взаимоотношений.

Толкования неврозов и психоаналитическая теория либидо определяли в основном содержание психосоматической медицины в первой половине XX века. Так, в 1911 г. И. Задгер (J.Sadger) описал случай бронхиальной астмы как сексуальный невроз, а в 1913 г. Пауль Федерн (P.Federn) – как сдвиг либидо в дыхательную систему (их работы представил и опубликовал Зигмунд Фрейд – S.Freud). Впоследствии начали признавать психогенное происхождение многих других соматических жалоб и функциональных расстройств, при которых не обнаруживается органических изме-

нений. В психосоматике, как и в медицине вообще, диагноз следует устанавливать не только на основе симптоматики, но и с учётом общей картины (личности больного, его ситуационных и анамнестических данных). То, что при определённых соматических заболеваниях, например при бронхиальной астме, обнаруживается более или менее явная связь между внешними и внутренними конфликтами и появлением симптомов болезни, привело к определению их как психосоматических. Когда Франц Александер (F.Alexander) описал в 1946 г. это заболевание в своем основополагающем труде, он отошел ещё дальше от господствовавших тогда взглядов на психогенез заболевания: наряду со специфическим неосознанным конфликтом он подчеркнул значение фактора предрасположенности и возникающую в связи с этим индивидуальную специфическую соматическую диспозицию. Кроме того, он установил эволюционную связь вегетативных симпатических и парасимпатических реакций.

Этим самым была подчеркнута связь между индивидуальным развитием и биологическими факторами в ходе естественной истории

человека. Часто при возникновении психосоматического заболевания конфликтная динамика определялась понятием «стресс» [H. Selye, 1953; H. Weiner, 1991]. Но это не просто стресс, т.е. нагрузка, которая приводит к болезни. Человек, находящийся в гармоничных отношениях со своей средой, может перенести экстремальные соматические и психические нагрузки, избегнув болезни. Однако в жизни встречаются и такие личностные проблемы, которые вызывают настолько тягостную фиксацию и душевный разлад, что в определённых жизненных ситуациях приводят к негативным эмоциям и неуверенности в себе. Именно в сложных ситуациях психосоматически отягощённые пациенты, проявляющие эмоциональную подавленность, не могут правильно оценить и описать своё состояние. Это явление определяют понятием «алекситимия».

В период «романтической медицины» начала XIX века немецкий психиатр Иоганн Гейнрот (J.Heinroth) в своей публичной лекции в 1818 г. впервые использовал понятие «психосоматическая медицина». Он объяснил многие соматические болезни как психогенные, прежде всего в эти-

ческом аспекте. Так, причины туберкулёза, эпилепсии и рака он рассматривал как результат переживаний чувства злобы и стыда, а особенно сексуальных страданий. Десять лет спустя М. Якоби ввёл понятие «соматопсихическое» как противоположное и в то же время дополняющее по отношению к понятию «психосоматическое».

Литература:

1. İsmayılov N.V. «Psixiatriya». Bakı, 2004. 586 səh.

2. Александер Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение. /Пер. с англ. С. Могилевского. -М.:Издво ЭКСМО-Пресс, 2002, 352 с.

3. Александров И.О., Максимова Н.Е. Основы теории психологического исследования. (Экспериментальная психология). М., 1998.

4. Бондарева Л.В., Ковалева З.Н., Хрящева Н.Ю. «Социально-психологическая подготовка врача-интерниста в клинике психосоматических заболеваний. Психологическая диагностика отношения к болезни при нервно-психических и соматических заболеваниях».- Л., 1990. – 148 с.

5. Вассерман Л.И., Щелкова О.Ю. Медицинская психодиагностика: теория практика, обучение. - СПб, 2003.- 736 с.

После первой мировой войны представитель гейдельбергской терапевтической школы Лудольф Крель (L. Krehl) уделил большое внимание психофизиологическим процессам физиологии, влиянию аффектов на телесные функции и на соматические заболевания. Объектом изучения стала личность больного, а не абстрактная патология.

6. Германов В.А. «Психологический аспект диагностики в системе терапевтического стационара». Куйбышев,1988. – 97 с.

7. Гиндикин В. Я. Соматогенные и соматоформные психические расстройства: Справочник. — М.: Триада-Х, 2000. — 256 с

8. Гройсман А.Л. «Медицинская психология».- М., 1995. – 192 с.

9. Гудвин Дж. Исследование в психологии: методы и планирование. -СПб.: Питер, 2004.

10. Дружинин В. Н. Структура и логика психологического исследования. М., 1993.

11. Исаев Д.Н. Психосоматические расстройства у детей.-СПб-2000.

12. Соколова Е. Т., Николаева В.В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях.- М., Аргус, 1995. – 360

KLİNİK PSİXODİAQNOSTİKADA PSİXOSOMATİK ÜSUL HAQQINDA

Təqdim olunmuş məqalənin başlığı «Klinik psixodiagnostikada psixosomatik üsul haqqında» olduğuna görə məqalədə əsasən psixosomatikanın yaradılması barədə söhbət aparılır.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, məqalə ənənəvi tibb elmi və psixologiyanın münasibətləri haqqında xəbər verir. Eləcə də məqalədə deyilir ki, somatoloji xəstəliklərin əmələ gəlməsində psixi amillərin rolu qəbul olunmuş faktdır. Psixosomatik qarşılıqlı münasibətlər probleminin tədqiq edilməsi mütləqdir və aktualdır. Çünki, psixosomatikada tədqiqatlar yalnız XX əsrin ortalarında başlanıb.

ABOUT PSYCHOSOMATIC APPROACH IN CLINICAL DIAGNOSTICS

An article, introduced here is called “About psychosomatic approach in clinical diagnostics”. There is written about psychosomatic relationship problem.

On the whole, it might be said, that traditional medicine and psychosomatic medicine had not simple relationship. Also, this article informs, that it is definite fact, that somatic disease most of time comes from psychic.

It is stated to research this problem, and it is definitely actual problem, because this field of traditional science was come up only in the middle of XX century.

MƏHBUSLARIN READAPTASIYASININ BƏZİ SOSIAL-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

A.F.Səməndərova

*BDU-nun psixologiya kafedrasının
müəllimi, psixologiya elmləri namizədi*

Cəzaçəkmə müəssisəsindən buraxıldıqdan sonra məhbuslar tam azadlıq şəraitinə düşürlər. Belə qəfil keçid onların psixikasına ekstremal təsir göstərir. Azadlıqda müxtəlif çətinliklərlə qarşılaşan məhbuslar bu çətinlikləri aradan qaldırmağa heç də həmişə hazır olmur.

Azadlığa yenidən buraxılmış bu şəxslər üçün qarşılaşdıqları bir çox situasiyalar belə vəziyyət gözlənilməz olur və şəraitə, əxlaq normalarının tələblərinə adekvat olmayan reaksiyalar doğurur. Azadlığa çıxmış şəxs bir çox hallarda şəraiti, bu şəraitdə öz davranışını, eləcə də digərlərinin əməllərini səhv qiymətləndirir, yaranmış situasiyada yanlış davranır. Bu vəziyyət isə ətrafdakıların məhbusa olan neqativ münasibəti ilə daha da çətinləşir. Nəticədə isə məhbuslarda sinir proseslərinin oyanmasına, yaxud ləngiməsinə, əsəb sarsıntılarına səbəb olur.

Məhbusun uzun müddət cəmiyyətdən təcrid olması bir sıra neqativ psixi və sosial nəticələrə də

gətirir. Belə ki, azadlığa buraxılmış məhbusların 35%-i dağılmış adaptasiya mexanizmlərinin bərpası üçün xüsusi psixiatrik və psixoloji yardıma ehtiyac duyur. Onlar fəallıq, enerji, məsuliyyət, müstəqillik və təşəbbüskarlıq tələb olunan azadlıqdakı həyata çətinliklə uyğunlaşır. Bu səbəbdən də keçmiş məhkumlar evsizlərin, səfil həyat tərzini keçirənlərin, xırda oğurluq edənlərin, narkoman və alkoqoliklərin sırasına qoşulur, bir müddət sonra cinayət törədərək yenidən cəzaçəkmə müəssisəsinə qayıdır(4.617) .

Cəmiyyətdən uzun müddət təcrid olmanın sosial nəticələrinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, cəzaçəkmə müəssisəsində yaranmış neqativ istiqamətli məhbuslar birliyi buradakı məhbusların nəinki davranışına, eləcə də onların həyat fəlsəfəsinə güclü neqativ təsir göstərir.

Cəmiyyətdən uzun müddət təcrid olma məhbus şəxsiyyətində sabit neqativ kriminal xarakterli dəyişikliklərə səbəb olur, məhbusun ailəsi və qohumları ilə əlaqə-

lərinin kəsilməsinə, cəzaçəkmə müəssisəsindən kənarında kriminal mühitlə möhkəm əlaqələrin yaranmasına, eləcə də cəzaçəkmə müəssisəsində təşəbbüskarlıq və müstəqillik göstərə bilməməsinə səbəb olur.

Bütün bu amillər məhbusun azadlıqda pozitiv fəallıq göstərməsini çətinləşdirir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, məhbusların azadlıqdakı həyata uğurlu adaptasiyası bir sıra amillərdən asılıdır (2.320):

– Azadlığa buraxılmış şəxsin temperament və xarakter xüsusiyyətlərindən, intellektindən, dünya görüşündən, əxlaqi keyfiyyətlərindən, hüquq düşüncəsindən;

– Azadlığa buraxılmış şəxsin ictimai faydalı əməyə və təlimə qoşulmasından (proqressiv readaptasiya), ailə üzvləri ilə sağlam münasibətlər yaratmasından kommunikativ sosial əlaqələrin bərpa edilməsindən, mənəvi dəyərlərin möhkəmlənməsindən, iş yerinin axtarışı, istehsala adaptasiyasından, eləcə də öz işindən məmnunluq dərəcəsindən və s. (profesional adaptasiya).

Tərəfimizdən keçirilmiş sorğular nəticəsində məlum olmuşdur ki, azadlığa buraxılmış şəxslərin 68.2%-i bu və ya digər ixtisasa malik olsalar da, onlardan 40%-i iş

düzəlməklə bağlı ciddi problemlər yaşamışlar. İşə qəbul edilməmələrinin səbəbi kimi isə aşağıdakılar göstərilmişdir:

Motivlər	Yaş				
	17-18	18-19	19-20	20-22	22-25
Boş yerlərinin olmaması	-	-	4.8%	10.5%	4.1%
Aşağı peşəkarlıq səviyyəsi	10%	15.8%	-	5.3%	4.1%
Məhkumluğun olması	20%	31%	28%	31%	27%

Azadlığa buraxılmış şəxslərin readaptasiyasının uğurlu olması onların ailə üzvləri ilə normal münasibətlərini bərpa etmələrindən də asılıdır. Bu məhbusların sonrakı taleləri ailə üzvlərinin onları necə qəbul edəcəklərindən də çox asılıdır. Nəzərə alsaq ki, məhkumluğa qədər onların əksəriyyətinin ailədə münasibətləri gərgin və konfliktli olmuşdur, bu məhbuslarda readaptasiyanın uğursuz olacağını asanlıqla ehtimal etmək olar.

Normal kommunikativ əlaqələrin bərpası da keçmiş məhkumların readaptasiyasının növbəti mühüm amilidir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu şəxslər ünsiyyəti keçmiş məhbus yoldaşları yaxud kriminal şəxslər arasında axtarır. Bu əhatədə onlar daha asan bələdləşir, asanlıqla dərdini bölüşən eyni problemlə insanları tapır.

Azadlığa buraxılanların 70%-i yenidən əvvəllər onlara neqativ təsir edən mühitə düşür.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, məhkumların azadlığa buraxıldıqları ilk il təkrar cinayət törətmək ehtimalı yüksək olur. Buna görə də, azadlıqdakı birinci il onlar üzərində xüsusi nəzarət tələb olunur.

Bir məsələ də diqqəti cəlb edir. Belə ki, əvvəllər məhkum olunmuş və artıq cəzalarını çəkmiş şəxsləri çoxları hələ də sosial cəhətdən təhlükəli hesab edirlər. Belə ki, rəyi soruşulanların 50%-i bu insanları öz qonşuları, qohumları, həmkarları, dostları qismində görmək istəmir. Bununla belə, azadlığa buraxılmış şəxslər ailə üzvlərinin (46%), dostlarının (27%), işdəki həmkarlarının (10%) və qonşularının (6.5%) onlara yardım etməyə çalışdıqlarını bildirirlər.

Azadlığa çıxmış şəxslərin pozitiv sosial adaptasiyasında mühüm cəhətlərdən biri onlarda həyat planlarının və perspektivlərinin olmasıdır. Keçirilən sorğular göstərir ki, keçmiş məhbusların 60%-də həyat planları qeyri-müəyyən xarakter daşdığı halda, 40%-də ümumiyyətlə heç bir plan və perspektiv yoxdur.

Bu şəxslərin yenidən cinayət törədib-törətməyəcəkləri onların qanunun tələblərinə münasibətləridir. Belə ki, rəyi soruşulanların yalnız 14%-i qanuna riayət etmə-

yin vacib olduğunu hesab edir. Yerdə qalanları isə yalnız onların şəxsi maraqlarına toxunduğu halda qanuna riayət etməyə əhəmiyyətli sayır.

Təbii ki, uzun müddət azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin azadlıqdakı normal həyat şəraitinə uyğunlaşması çox mürəkkəb prosesdir. Bu, keçmiş məhbuslardan fəal iradi səy, yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər, yaxşı inkişaf etmiş hüquq düşüncəsi, ən əsası isə yeni həyat tərzinə ustanovka, bu ustanovkanın həyata keçməsinə şərait yaradılmasını tələb edir (1.50).

Bu baxımdan məhbusların azadlıqdakı həyata hazırlanması onların həmin şəraitə uğurlu adaptasiyası üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, məhbusların azadlıqdakı həyata hazırlığı özünə mənəvi, praktik və psixoloji hazırlığı daxil edir. Hazırlığın bu növləri bir-birilə əlaqəli şəkildə, azadlığa buraxılan məhbusun yaş, kriminoloji, fərdi-psixoloji, sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini, eləcə də rejimin və ona təyin edilmiş cəzanın növünü nəzərə almaqla həyata keçirilir. Bu zaman məhbusun azadlıqdakı həyata uyğunlaşmasına təsir göstərə biləcək müsbət və mənfi amillərin dərin və hərtərəfli

öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Mənəvi hazırlıq məhbusda onun ailədə və əmək kollektivində yaşayıb fəaliyyət göstərməsi üçün vacib olan keyfiyyətlərin fəallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Mənəvi hazırlıq azadlığa buraxılan şəxsin pozitiv mənəvi əqidəsinin, hiss və vərdislərinin hazırlıq vəziyyətinə gətirilməsinə yönəldilməlidir.

Praktik hazırlıq isə məhbusun müəyyən professional sahəyə dair bilik, praktik vərdiş və bacarıqların mənimsəməsində ifadə olunur.

Məhbusların azadlıqdakı həyata adaptasiyasında psixoloji hazırlıq xüsusilə aktualdır. Bu hazırlıq məhbusların psixikasını, hislərini, vərdislərini, psixi halətlərini, qabiliyyətlərini fəallaşdırmaq, yeni həyat şəraitinə müvafiq davranış yönümünü, hüquq normalarının tələblərinə müvafiq yaşaması üçün bilik, bacarıq və vərdislər formalaşdırılmasını nəzərdə tutur (4.614).

Məhbuslara bu cür məqsədyönlü psixoloji təsir nəticəsində yaşamağa psixoloji hazırlıq formalaşır.

Məlum olduğu kimi, azadlığa buraxılmağa bir neçə ay qalmış məhbuslar «gözləmə mərhələsini» yaşayırlar. Bu mərhələ üçün gərginlik və həyəcan xasdır. Bir tərəfdən tezliklə azadlığa çıxacaqları

onları sevindirir, digər tərəfdən isə azadlıqda qarşılaşacaqları mümkün çətinliklər onları narahat edir. Bu gözləmə mərhələsində məhbus zaman amilini də düzgün qiymətləndirmir. Ona elə gəlir ki, vaxt çox uzanır. Bəzi məhbuslarda bu mərhələ fəallığın aşağı düşməsi və azadlığa buraxılmazdan əvvəl «dincəlmək» motivinin təzahürü ilə müşayiət olunur.

Azadlığa çıxma anı yaxınlaşdıqca, bu şəxsləri bir məsələ də çox narahat edir: Cəmiyyət onları necə qəbul edəcək? Evdə onları necə qarşılayacaqlar? Onlar harda yaşayacaq və işləyəcəklər? İş ondadır ki, uzun müddət cəzaçəkmə müəssisəsində olmuş məhbusların əksəriyyətində müstəqil və aktiv fəaliyyət qabiliyyəti demək olar ki, itirilmiş olur digər tərəfdən, həbsdə olmaq məhbusların özünüqiymətləndirməsinə də güclü təsir edir. «Cinayətkar» damğası azadlığa buraxıldıqdan sonra bu şəxslərin cəmiyyətə normal qayıdışını çətinləşdirir.

Gündəlik müşahidələrimiz və bu istiqamətdə keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, adları «cinayətkar» kimi damğalanmış bu insanlar əksər hallarda cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmir, cəmiyyətdən təcrid edilir. «Nümunəvi» vətəndaşlar onlardan üz döndərir, onlara iş

vermir. Heç bir yerdən maddi köməyi olmayan, işsiz, əksər hallarda təhsilsiz bu şəxslər çox vaxt cinayət yoluna qayıtmaqdan başqa çıxış yolu tapmır. Artıq cəza hədəsi də onları qorxutmur. Çünki onların adları onsuz da ləkələnib. Cinayətkar kimi damğalanmış bu şəxslər bir-birinə əks olan meyllər arasında seçim imkanına malik olsalar da, daha ciddi sosial təzyiq getdikcə güclənməkdə davam edir. Nəticədə isə bu şəxslər yenidən cinayət yoluna qayıdırlar.

Ona görə də azadlıqdakı həyata uğurlu adaptasiyanı təmin etmək üçün məhbuslarla psixoloji işi azadlığa çıxmazdan 1 neçə ay əvvəl başlamaq lazımdır.

Məhbusların azadlıqdakı həyata psixoloji hazırlığında onun psixoterapevtlə söhbətləri, eləcə də sosial-psixoloji treninqlərin və qrup diskusiyalarının keçirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir (3.50).

Psixoterapevtlə söhbətlər zamanı məhbusun keçmiş davranış və əməllərinin səbəblərinin təhlili mühüm yer tutur. Məhbusa bu cür təsir bilavasitə təsirdir.

Dolayı psixoterapiya zamanı isə məhbusla psixoprofilaktik söhbət əsnasında, yaxud başqalarının təcrübəsini müşahidə etməklə, o necə davranacağı haqda nəticə çıxarır.

Sosial-psixoloji treninqlərin əsas məqsədi isə:

- məhbusun özü haqda təsəvvürlərini inkişaf və korreksiya etmək;

- adekvat özünüqiymətləndirmə və özünə əminliyi inkişaf etdirmək;

- sərvət dəyərlərini korreksiya etmək;

- məhbusların həyat planını aydınlaşdırmaq və formalaşdırmaq;

- çətin həyat situasiyasında emosional sabitliyi inkişaf etdirmək;

- məhbuslara konfliktli situasiyanı həll etmək qabiliyyətini aşılamaq;

Treninqlər ustanovka xarakterli və provakasiya xarakterli ola bilər.

Ustanovkayla bağlı treninqlərdə əsas məqsəd müxtəlif konfliktli situasiyalarda adekvat reaksiya və davranış nümayiş etdirmək qabiliyyəti aşılamaqdır. Bu zaman məhbusa konfliktli münasibətlərdən və şəraitdən uzaqlaşmaq, belə situasiyada özünü ələ almaq ustanovkası verilir.

Provakasiya ilə bağlı treninqlərdə isə şəxsin düşdüyü (süni şəkildə yaradılmış) konfliktli situasiyada nə dərəcədə dayanıqlı olacağı öyrənilir. Bu zaman keçmiş ustanovkalar yenidən təzahür edə

bilər. Bu treninqlərin məqsədi əvvəlki treninqdə aşılınmış qabiliyyəti sınamaqdır.

Məhbuslarla keçirilən qrup diskussiyaları isə məhbuslara öz problemlərini müxtəlif tərəflərdən görmək imkanı verir:

Qrup diskussiyasının 3 tipini fərqləndirirlər:

- Bioqrafik – bu zaman qrup konkret məhbusun həyat yolunu təhlil edir.

- Tematik – bütün məhbuslar üçün əhəmiyyətli mövzu seçilir və müzakirə edilir.

- Şəxsiyyətlərarası diskussiya – qrup üzvləri arasında qarşılıqlı təsir təhlil edilir.

Bu zaman aşağıdakı məzmunlu rollu oyunların keçirilməsi də əhəmiyyətlidir: «Azadlığa çıxdıqdan sonra evdə ilk gün», «Mən və mənim ailəm», «Konfliktləri necə aradan qaldırmalı».

Nəticələr oyun zamanı məhbusun nə qədər adekvat davranış nü-

mayiş etdirməsi əsasında qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin azadlıqdakı həyata adaptasiyası prosesi 3 il ərzində tamamlanır. Ən çətin mərhələ isə ilk 6 ay hesab edilir. Məhz bu mərhələdə onun ictimai yerlərdə davranışı üzərində ciddi nəzarət tələb olunur.

Əgər məhbus azadlığa çıxdıqdan sonra işə düzəlmirsə, yaxud düzəlsə də işi atırsa, daimi yaşayış yeri yoxdursa, onu tez-tez dəyişirsə, ictimai qaydanı pozursa bu şəxsin sosial adaptasiyasının qənaətbəxş getmədiyini və hər an residiv ehtimalının baş verə biləcəyini göstərir.

Azadlıqdakı həyata normal adaptasiya olunmuş şəxs bir qayda olaraq cinayətkar aləmlə, o cümlədən, davranışları antisosial xarakter kəsb edən insanlarla əlaqəni kəsir, heç bir qanun pozuntusuna yol vermir, əmək fəaliyyətinə cəlb edilir, hüquq normalarının tələblərinə müvafiq yaşamağa başlayır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S, Əlizadə.Ə.Ə, Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası və psixoloji ekspertiza məsələləri. Bakı: ADU, 1987

2. Глоточкин А.Д., Пирожков В.Ф. Исправительно-трудовая психология. М.: Издательский редакционный отдел, 1974.

3. Дебольский М.Г. Социально-психологический тренинг для осужденных «Мои жизненные планы». М.,1994.

4.Ушатиков А.И., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология. Рязань, 2003.

НЕКОТОРЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕАДАПТАЦИИ ОСУЖДЕННЫХ

В статье исследуются социально-психологические факторы, затрудняющие успешность социальной адаптации, рассматриваются рекомендации по проведению психологической подготовки осужденных к освобождению, а также отмечается значимость проведения специальных психокоррекционных програм в период освобождения.

SOME SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF READAPTATION OF CONVICTS

In the article the social-psychological factors making the social adaptation difficult are studied and the recommendations for psychological preparation of convicts for discharging are considered. The importance of special psychocorrectional programmes is also noted.

SOCIAL BEHAVIOR

Behruz Elmamuz
BDU-nun aspiranti

Attitudes and Attitude Change

Social psychology is the branch of psychology concerned with the way individuals' thoughts, feelings, and behaviors are influenced by others. Social cognition involves the mental processes associated with how people perceive and react to others. Attitudes are beliefs and opinions that can predispose individuals to behave in certain ways. Social psychologists have defined three components of attitudes: Cognitive Component Includes the beliefs and ideas held about the object of an attitude. Affective Component. The emotional feelings stimulated by an attitude. Behavioral Component The predispositions to act in certain ways that are relevant to one's attitude. The relationship between attitudes and behavior is complicated. You cannot predict specific behavior by knowing someone's attitude. Situational demands and constraints may lead to inconsistent relationships between attitudes and behavior. The mere exposure effect predicts that our attitude toward

something or someone will become more positive with continued exposure. Cognitive Dissonance. Cognitive dissonance is the conflict that arises when a person holds two or more attitudes that are inconsistent. Cognitive dissonance theory was developed by social psychologist Leon Festinger. When in a state of cognitive dissonance, Festinger suggested we feel uneasy and are thereby motivated to make our attitudes consistent. An example of dissonant cognitions would be, "I smoke, yet I believe that smoking is unhealthy." Festinger's theory predicts that these two thoughts would lead to a state of cognitive dissonance. Efforts to reduce this dissonance will probably cause attitudes to change. This could reduce dissonance by one of the following: Modifying one or both of the cognitions. Example: "I really don't smoke that much." Changing the perceived importance of one of the cognitions. Example: "Most of the research is done with laboratory rats and rats seem to get cancer from everything." Adding cognitions. Example: "I exercise more than the

average person and eat healthy foods."Denying the two cognitions are related to each other. Example: "I don't know anyone who has died from lung cancer."

Festinger and Carlsmith in 1959 demonstrated cognitive dissonance in a classic experiment. In one condition, subjects were offered \$1 to describe a dull, boring task as interesting. A control group was offered \$20 to describe the task as interesting. Festinger and Carlsmith reasoned that subjects paid \$20 to tell a lie would not experience dissonance because they had a good reason or justification for their behavior—\$20. Subjects paid \$1, however, should experience cognitive dissonance because they told a lie for little justification. Just as they predicted, subjects paid \$1 actually rated the task as more enjoyable, thereby reducing their dissonance, than subjects who were paid \$20. Effort justification is another example of cognitive dissonance. We tend to rate more favorably those experiences, items, etc., that require more effort to obtain. Aronson and Mills in 1959 demonstrated effort justification by finding that college students who went through a more severe initiation in order to join what turned out to be a boring group, later rated the group as more enjoyable

than did a group that did not go through any initiation. Selective exposure occurs when we attempt to minimize dissonance by exposing ourselves only to information that supports a choice we have made. An alternative theoretical explanation for cognitive dissonance was suggested by Darryl Bern. Bern's self-perception theory states that people form attitudes by observing their own behavior and by applying the same principles to themselves as they do to others. That is, when we are unclear about the reasons we have engaged in a certain behavior, we look at our behavior and try to figure out why we did what we did. For instance, if I agreed to say a boring task was interesting for only a dollar, the task must have been interesting or else I wouldn't have done it. Persuasion. Persuasion occurs when others attempt to change our attitudes. The process of persuasion includes four basic elements: source, receiver, message, and channel.

1. The source (or communicator)

The source or communicator is the individual who delivers a persuasive message. Communicators are most influential when they have expertise, credibility, trustworthiness, and power. Attractiveness and similarity to the target audience are also important.

2. The receiver (target or audience).

The receiver, target, or audience is the person to whom a persuasive message is sent. Although the magnitude of differences between women and men is not large, some research suggests that women are more easily persuaded than men.

Younger individuals are more likely to change their attitudes than older individuals. If the receiver is not strongly committed to a preexisting attitude, change is more likely. A latitude of acceptance is a range of potentially acceptable positions on an issue, centered on one's initial attitude position. A message that falls within a receiver's latitude of acceptance is much more likely to be persuasive. Information from a persuasive message is processed via a central route when the receiver carefully ponders the content and logic of the message. Peripheral route processing is taken when persuasion depends on nonmessage factors, such as the attractiveness and credibility of the source and emotional responses. Research suggests that central route processing results in the most lasting attitude change.

3. Message factors.

The message is the information transmitted by the source. The less

informed we are or the more frightened we are, the more we will be influenced by an emotional message. Positive emotional appeals can be successful, especially through music. Two-sided arguments in which both sides of an issue are presented seem to be more effective than one-sided presentations. One-sided messages work when the audience is uneducated about the issue.

4. The channel or medium.

The channel is the medium through which the message is sent. Television may be the most powerful medium. Person Perception. Person perception relates to how we form impressions of others. A person scheme or social scheme is an organized cluster of information, ideas, or impressions about a person. These schemes are not always accurate, however, and can be influenced by physical appearance, first impressions, and stereotypes. Over 40 years ago, Adorno and his colleagues wrote that people who are highly prejudiced tend to have authoritarian personalities—they tend to be submissive and obedient to authority and to reject other groups in a punitive way. Authoritarian personalities tend to divide people into in-groups or out-groups and often had harsh and punitive

parents. Adorno developed the California F scale to measure authoritarianism.

The scapegoat theory of stereotypes proposed that people who are frustrated and unhappy about something will choose a relatively powerless group to take the blame for a situation that is not their fault. The social identity theory proposed that we favor the groups to which we belong in order to enhance our self-esteem.

The cognitive approach to stereotypes proposed that the tendency to divide people into social groups is a normal cognitive process. They help us simplify and organize our world. Stereotypes can guide the way we perceive people, make attributions for their behavior, remember them, and evaluate them. Prejudice can be overcome through education, legislation, and bringing groups into contact with one another to work toward a common goal. Attribution Process. Attributions are inferences that people draw about the causes of events, others' behavior, and their own behavior. We make attributions because we want to understand our own behavior, the behavior of others, and the events that take place in our lives. We are most likely to make attributions when:

unusual events grab our attention;

events have personal consequences for us; and others behave in unexpected ways.

We can classify attributions in a number of ways. One basic distinction is between internal causes (a person's personality traits or motives) or external causes (environmental or situational factors). Factors Influencing Attributions

Harold Kelley proposed three factors that influence whether we make internal (person) attributions or external (situational) attributions: Consensus The degree to which someone's behavior is similar to other's behavior. Distinctiveness Whether the person is responding in a unique way in this situation but would respond differently in other situations. Consistency Whether the person responds in the same way on most occasions.

Low consensus + low distinctiveness + high consistency = Internal (person) attribution.

High consensus + high distinctiveness + high consistency = External (situational) attribution.

Fundamental Attribution Error. The fundamental attribution error refers to the tendency to attribute other's behavior to internal (personal) causes (e.g., I attribute my

roommate's poor test performance to a lack of ability). We also tend to overestimate external (situational) causes when explaining our own behavior (e.g., I attribute my poor test performance to a lack of effort). This is sometimes referred to as the actor-observer bias. According to the actor-observer bias, we make the fundamental attribution error in judging others, but not when judging ourselves. We may consider ourselves to be more influenced by situational factors than we do other people because we are more aware of our own situation. This is known as the information availability hypothesis. The visual perspective hypothesis argues that we attribute other's behavior to internal causes and our own to external causes because of our visual perspective—we view our surroundings more often than we view ourselves. Additionally, the more information we know about another person, the more likely we are to consider situational factors when making attributions about them. Two consequences of attribution errors are that observers are more likely to be wrong than actors when explaining the actor's behavior and observers tend to blame the victim in making judgments. Another factor affecting

attribution error is self-serving bias. Self-serving bias is the tendency to attribute behavior that results in a good outcome for us to internal causes and to attribute behavior that results in a bad outcome to external (situational) factors. For example, I attribute doing well on a test to the fact that I am a smart person. I attribute doing poorly on a test to the fact that I had too much other homework (the situation) and could not study sufficiently. I do not attribute poor performance to my (internal) abilities.

Interpersonal Attraction. Interpersonal attraction refers to our close relationships with others and those factors which contribute to a relationship being formed. Friendship. Studies of friendships have found three factors that are important in determining who will become friends: Similarity People are generally attracted to those who are similar to themselves in many ways—similar in age, sex, race, economic status, etc. Proximity or Proximity It is easier to develop a friendship with people who are close at hand. Proximity also increases the likelihood of repeated contacts and increased exposure can lead to increased attraction; the mere exposure effect. In a classic study at Massachusetts Institute

of Technology, Festinger found that friends of women who lived in married student housing were most likely to live in the same building. In fact, half of all friends lived on the same floor.

Attractiveness Physical attractiveness is a major factor in attraction for people of all ages. We tend to like attractive people. **Love.** Overall, the same factors connected with friendships (i.e., similarity, proximity, and attractiveness) are also related to love relationships: **Similarity** Dating and married couples tend to be similar in age, race, social class, religion, education, intelligence, attitudes, and interests. **Proximity** We tend to fall in love with people who live nearby. **Attractiveness** We tend to fall in love with people whose attractiveness matches our own according to the matching hypothesis. Researchers believe that love is a qualitatively different state than merely liking someone. Love includes physiological arousal, self-disclosure, all-encompassing interest in another individual, fantasizing about the other, and a relatively rapid swing of emotions. Unlike liking, love also includes passion, closeness, fascination, exclusiveness, sexual desire, and intense caring.

Some researchers have distinguished two main types of love: **Passionate or Predominates** in the early part of a romantic Romantic Love relationship. Includes intense physiological arousal, psychological interest, sexual desire, and the type of love we mean when we say we are "in love" with someone.

Companionate or The type of love that occurs when we have **Affectionate Love** a deep, caring affection for a person. Robert Sternberg has proposed a triangular theory of love that consists of three components: **Intimacy** The encompassing feelings of closeness and connectedness in a relationship. **Passion** The physical and sexual attraction in a relationship. **Decision/** Encompasses the initial cognition that or **Commitment** loves someone, and the longer-term feeling of commitment to maintain the love. According to Sternberg's theory, complete love only happens when all three kinds of love are represented in a relationship. Sternberg called this complete love "consummate love." **Fatuous love** is based on passion and commitment only and is often short-lived.

Research has shown that successful romantic relationships that last for many years are based on the expression of love and admiration,

friendship between the partners, a commitment to the relationship, displays of affection, self-disclosure, and offering each other emotional support. Social Pressure. Social pressure from others can influence our behavior. Conformity occurs when individuals adopt the attitudes or behavior of others because of real or imagined pressure. Social norms are shared standards of behavior. People conform because they are often reinforced for conforming. The reciprocity norm states that people tend to treat others; they have been treated. Groups of people whom we are like or wish to be like are known as our reference group. The classic studies of conformity were conducted by Solomon Asch in the 1950s. Asch demonstrated that college students will often conform with a group, even when the group adopts a position that is clearly incorrect.

Asch asked groups of college students to state which of three comparison lines matched a nearby fourth line and to make the individual responses publicly. Students were tested in groups of six. Five students in each group were hired by the experimenter to give incorrect answers. Asch found that when the first five students made the same choice, though clearly incorrect, the

actual participants in the study (i.e., those not hired by the experimenter) conformed by also making this incorrect response on 37% of the trials. Later studies showed that the tendency to conform is increased when the group is large or a person has low self-esteem. One dissenter (someone who does not conform to the group) decreases the likelihood of conformity. Some studies have found that women are more likely to conform than men. Compliance. Compliance occurs when you go along with a request made of you from a person who does not have specific authority over you. Compliance has been used to encourage people to buy things that they do not need or to do things they do not really want to do. Several different compliance techniques include:

Foot-in-the Door Technique.
Door-in-the-Face Technique.
Low-balling

A two-step compliance technique in which you first ask a person to agree to a small request and later ask the person to comply with a more important or bigger one. After agreeing to the first, small request, the person has a harder time turning down the second, larger request. A two-step strategy that occurs by first making a request

that is so large that it is certain to be denied, and then making a smaller, more reasonable request that is likely to be complied with. Getting someone to agree to a commitment first and then adding disagreeable specifics later. Obedience is a form of compliance that occurs when people follow direct commands, usually from someone in a position of authority.

The classic study of obedience, using "subject-teachers" who were supposed to deliver shocks to "learners," was conducted by Stanley Milgram. Milgram found that a large majority of people would obey authority even if obedience caused great pain or was life-threatening to another. Milgram reported that over 85% of his subject-teachers continued to administer what they thought were painful electric shocks of 300 volts to a victim who complained of a heart condition. The vast majority of subjects (greater than 60%) also continued to obey authority and administered what they thought were the maximum, dangerous, severe shocks of 450 volts.

Even though subjects obeyed and delivered the shocks, they displayed considerable distress while doing so. They were observed to sweat, tremble, stutter, bite their

lips, and groan, but they continued to administer shocks because they were told the study required them to do so. Actually, no one was shocked though the subjects thought otherwise. Today, the Milgram study would not be considered ethical because of the stress placed on the subjects.

Behavior in Groups. Social psychologists study groups as well as individuals. A group consists of two or more individuals who interact and are interdependent.

Aggression. Aggression is defined as intentionally inflicting physical or psychological harm on others. About one-third of studies show that males are more aggressive than females, and the differences are larger with children than adults and with physical rather than verbal aggression. The frustration-aggression hypothesis states that frustration produces aggression and that this aggression may be directed at the frustrator or displaced onto another target, as in scapegoating. However, frustration does not always cause aggression. According to social learning theory, people learn to behave aggressively by observing aggressive models and by having their aggressive responses reinforced. For instance, parents who are beligerent with

others or who use physical punishment to discipline their children tend to raise more aggressive offspring.

According to social learning theory, exposure to role models in the mass media, especially television, can influence aggression. Some research demonstrates that adults and children as young as nursery-school age show higher levels of aggression after they view media violence. Altruism. Altruism or prosocial behavior is the selfless concern for the welfare of others that leads to helping behavior. One of the most widely studied aspects of altruism is bystander intervention—whether individuals will intervene and come to the aid of a person in distress. Around 25 years ago a young woman named Kitty Genovese cried out as she was being brutally murdered outside her apartment building in New York City. Thirty-eight neighbors watched and yet no one helped or even called the police. The Kitty Genovese case motivated social psychologists to study why bystanders will or will not intervene and help another individual.

The bystander effect states that people are less likely to help someone in an emergency situation when others are present. That is, when

several people witness an emergency, each one thinks some one else will help. This appears to be due to diffusion of responsibility. Diffusion of responsibility is the tendency for people to feel that the responsibility for helping is shared or diffused among those who are present. The more people that are present in an emergency, therefore, the less personally responsible each individual feels. People tend to think that someone else will help or since no one is helping, possibly the person does not need help.

According to Latane and Darley, certain steps will occur before a person helps:

They notice or observe the emergency event.

They interpret the event as one that requires help.

They assume responsibility for taking action. (It is here where diffusion of responsibility is likely to take place.)

After individuals assume responsibility for helping, the decision must next be made concerning what to do.

They take action and actually help.

Some social psychologists use a rewards-costs approach when explaining helping behaviors. The rewards-costs approach states that

before a bystander is likely to help, the perceived rewards of helping must outweigh the costs.

Other research has found that individuals who are high in empathy—an emotional experience that involves a subjective grasp of another person's feelings—are more likely to help others in need. According to the empathy-arousal hypothesis, empathy has the power to motivate altruism.

Other factors that encourage altruism include a realization that help is necessary, being in a good mood, and seeing someone else helping. Men are more likely to help strangers when an audience is present or when the task is especially dangerous for women. In other situations, however, men and women are equally helpful. Group Processes. Psychologists also have studied how the presence of a group affects performance and decision making. Robert Zajonc demonstrated that the presence of another person is enough to change one's performance. He proposed that we become aroused and energized when another person is around, and when we are aroused we are more likely to produce a dominant response.

Zajonc stated that on an easy or well-learned task, the dominant

response is the correct response, so we will perform better and faster in the presence of another person. On a difficult task, however, the dominant response is an error, so we will perform worse and more slowly in the presence of another person.

Social facilitation is the tendency to do better on easy or well-learned tasks when another person is present. Social loafing is a reduction in effort by individuals when they work in groups as compared to when they work by themselves. A common cause of social loafing is diffusion of responsibility—as group size increases, the responsibility for getting a job done is divided among more people, and many group members ease up because their individual contribution is less recognizable. When people come together in groups, they often have to make decisions. Social psychologists have found some interesting tendencies in group decision making.

Risky shift is the term used to describe the fact that groups often arrive at riskier decisions than individuals do. Deindividuation is the loss of identity as a result of being part of a large group. As a result, social restraints are lessened and impulsive or aggressive tendencies

and decisions may dominate. Group polarization occurs when group discussion strengthens a group's dominant point of view and produces a shift toward a more extreme decision.

Groupthink occurs when members of a cohesive group emphasize agreement or concurrence at the expense of critical thinking.

Литературе:

1. Influence of models reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses, "J. O. Personality and Soc. Psychology", 1965

2. Social-learning theory of identificatory processes, in: "Handbook of Socialization Theory and

This motivation for harmony and unanimity may result in disastrous decision making. Groupthink has been used to describe the Watergate cover-up, the escalation of the Vietnam War, and why President John F. Kennedy and his advisors could have miscalculated so badly in deciding to invade Cuba at the Bay of Pigs in 1961.

Research, Chicago, 1969, p. 213–262

3. Бодрилин А.П., Социальная философия, Москва 1998

4. Росс Л., Нисбетт Р., Человек и ситуация: Уроки социальной психологии Аспект Пресс, Москва, 1999

SOSIAL BIHEVIORİZM

Sosial psixologiyanın əsas istiqamətlərindən olan sosial biheviорizm insan davranışını tədqiq etməklə şəxsiyyətlərin bir-birinə düşüncələrini, hisslərini, həmçinin, davranışların qarşılıqlı təsirini öyrənən bir elmdir. O şəxsiyyətlərlə yanaşı, insanları qrup halında da öyrənir.

СОЦАЛЬНЫЙ БИХЕВИОРИЗМ

Социальный бихевиоризм считается основным направлением в социальной психологии и анализируя человеческое поведение оно изучает личностное взаимоотношение людей и взаимное влияние поведение. Социальный бихевиоризм кроме личности изучает людей в группе.

QARABAĞ MÜNAQIŞƏSİNİN HƏLLİNİN SIYASI-PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

İ. Mirzəyev

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun
Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin
böyük elmi işçisi, psixologiya elmləri namizədi*

Prezident İlham Əliyev Azərbaycanı uca zirvələrə doğru aparır və onun siyasi və iqtisadi fəaliyyət xəttinin nəticələri göz qabağındadır. Azərbaycanın çox yaxşı gələcəyi var. Bu şərtlə ki, İlham Əliyevin siyasi xəttinin varisliyi qorunub saxlansın.

2007-ci il bir sıra sahələrlə yanaşı, Azərbaycanın xarici siyasətində beynəlxalq diplomatik səylərinə uğurlu dönüş ili kimi yadda qaldı. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 16 ildən bəri davam edən problemin həllində Azərbaycan diplomatiyasının uğurları, Azərbaycanın əsaslı mövqeyi beynəlxalq təşkilatları və Ermənistan rəhbərliyini reallığı dərk etməyə və həqiqəti etiraf etməyə məcbur edir. Artıq təcavüzkar ölkənin rəhbərliyində təmsil olunmuş yüksək vəzifəli şəxslər Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıması zərurəti barədə danışır, aqressiv ritorikadan geri çəkilməyə

başlayırlar. Bu, Ermənistan siyasətində aqressiv mövqə tərəfdarlarının təsir imkanlarının azaldığını göstərir. Məsələ ilə bağlı Qərblə ölkələrinin də rəsmiləri artıq normal bəyanatlar səsləndirməyə başlayıblar.

Madriddə keçirilən görüşdə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə dair plan təqdim ediblər. Sənədə əsasən Azərbaycanın bütün işğal olunmuş əraziləri üzərində öz ərazi bütövlüyü və suverenliyi tam bərpa olunmalı və Ermənistan dövləti tərəfindən etnik təmizləməyə məruz qalmış məcburi köçkünlər öz torpaqlarına, o cümlədən, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə qayıtmağa imkanlıdır. Madrid təklifləri məhz bu məntiq üzərində qurulub.

Beynəlxalq təşkilatlar və müxtəlif ölkələr Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həllini dəstəklədikle-

rini bəyan ediblər. Prezident İlham Əliyev ənənəvi yeni il müraciətində də bu barədə kəskin və qətiyyətli mövqeyini bir daha bəyan etdi. Dövlət başçısı işğal olunmuş torpaqların istənilən yolla azad olunacağını bildirdi. Təbii ki, Prezident və Azərbaycan xalqı bu problemin sülh yolu həlli üçün əlindən gələni edir.

Düşünülmüş və uzaqgörən siyasət öz bəhrəsini vermək üzrədir. İşğalçılar bunu yaxşı anlayır və kompromisə getməyə məcburdurlar. Çünki Ermənistanın başqa çıxış yolu qalmayıb. Bu ölkə işğalçılıq siyasətindən əl çəkməyincə vəziyyəti getdikcə pisləşir. Bunu təkcə Ermənistanda yox, böyük dövlətlərdə də başa düşürlər. Bu səbəbdən də xarici diplomatların və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin işğalçı ölkə rəhbərlərinə tövsiyə və məsləhət xarakterli təkliflərinin sayı getdikcə artır. Ermənistan artıq təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütün dünyanın əsəb sistemi ilə oynayır. Bu vəziyyət isə çox davam edə bilməz. Dünyanın səbrinin sərhədlərini dəqiq demək olmasa da, Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi Azərbaycanın səbri sonsuz deyil.

Ermənistan dövlətinin Azərbaycan torpaqlarında yaradılması danılmaz faktdır. Qeyd edək ki,

1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaradılarkən tarixi Azərbaycan şəhəri olan İrəvan milli hökumət tərəfindən müəyyən şərtlər daxilində ermənilərə güzəştə gedilmişdi. Beynəlxalq ictimaiyyət bilməlidir ki, Ermənistan Azərbaycan torpaqlarının hesabına yaranıb. Bu tendensiyanın Azərbaycan torpaqlarını daim mənimsəmək tendensiyasını vaxtaşırı Ermənistan davam etdirir. 1988-ci ildə Ermənistanın Dağlıq Qarabağı istəməsi məhz bu siyasətdən irəli gələn məsələdir.

Həm təbliğati cəhətdən, həm ermənilərin iddialarına qarşı arqumentlərin ortaya qoyulması baxımının əhəmiyyəti böyükdür. Yəni bilmək lazımdır ki, Ermənistan tək Dağlıq Qarabağla kifayətlənməyib, gələcəkdə də vaxtaşırı Azərbaycanın torpaqlarına, mədəni sərvətinə iddia etməyə başlayacaq. İndidən bu məsələlərə qarşı bu cür formada mübarizə aparmaq lazımdır. Yəni tariximizlə bağlı nə varsa, olduğu kimi ortaya qoymağa ehtiyac var.

Son vaxtlar Ermənistanın daha çox Qərpbərəst siyasət apardığı aydın hiss olunur. İşğalçı ölkədə gərginlik özünü siyasi müstəvidə daha çox büruzə verir.

Bu bir tarixi faktdır ki, ermənilər qədim Azərbaycan torpaq-

larında öz dövlətlərini Azərbaycan xalqının xeyirxahlığı üzərində qurublar. İndiki şəraitdə isə ermənilərin müxtəlif fitnəkarlıqları, ərazi iddiaları baş tutan məsələ deyil. Bizim 20 faiz torpaqlarımızın işğal altında olması müvəqqəti haldır. Ermənilər Azərbaycana qarşı törətdikləri cinayətlərin cavabını gec-tez alacaqlar və ərazilərimizi qaytaracaqlar. Bu, danılmaz bir faktdır və ermənilər də bunu dərk edirlər. Onlar anlamalıdır ki, indi yaşadıkları ərazilər də Azərbaycanın tarixi torpaqlarıdır. Yəni bizim torpaqlarda oturaraq Azərbaycana qarşı bu cür iddialarla çıxış edirlər. Bu gün Ermənistanda cəmi 2 milyon erməni qalıb. Erməni milləti artan deyil, üstəlik, qocalan millətdir, onların kökləri kəsilmək üzrədir. Bir sözlə, onlar kökləri kəsilən millətlər sırasına daxildir və nə qədər xəyal etsələr də, reallıq göz önündədir.

İqtisadi cəhətdən Azərbaycan Ermənistanı 10 dəfələrlə üstələyib, Azərbaycanın hərbi büdcəsi Ermənistanın ümumi dövlət büdcəsinə bərabərdir. Ermənistan Azərbaycanın əraziləri hesabına yaradılan bir dövlətdir. Zaman-zaman Ermənistan Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları ilə çıxış edib. Ermənistanın indi Yerevan adlandırdığı İrəvan şəhəri, əslində, 1918-ci ildə

onlara yeni yaradacaqları dövlətin paytaxtı kimi Azərbaycan tərəfindən güzəşt edilib. Bütün bunlar o vaxt Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinin imzaladığı sənəddə də öz əsasını tapıb. İrəvanın onlara verilməsinin müqabilində ermənilər Azərbaycana qarşı olan torpaq iddialarından əl çəkməli idilər. Təbii ki, qarşı tərəf bu şərtləri qəbul edərək, bu sənədə imza atdı. Ancaq dünyada özünə işğalçı imici qazanan Ermənistan dövləti bu igün torpaqlarımızın 20 faizini işğal edərək, ərazi bütövlüyümüzü kobud şəkildə pozub. Ermənilərin tarix boyu dövləti olmayıb, onlar bizim torpaqlara gəlmədir. Ermənilər hər dəfə ölkəmizə qarşı torpaq iddiaları irəli sürdükcə, beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozur və onlar bunun cavabını tarix boyu verməlidirlər.

1975-ci ildə Avropada təhlükəsizlik əməkdaşlığı üzrə Helsinki müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə sərhədlərin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyü prinsipi ortaya atıldı.

Ermənistanda olan ərazinin hər guşəsində qədim Azərbaycan adları var. Həmin ərazidə tarixən azərbaycanlıların orada yaşadıklarını təsdiq edən minlərlə tarixi eksponatlar var. Bu məsələ tarixçilər və etnoqraflar tərəfindən qabardılmalıdır. Bu məsələlərə

dair verilişlər, xarici dillərdə kitablar buraxılmalıdır. Beynəlxalq ictimaiyyət bilməlidir ki, Ermənistan dövləti Azərbaycan torpaqlarının hesabına yaranıb. Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını daim mənimsəmək tendensiyasını davam etdirir. 1988-ci ildə Ermənistanın Dağlıq Qarabağı istəməsi məhz buradan irəli gələn məsələdir.

Bilmək lazımdır ki, Ermənistan tək Dağlıq Qarabağla kifayətlənmək fikrində deyil, Azərbaycanın digər torpaqlarına da iddialıdır. Buna qarşı ciddi şəkildə mübarizə aparmaq gərəkdir. Tariximizlə bağlı reallıqları ortaya qoymalıyıq ki, haqlı olduğumuzu beynəlxalq aləmdə sübut edə bilək.

Bu gün Azərbaycanın sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi üstünlüyü açıq-aşkar sezilir. İşğalçı ölkədə isə vəziyyət daha ağır və dözülməzdir. Ermənistan əhalisinin üçdə biri bu gün vətəndən kənardə yaşayır. Dağlıq Qarabağdakı ermənilərin sayı isə hazırda münaqişə başlamazdan əvvəlki həddən aşağıdır. Bu, o deməkdir ki, münaqişə ermənilərə heç də uğur gətirməyib, əksinə onları mürəkkəb çıxılmaz vəziyyətə salıb.

Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə Prezidentin tapşırığına əsasən, bu sahədə görülmüş bütün işləri əhatə edən kitab artıq 4 dildə (Azərbaycan, rus, ingilis və ərəb) nəşr olunmuşdur. Problemin tarixi köklərinə qaçqın və məcburi köçkünlərin mövcud çətinliklərinə və onların aradan qaldırılması üçün görülən işlərə həsr olunmuş 52 dəqiqəlik "Vətən həsrəti və sönməyən ümidlər" filmi hazırlanaraq, bütün telekanallarda nümayiş etdirilmiş, habelə, xarici ölkələrdə yaymaq məqsədilə 6 dildə (Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman və ərəb) 10 dəqiqəlik qısametrajlı film hazırlanmış və xarici ölkələrdəki səfirliklərimizə göndərilmək məqsədilə Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim olunmuşdur. Hər birində 30 nüsxə, ingilis dilində olandan isə 50 nüsxə. Həmçinin, İlham Əliyevin Prezidentlik fəaliyyəti dövründə görülmüş tədbirləri əhatə edən hesabat toplusu, 10 dəqiqəlik film hazırlanmış, Komitənin 3 dildə veb saytı istifadəyə verilmişdir.

Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, qaçqın və məcburi köçkünlər böyük diqqət və qayğı göstərilir. Bu prosesin sosial-psixoloji dəyəri olduqca böyükdür.

Bu faktlar bir daha təsdiq edir ki, qaçqın və məcburi köçkünlər böyük diqqət və qayğı göstərilir. Bu prosesin sosial-psixoloji dəyəri olduqca böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, 2003
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual problemləri, Bakı, 1986
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 2002
4. Əliyev V. Məhkəmə-psixoloji ekspertizanın ümumi məsələləri, Bakı 1997
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş, Bakı. 2003
6. Mirzəyev İlham. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı, 2005
7. Mirzəyev İlham. XXI əsrin sosial psixologiyası: cəmiyyət, şəxsiyyət və idarəetmə. Bakı, 2006
8. Mirzəyev İlham. Posttravmatik streslərin sosial-psixoloji təhlili. Bakı, 2007
9. Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, 1996.
10. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, 1999
11. Андриенко Е.В. Социальная психология, М., Изд. "Академия", 2001
12. Андреева Г.М. и др. Социальная психология, М., "Аспект Пресс", 2000
13. Мирзоев Ильгам. Социальная психология стресса. Баку, 2008.

**ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
РАЗРЕШЕНИЯ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА**

Для улучшения социального состояния беженцев и вынужденных переселенцев в 1990г. был создан Государственный Комитет по делам Беженцев и Вынужденных Переселенцев. Ежегодно, с целью обеспечения минимального уровня жизни беженцев, Государство перечисляет в Комитет в среднем 100 млн. долларов США, что, в свою очередь, создает дополнительные финансовые трудности для Республики. Начиная с 1992 года, полностью прекратилось автомобильное и железнодорожное сообщение с Нахичеванской Автономной Республикой, являющейся составной частью Азербайджана.

В результате Нахичеванская АР живет в состоянии транспортной блокады. С целью создания надежных коммуникационных связей с основной частью Азербайджана, пассажирские и грузоперевозки в

Нахичевань осуществляются через Исламскую Республику Иран. На эти перевозки ежегодно из бюджета страны дополнительно затрачиваются 2,5 млн. долларов США. Средства, затраченные на обеспечение блокадной Нахичеванской Республики в течение 10 лет в целом составили 25 млн. долларов США.

Нахичеванская АР связывается с Баку и другими регионами Азербайджана только посредством воздушного транспорта. В этой связи, а также учитывая материальное состояние Государственного Концерна «АЗАЛ», авиабилеты по маршруту Баку - Нахичевань реализовываются по цене ниже себестоимости. Взамен ежегодно из государственного бюджета в бюджет Концерна выделяются дотации на сумму в 10 млн. долларов США.

Наряду с этим в течение длительного времени по традиционным маршрутам с использованием железнодорожных линий России и Азербайджана осуществлялись крупномасштабные транзитные перевозки из Европы в Иран, страны Ближнего Востока и Малой Азии.

THE POLITICAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS SOLVING OF KHARABAKH CONFLICT

For improvement of a social condition of refugees and the compelled immigrants in 1990 the State Committee on Affairs of Refugees and the Compelled Immigrants has been created. Annually, with the purpose of maintenance of a minimum level of a life of refugees, the State lists in Committee on the average 100 million dollars USA, that, in turn, creates additional financial difficulties for Republic. Since 1992, has completely stopped automobile and a railway communication with the Nakhichevan Autonomous Republic being a component of Azerbaijan.

In result Nakhichevan lives in a condition of transport blockade. On these transportations annually from the budget of the country are in addition spent 2,5 million dollars USA The means spent for maintenance of the Nahichevan Republic within 10 years as a whole have made 25 million dollars USA.

Nakhichevan AR contacts Baku and other regions of Azerbaijan only by means of air transport. In this connection, and also taking into account a material condition of State Concern "AZAL", air tickets on a route of Baku - Nakhichevan are realized under the price below cost. In exchange annually from the state budget in the budget of Concern grants for the sum of 10 million dollars USA are allocated.

Alongside with it for a long time on traditional routes with use of railroad lines of Russia and Azerbaijan large-scale transit transportations from Europe to Iran, the country of the Near East and Asia Minor were carried out.

PSIXİ SAĞLAMLIĞA TƏSİR GÖSTƏRƏN BƏZİ SOSIAL-DEMOQRAFİK AMİLLƏR

Z.İ.Sadıqova

BDU, «Eksperimental psixologiya»

ETL-in kiçik elmi işçisi

Səxsiyyətin psixi sağlamlığına bir sıra amillər təsir göstərir: sosial-psixoloji, mədəni, demoqrafik və s. Problemin tədqiqində amillərin hər birinin təsir dərəcəsinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər sırasında cins-yaş xüsusiyyətləri, ailə vəziyyəti və s. sosial-demoqrafik amillərin xüsusi çəkisi vardır. İlkin olaraq cinsindən asılı olaraq insanların psixi sağlamlıq vəziyyətinin xarakteristikasına nəzər yetirək.

Kişi və qadınların sağlamlıq və xəstəliklərindəki fərqlər haqqında təsəvvürləri uzun tarixçəyə malikdir. Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif mədəniyyətlərdə bu təsəvvürlər də fərqli xarakter daşıyır. Qərb tipli müasir cəmiyyətlərdə qadınlarda çox vaxt nevrotik, depressiv, isterik pozuntular baş verdiyi halda, kişilərdə psixopatik xarakterli pozuntular, alkoqolizm və alkoqolik psixoz kimi hallar daha çox müşahidə olunur. E.ə. IV əsrdə Hippokrat qadınlarda sərsəmliyi uşaqlığın («hysteron» yunan dilində) olması ilə əlaqələndirirdi. Elə

isteriya termini də buradan yaranmışdı. Mütəxəssislərin fikrincə, kişilər arasında yayılmış psixi xəstəliklərin əksəriyyəti, məsələn, erkən şizofreniya, autizm, hiperaktivlik və əqli inkişafın ləngiməsi halları nevroloji və orqanik pozuntuların nəticəsi ola bilər. Qadınların məruz qaldığı pozuntuların əksəriyyəti isə psixososial cəhətdən şərtlənmiş olur.

Son illərdə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı sağlamlığa məhz gender yanaşmanın tətbiq edilməsini tövsiyyə edir. Həm həkimlər, həm də psixoloqlar kişi və qadınların fiziki və psixi sağlamlığı ilə bağlı problemlərin həllində gender yanaşmasına müraciət edirlər. Müalicəvi və profilaktik proqramların həyata keçirilməsində sağlamlığa təsir göstərən bir sıra amillər nəzərə alınmalıdır. Bunlardan ən əhəmiyyətli cinsə görə diskriminasiyadır. Bu amil birbaşa və ya dolayısı ilə xəstəliklərin qiymətləndirilməsi, diaqnostikası, inkişafı, müalicəsi və profilaktikasına təsir göstərir.

II Dünya müharibəsindən sonra sağlamlıq vəziyyətinə görə gen-

der qrupları arasında davamlı fərq özünü göstərir. Qadınlarda sinir-psixi və somatik xəstəliklər daha yüksək səviyyədə təzahür edir, lakin onlar xəstəliyi asan keçirirlər. Kişilərdə psixosomatik pozuntular daha yüksək səviyyədə özünü göstərir və bu xəstəlikləri, ümumən somatik patologiyaları onlar ağır keçirirlər. Qadınlara nisbətən kişilər arasında ölüm halları əksər hallarda kriminal səbəblərlə, travmalarla və alkoqolizasiya ilə bağlıdır. Kişilər arasında orta ömür yaşı qadınlara nisbətən aşağıdır. Bu baxımdan sağlamlıq vəziyyətində gender fərqi izah edən 3 nəzəri model formulə edilmişdir:

1. Sosiallaşmış fərziyyəyə görə, sağlamlıq vəziyyətindəki fərqlər yaşanılan stressə, cins-rol davranışını tənzim edən və sosializasiya prosesində mənimsənilən qeyri-formal normalardan asılı olaraq yaranan stress əlamətlərinə göstərilən reaksiya müxtəlifliyi ilə şərtlənmişdir. Qadınlar stress keçirərkən öz vəziyyətini xəstəlik kimi qiymətləndirir və tibbi yardım üçün həkimə müraciət edir. Kişilər üçün isə simptomları təzahür etdirmək və tibbi yardım istəmək normativ olaraq qəbul edilmir: stressə «kişi» tərzli reaksiya alkoqolizasiyanı və anti-normativ davranışı diktə edir. Buna görə də feminin

dezadaptasion reaksiyanı həkimlər, maskulini isə polisler təsbit etməli olur. Kişilər arasında kriminal səbəblərdən və alkoqolizasiyadan irəli gələn ölüm hallarının çoxluğu da bununla izah olunur.

2. Bioloji fərziyyə tərəfdarları qadınların sağlamlıq vəziyyətini onların spesifik bioloji quruluşu və qadın orqanizminin funksionallığı ilə əlaqələndirirlər. Bu fərziyyə qadınlarda aybaşı qabağı sinir-psixi simptomları, eləcə də involyusion dövrdəki xəstəlikləri izah etməyə imkan verir.

3. «Rol yüklənməsi» fərziyyəsi də sosiallaşma fərziyyəsi kimi stress haqqındakı ümumnəzəri təsəvvürlərdən irəli gəlir. Ehtimal edilir ki, əgər kişi müasir cəmiyyətdə 2 əsas rol yerinə yetirirsə – «işçi» («ailəni dolandıran») və «ailə başçısı - ata», qadın isə 3 əsas rolu yerinə yetirir: «işçi», «ailə başçısı - ana» və «uşaqların tərbiyəçisi». Bu «rol yüklənməsi» qadının sosial rolları yerinə yetirən zaman məruz qaldığı stress üçün daimi mənbədir. Funksiya və vəzifələrin bu cür qeyri-bərabər bölünməsi çox vaxt qadınlarda rol yüklənməsi və psixi sağlamlığı pozan sinir-psixi gərginliyin yaranmasını şərtləndirir.

Statistik məlumatlara əsasən, psixi sağlamlıq vəziyyətinə görə,

klinalara müraciət edənlərin 2/3-i qadınlardır. «Nevroz» diaqnozunun qoyulması nisbətində görə, 1 kişiye 2-12 qadın düşür. Bunun bir neçə səbəbini göstərirler: qadınlara hormonal xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq aybaşı dövründə təzahür edən psixi qeyri-mütənasiblik; ailə və peşə rollarının bir araya gəlməsi nəticəsində yaranan stressogen situasiyaların intensivliyi; gender gözləmələri və gender rollarının yerinə yetirilməsi zamanı qadınlara hissələrini açıq ifadə etməsi və kömək istəməsi nəticəsində onların başqaları və özləri tərəfindən emosional və köməksiz qavranılması; daha bir səbəb psixoloq və psixoterapevtlərin genderlə bağlı qabaqcadan yanlış fikir yaratmalarıdır ki, bu zaman onlar tərəfdar olduqları psixi sağlamlıq modellərinə əsaslanırlar.

Gender təsəvvürləri ilə bağlı psixi sağlamlıq modelləri bunlardır: normativ, androsentrik, androgen, qeyri-normativ.

1. Normativ model geniş yayılmışdır. Ənənəvi gender rollarına əsaslanır. Həm qadınlar, həm də kişilər üçün psixi sağlamlığın ikili standartından istifadə olunur.

2. Androsentrik. Psixi sağlamlığın kişi standartı qəbul edilir. Kişi fəaliyyət növləri, davranış formaları və xarakteristikalarına üstün-

lük verilir. Mütəxəssislər qadınlara daha çox maskulinliyə, kişiləri isə öz sağlam gender rolunu mənimsəməyə yönəldirlər.

3. Androgen. Kişi və qadın cəvrik gender rollarının mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Psixi sağlamlığın vahid standartına əsaslanır. Müştərilərə – kişi və qadınlara eyni münasibət bəslənilməsini əsas tutur. Bu model geniş surətdə təqdim olunmasına baxmayaraq praktik işdə az reallaşdırılır.

4. Qeyri-normativ (Sandra Bem-in modeli). Yalnız cinsi xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilməyən insan keyfiyyətlərini əsas tutur. S. Bem keyfiyyətləri feminin və ya maskulin, kişi və ya qadın növlərinə bölmürdü. Androgeniya üzrə məşhur sorğu anketi müəllifi olan Bem sonralar qeyri-normativ modeli əsas tutmuş və gender sxemi nəzəriyyəsinə işləmişdir. Bu sxem cinsindən asılı olmayaraq hər bir şəxsiyyətin keyfiyyət müxtəlifliyinin kəmiyyət ifadəsini təqdim edir.

Psixoterapevtik işdə psixi sağlamlıq haqqında bu növ gender təsəvvürləri əsas götürülür. Əksərən, 2 praktik növdən - normativ və qeyri-normativ modellərə istinad edilir.

Şəxsiyyətin psixi sağlamlığına təsir göstərən daha önəmli amillərdən biri də ailə və nikahdır. Ailə

nikah yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur. Ailə üzvləri bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı köməklə bağlıdır. Ənənəvi ailə çoxnəsilli olub, ailəyə yaşca böyük kişi başçılıq edirdi. İdarəetmə üsulu isə avtoritar prinsiplər əsasında qurulurdu. Əgər bu cür ailəni həqiqətən də sosial cəmiyyətin ilkin forması kimi qavrasaq, onda qeyd etməliyik ki, müasir cəmiyyətdə ailə ilkin başlanğıc funksiyalarını itirmiş və transformasiyaya məruz qalmışdır.

Kişi və qadınların iqtisadi və sosial statusunun, qadınların professional məşğulluğunun xüsusiyyətləri, ölkədə urbanizasiya prosesinin güclənməsi, ailə-nikah təsisatının dəyişilməsi ilə nəticələnməyə bilməzdi. Qadınların təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, professional və ictimai fəaliyyətə cəlb olunması ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə tələbkarlığı artırmış, doğumun tənzimlənməsi, uşaqların tərbiyəsində pedaqoji strategiyanın yeni xarakter alması, fərdi-spesifik tərbiyə üsulunun yaranmasında özünü biruzə verən ailə davranışı rasionallığını gücləndirmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, psixi sağlamlığın nisbətən yüksək səviyyəsi nikahda olan kişilərdə, daha sonra tənha və heç zaman ailə qur-

mamış qadınlarda, sonra nikahda olan qadınlarda, ən aşağı səviyyəsi isə tənha kişilərdə, boşanmış və dul qalmış qadınlarda təzahür edir.

Ailə vəziyyətilə bağlı psixi sağlamlıq səviyyəsindəki fərqləri müxtəlif cür şərh edirlər. Psixi sağlamlığı aşağı səviyyədə olan kişilərin partnyor qismində seçilmə şansı azdır. Çünki onlar adekvat şəxsiyyətlərarası münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkir, onların sosial müvəffəqiyyət səviyyəsi aşağı olur. Digər halda isə əgər bu cür kişilər ailə qursa belə onu saxlaya bilmirlər. Belə ki, onların davranışı ailədaxili konflikt, gərginlik yaradır, nəhayətdə boşanma baş verir. Boşanmış və dul qalmış qadınların psixi sağlamlığındakı problemlər, ailə qurmuş eləcə də qurmamış qadınlarla müqayisədə «itki» stressi ilə izah olunur. Belə ki, boşanan və ya ərini itirən qadının sosial statusu dəyişir, sosial-iqtisadi baxımdan problemləri artır. Psixi sağlamlıq səviyyəsindəki bu cür kəskin fərqlər tədqiqatçıların «kişilər üçün nikahın psixoloji baxımdan daha sərfəli və psixogigiyenik funksiyaya malik olması» və müasir nikahın «qadınların istismar forması» olması nəticəsinə gəlməsinə imkan verir. Onu da qeyd edək ki, kişilərin ölümü qadınların ömrünün uzunluğuna təsir göstərmir. Lakin

kişilər xanımlarını itirəndən sonra az yaşayırlar, onların ölümləri müxtəlif səbəblərdən də irəli gələ bilər. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar bunu sırf psixoloji problemlərlə bağlı olmadığını və dul kişilərin özlərinə xidmət vərdişlərinin olmamasından irəli gəldiyini söyləyirlər. Bu mülahizələri birtərəfli qəbul etmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə, xidmət göstərənə xidmət göstərilən arasında yaranan emosional münasibət kimsəsizliyi, tənhalığı unutturur. Hər bir insanın quru xidmətdən öncə emosional ünsiyətə çox böyük tələbatı vardır.

Ailədən danışarkən uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığına təsir göstərən amilləri vurğulamaq yerinə düşərdi. Uşaqların erkən dövrdən əlverişsiz və sosial dəyişikliklər şəraitində yaşaması onların fiziki və psixi sağlamlığında bir sıra problemlər yaradır. Yoxsulluq, əlverişsiz şərait, zorakılıq, valideynlərin kifayət qədər qayğı göstərməməsi və s. kimi hallar uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığına kumilyativ təsir göstərir. Yoxsulluq şəraitində böyüyən uşaq və yeniyetmələrin təlimə qabillik və müvəffəqiyyət səviyyəsi aşağı olur. Başqa uşaqlarla müqayisədə yoxsul və uğursuz ailələrdən olan uşaqların davranışlarındakı pozuntular 3 dəfə çox, xroniki xə-

təliklərə tutulma halları 2 dəfə çox, məktəb problemləri, hiperaktivlik və emosional pozuntular 2 dəfə çoxdur. Bundan başqa rifah vəziyyətinin aşağı olması uşaq mühitindəki zorakılıq hallarının artmasını şərtləndirir. Belə ki, zorakılıq halları qızlar arasında 3 dəfə çox, oğlanlar arasında 5 dəfə çoxdur. Bu göstəriciləri yalnız iqtisadi məhrumiyyətlərlə izah etmək doğru olmazdı, belə ki, ağır iqtisadi şəraitdə yaşayan bir çox uşaqlar təlim müvəffəqiyyəti qazana bilmirlər. Bununla yanaşı, bərabərsizlik, köməksizlik və nəzarətsizlik dərəcəsi nə qədər yüksək olursa, uşaqların fiziki və psixi sağlamlığı da bir o qədər çox zərər çəkmiş olur.

Uşaqlara göstərilən qayğının kifayət dərəcədə olmaması və onlara qəddar münasibət ümumdünyəvi epidemiya xarakteri almağa başlamışdır. ABŞ-da hər il 1 mln. uşağın amansız münasibətə məruz qalması və ya heç bir qayğı görməməsi halları qeydə alınmışdır. Qeydiyyata düşməyən hallar, «təsadüfi zədə» adı ilə daxil olan məlumatlardır ki, bu da uşaq və yeniyetmələrin valideynləri və bacı-qardaşları tərəfindən amansız rəftarının nəticəsidir. Bundan əlavə, 10-16 yaşlı uşaq və yeniyetmələr arasında aparılan telefon sorğularının nəticəsi göstərir ki,

onlardan 1/3, yəni 6 mln-u bu yaş dövründə ailə üzvləri, qonşular və ya bu və ya digər halda məktəblə əlaqəli şəxslər tərəfindən fiziki və ya seksual zorakılığa məruz qalırlar. Təəccüblü deyil ki, neqativ münasibətə məruz qalan uşaqların əksəriyyəti məktəbə və yaşadlarına uyğunlaşa, münasibətlərdə yaranan çətinlikləri aradan qaldıra bilmirlər. Psixi sağlamlığında problemlər olan uşaq və yeniyetmələr həyatın bütün sferalarında çətinliklərlə üzləşirlər.

Uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığı ilə bağlı problemlər nə qədər diqqətdən kənar qalırsa, onlara vurulan zərər də bir o qədər çox olur. Cəmiyyətin psixi sağlamlığının qorunması ilk növbədə ailələrdə kişi və qadınların, eləcə də uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığının qorunması yönündə görülən profilaktik tədbirlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Psixi sağlamlığa təsir göstərən daha bir amil yaş dövrüdür. Yaş fərdin ilkin bioloji xarakteristikasıdır, onun sağlamlığa təsiri sosial mühitdə həyat yolu şəklində reallaşır. Hər bir insanın həyat yolu onun psixi və fiziki sağlamlığına təsir göstərən konkret tarixi və fərdi situasiyalardan keçir.

Sağlamlığın sosial şərtlənmiş həyat şəraitinin təsiri ilə pisləşməsi

hallarını ilk dəfə 1920-ci ildə A.Meyer təsvir etmişdir. Onun yanaşmasına görə, bütün həyatı boyu insanların sağlamlığına 3 əsas hadisə təsir göstərir:

1. Tarixi hadisələrdir, buna koqort effekti də deyirlər. Müharibələr, inqilablar, aclıq dövrləri və s. bu kimi hadisələrə bütün nəsillər məruz qalır. Bu cür hadisələr böyük insan toplularını əhatə edir, onların psixologiyasını formalaşdırır və şəxsiyyətin bioloji əsasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Koqort effekti uzunmüddətli təsire malikdir. Belə ki, empirik olaraq göstərilmişdir ki, erkən uşaqlığı ABŞ-da «böyük depressiya» illərinə düşən kişiler bütün ömrü boyu sosial adaptasiya baxımından çətinliyə məruz qalmışdır.

2. Normativ hadisələr, həyat fazalarının adi axınında baş verən hadisələrdir. Əksəriyyətinin həyatında bu cür hallar baş verir. Məktəbə daxil olmaq və ya onu bitirmək, nikaha daxil olmaq, uşaqların doğulması, təqaüdə çıxmaq və s. bu kimi hallar buna aiddir. Belə hadisələr şəxsiyyətə patogen təsir göstərə də bilər, göstərməyə də bilər. Ali məktəblərdə təhsil almaq buna misal ola bilər. Rusiya və qərb ölkələrində aparılmış bir çox tədqiqatların nəticələri, tələbələrin stress yaşantıları və on-

larla bağlı simptomların işləyən gənclərlə müqayisədə yüksək səviyyədə olmasını göstərmişdir. Xüsusən də tibb universitetinin tələbələrində təhsillə bağlı stress yaşantılarının yüksək səviyyədə olması müşahidə olunur. Belə ki, bu tələbələrdə «III kurs xəstəlikləri» adlı xüsusi ipoxondrik vəziyyət yaranır ki, bu da onların öyrəndikləri xəstəliklərin əlamətlərini özlərində axtarması ilə əlaqədardır (4).

3. Qeyri-normativ hadisələr. Bəzi insanlar həyatı boyu bu cür halları yaşamaya da bilər. Belə hallara: ağır xəstəlik, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma, döyüş iştirakçısı olmaq, cavan yaşda həyat yoldaşını itirmək və s. aiddir.

Müxtəlif yaş qruplarında sosial amillərin sağlamlığa təsiri cinsdən asılı olaraq fərqlənir. Psixi sağlamlığın aşağı səviyyəsi 25-35 yaşlı kişi və 45-55 yaşlı qadın qruplarında daha çox üzə çıxır. Gənc yaşlarında kişilərin sağlamlığı qadınların sağlamlığına nisbətə pis vəziyyətdə olur. Bu da kişilərin iqiqat psixosomasiyalı gərginliyi ilə əlaqədardır. Belə ki, onlar həm peşəkar sahədə karyera qurmalı, həm də ailəni maddi baxımdan təchiz etməlidirlər. Qadınlar bu dövrdə bir qayda olaraq ya öz peşəkar fəaliyyətlərinə son qoyur, ya da uşaqların qayğısına qalmaq və

tərbiyəsi ilə məşğul olmaq məqsədilə fəaliyyətlərini məhdudlaşdırır. Orta yaş dövründə kişi və qadınların sağlamlıq vəziyyətindəki göstəricilər bərabərləşir. Kişilər üçün peşə sahəsini mənimsəmə maksimal həddə çatmış, ailənin rifahının maddi əsası yaradılmışdır. Buna görə də kişilər peşə sahəsindəki səylərini azaldaraq ailəyə daha çox vaxt ayırmağa başlayırlar. Bu fenomen «mübadilə» adını almışdır. Bu o zaman baş verir ki, ailənin belə diqqətə artıq ehtiyacı qalmır. Uşaqlar böyüyür, əksər hallarda evi tərk etmiş olurlar. Belə uğursuz «mübadilə» zamanı əvəzedici fəallıq kimi kişilərdə alkoqolizasiyaya meylik yaranır, nikahdan kənar əlaqələr yaranır ki, bu da ailənin dağılmasına gətirib çıxarır. Bu yaş dövründə qadınların sağlamlığına involyusion dəyişikliklər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu psixi travma qadının seksual obyekt kimi öz sosial dəyərinin aşağı düşməsinə qavraması ilə şərtlənmişdir. Uşaqların evdən getməsi «yuvanın boşalması» sindromunu yaradır. Bu yaş dövründə qadınlar üçün əvəzedici fəallıq yenidən peşəkar fəaliyyətə və ya ictimai işə dönüş olur.

Peşəkar fəaliyyətin sona yetməsi, təqaüdə çıxma ahilliyə dövrü-

nə təsadüf edir. Təqaüdə çıxmanın kişilərin sağlamlığına təsir göstərməsi halları XX əsrin əvvəllərindən öyrənilməyə başlanılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, təqaüd yaşlı işləyənlərin işləməyənlərlə müqayisədə çox yaxşı sağlamlıq göstəriciləri var. Bu hadisə «sağlam işçi effekti» adını almışdır. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, ahıl dövründə iş insanın sağlamlığına çox müsbət təsir göstərir, yaşlıları qıvraqlaşdırır. Qadınların təqaüdə çıxması onlarda heç bir travma yaratmır, belə ki, onlar dərhal ev işlərinə dönmür, nəvələrinin tərbiyəsində iştirak edirlər.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi insanın psixi sağlamlığına bir çox

sosial amillər təsir göstərir. Burada qısaca olaraq sosial-demoqrafik amillərdən bəzilərinin sağlamlığa göstərdiyi təsirlər haqqında məlumat verildi. İstər psixi, istərsə də fiziki sağlamlıqla bağlı problemlərin həllində bu amillərin eləcə də digər amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Ailə vəziyyətindən, cinsindən, yaşından, eləcə də hansı hadisələri yaşamasından asılı olaraq insanların psixi sağlamlığında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlər yaranır. Bütün bunların nəzərə alınması psixi sağlamlığın qorunması sahəsində görülən tədbirlərin daha səhih xarakter daşmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Ailə və nikahın psixologiyası. Metodik vəsait. Bakı: 2000.

2. Əlizadə Ə.Ə. Məhəbbət aləmində. Bakı: 1996.

3. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека. М.: Академия, 2001.

4. Гурвич И.Н. Социальная психология здоровья. М.: 1997.

5. Психология здоровья. Под ред. Никифорова Г.С. СПб: Питер, 2003.

6. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции. М.: 2001.

НЕКОТОРЫЕ СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ

В статье рассматриваются некоторые социально-демографические факторы, влияющие на психическое здоровье личности. По данным исследователей, половозрастные особенности и семейный статус личности в значительной мере влияют на ее психическое здоровье. В статье также рассматриваются теории, объясняющие гендерные различия по состоянию здоровья, модели психического здоровья, связанные с гендерными представлениями, различия в состоянии психического здоровья мужчин и женщин в зависимости от семейного статуса. В статье также перечисляются такие факторы, как бедность, насилие, отношение родителей и т. влияющие на психическое развития детей и подростков. Сформулирован вывод о том, что в разрешении проблемы психического здоровья должна учитываться роль социально-демографических факторов.

SOME SOCIAL-DEMOGRAPHY FACTORS, WHICH INFLUENCE ON MENTAL HEALTH

In the article it is analyzed some social-demographical factors, which influence on personality's mental health. According to the researchers, gender-age peculiarities and family status of personality have a great influence on his mental health. At the same time in the article the great attention is paid to the theories, which explain gender distinctions on account of health condition., the pattern of mental health. Also in the article is analyzed poverty, violence, parents attitude, etc, which influence on children's and teenagers' mental development.

GƏNCLƏRDƏ SƏRVƏT DƏYƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Pur Şahsuvari Fatimə

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Müxtəlif alimlər, dəyərləri araşdırarkən adət üzrə «Dəyərlərin formalaşması» prosesindən danışırlar. Onların qənaətinə bu elə bir prosesdir ki, həyat boyu inkişaf edir (7, s.85).

Hoydmerestin fikrinə şəlik və həyəcan, gənclik dövrünə hakim bir xüsusiyyətdir. Gənc ömrünün ikinci onilliyində bir sıra seçim qarşısında dayanır. Onun etdiyi hər bir seçim, bu gəncin sonrakı ictimai kimliyini formalaşdırır (1, s.235). Bu yaşda (iyirmi yaşlarında) dəyərlər də dəyişikliyə məruz qalaraq daha insaniləşirlər. Bununla da gənclər dəyərlərin insani cəhətlərinə və mənasına (onların mütləq mənası ilə müqayisədə) vəqif olurlar (3, s. 162). Bu dəyərlərin qazanılması prosesi fərdin şəxsiyyət, mədəniyyət və ictimai rolunun təsiri altında olurlar (4, s. 95).

İnqelhart, adətən, dəyərləri öz həyat şəraitinə uyğunlaşdırırlar. Onlar, əldə edə biləcəkləri dəyərlərin əhəmiyyətini yüksəldir və əldə edə bilmədikləri dəyərlərin əhəmiyyətini isə azaltmağa çalışırlar. Əldə ediləsi dəyərlərin əhəmiyyə-

tini qaldırmaq və asanlıqla əldə edilməyən dəyərlərin əhəmiyyətini azaltmaq, bir çox dəyərlərlə bağlı baş verir (9, s. 221).

Qadağan edilmiş dəyərlər, əksər dəyərlərlə əlaqədar baş verir. Lakin təhlükəsizlik və maddi rifahla bağlı dəyərlər bunun tam əks istiqamətini nümayiş etdirir. Bu dəyərlər əngəllərlə üzləşdikdə onların əhəmiyyətini azaltmağa başlayır. Həmçinin həmin dəyərlər asanlıqla əldə edildikdə, onların əhəmiyyəti azalmağa başlayır (İnqelhart, 1988) çatışmazlıq nəzəriyyəsinə əsasən, fərdin önəm verdiyi dəyər birincilikləri, onun ictimai və iqtisadi mühitinin inikası deməkdir (8, s. 12).

İctimailəşmə nəzəriyyəsinə əsasən şəxsin əhəmiyyət verdiyi əsas dəyərlər, daha çox onun uşaqlığında mövcud olmuş və öyrənmə fenomenini əsasında əldə edilmiş təcrübələrlə bağlı şəraitin inikasıdır.

Hər bir mədəniyyətdə dəyərlərin formalaşmasında müxtəlif amillər rol oynayır (10, s. 72). Şvarts (1987) insanların hansı dəyərlərə üstünlük verməsində müxtəlif amillərin, o cümlədən də dini

əqidə, siyasi istiqamət, şəxsi təcrübələr (valideynlərlə münasibət, mühacirət həyatı), həmçinin, yaş, cins, peşə və təhsilin önəmli rol oynadığını deyir (6, s. 23). Görünür ki, gəlirin miqdarı müxtəlif təbəqələrdən olan insanların hansı dəyərlərə meyl göstərməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Tədqiqatların dəyərlərlə bağlı diqqəti cəlb edən əsas sahələrindən biri də müxtəlif ictimai qruplardan olan qadınlar, kişilər və gənclərlə əlaqədardır. Hazırkı tədqiqin əsas məqsədi İrandakı tələbə gənclərin üstünlük verdiyi dəyərlər barədədir. Həmin məqsədlə 18-27 yaş arasında olan 487 nəfər seçilmişdir. Onlardan 52 faizi (211 nəfər) qız və 47, 1 faizi isə (190) nəfər oğlandır həmçinin onların 85,1 faizi subay, 6,9 faizi isə evli olub. Şvartsın dəyərlərlə bağlı sorğu cədvəli onlara verilib. Nəticələr isə kompüterdəki SRSS sistemi ilə analiz edilib. Aşağıda həmin nəticələri təqdim edirik.

Cədvəl 1.
Gənclər arasında dəyərlər iyerarxiyası

Dəyərlərin növü	Çoxluq	Faiz	Ortam	Standartdan yayınma
1. Xeyirxahlıq	44	9/2	64/ 31	9/71
2. Dünyaevlilik	33	6/9	62/ 25	10/79
3. Təhlükəsizlik	54	11/3	50/ 49	7/46
4.Özünə yol göstərmə	37	7/7	42/65	7/53
5.Ənənəvilik	22	4/9	34/56	8/79
6. Qüdrətləbəlik	27	5/6	33/06	8/07
7. İnkişaf	54	11/3	32/40	7/28
8. Həmdərdlik	42	8/8	26/53	5/ 88
9. Təhrikçilik	75	15/7	19/60	4/19
10.Ləzzətləbəlik	90	18/8	12/ 05	3/17

Burada gənclərin məzmun baxımından üstünlük verdiyi dəyərləri 57 fərdi dəyərdə veririk:

Cədvəl 2
57 fərdi dəyərdə gənclərin üstünlük verdiyi dəyərlər.

Sıra	Dəyər	Çoxluq	Orta qiymət	Sıra	Dəyər	Çoxluq	Orta qiymət
1	Ailənin təhlükəsizliyi	456	8/03	25	Təbiət sevarlik	451	6/97
2	Sağlamlıq	444	7	26	Neytrallıq	452	6/92
3	Ata-anaya hörmət	445	7/55	27	Güzəsgə getmək		6/89
4	Özünə hörmət	458	7/41	28	Müstəqillik	445	6/85
5	Xüsusi həyat sferası	456	7/41	29	Vicdanlılıq	443	6/80
6	Zahirinə diqqət	449	7/39	30	Maraqlı həyat	451	6/78
7	Səhvdən uzaqlaşmaq	456	7/36	31	Həyatdan həzz almaq	448	6/76
8	Məqsədlilik	446	7/34	32	Ənənələrə hörmət	456	6/75
9	Təmizlik		7/32	33	Sosial nizam	445	6/72
10	Mənəvi sevgi	453	7/29	34	Yaradıcılıq	457	6/75
11	Ədəblilik	456	7/28	35	Təvazökarlıq	450	6/55
12	Sosial ədalət	451	7/24	36	Təbiətin qorunması	447	6/54
13	Gözəllik	447	7/23	37	Mənəviyyatın qorunması	446	6/47
14	Dostluq		7/18	38	Çoxşünlük	450	6/40
15	Maraqlılıq	450	7/17	39	Hörmət sevarlik	451	6/35
16	Uğurluluq		7/15	40	Güclülük	456	6/24
17	İnam qazanmaq		7/13	41	Affektivlik	449	6/20
18	Milli təhlükəsizlik	453	7/09	42	Mənsubiyyət hissi	445	6/09
19	Həyatdan razı qalmaq	445	7/08	43	Var-dövlət	447	6/07
20	Vəfəli olmaq	451	7/06	44	Əyləncə	447	6/06
21	Sosial inam	456	7/05	45	Hakimiyyət	448	6/01
22	Kömək etmək	456	7/02	46	Yaşayışdan həzz almaq	444	5/27
23	Dindarlıq		7/006	47	Ambisiya	444	4/72
24	Düşüncəli olmaq	453	6/99	**	*****	****	*****

Qeyd edilməlidir ki, bəzi üstünlük verilən dəyərlər bir neçə dəyəri ehtiva edir. Məsələn 8-ci üstünlük meylli məqsədliliyi və səmimiyyəti ehtiva edir, 11-ci üstünlük ədəbliliklə yanaşı sülhpərvərliyi də ehtiva edir və 13-cü üstünlük gözəlliklə yanaşı güclülüüyü də ehtiva edir. 25-ci üstünlükdə təbiət sevarlik və intellekt, 28-ci üstünlükdə isə

müstəqillik ilə yanaşı həm də daxili məmnunluq ehtiva olunur.

Cədvələ baxdıqda görürük ki, gənclərin ən çox üstünlük verdikləri əsas beş dəyər aşağıdakılardan ibarətdir;

- 1 – Ailənin təhlükəsizliyi.
- 2 – Sağlamlıq.
- 3 – Ata-anaya hörmət.
- 4 – Özünə hörmət.
- 5 – Xüsusi həyat sferası.

Bu dəyərlər məzmunca fiziki, psixoloji və ailə təhlükəsizliyini ifadə edir. Gənclərin ən az üstünlük verdikləri beş dəyər isə sıra ilə aşağıdakı kimi göstərilə bilər;

- 1 – Ambissiya.
- 2 – Yaşayışdan həzz almaq.
- 3 – Hakimiyyət.
- 4 – Əyləncə.
- 5 – Var-dövlət.

Gənclərin ən çox və ən az üstünlük verdikləri dəyərlərə nəzər saldıqda görürük ki, formal və dövlət səviyyəsində təbliğ edilməyən dəyərlər gənclərin ən az üstünlük verdikləri dəyərlər sırasındadır və burada formal olaraq təbliğ edilən dəyərlərin gənclər üzərində təsiri görünür. Amma diqqətəlayiq bir məsələ də gənclərin dəyərlərə verdikləri üstünlük iyerarxiyasında dindarlığın 23-cü yer tutmasıdır. Baxmayaraq ki, İranda sosial, siyasi və təlim sahəsində dinin yeri və nüfuzu ol-

duqca güclüdür, amma bu dəyər 47 dəyər iyerarxiyasında 23-cü yeri tutubdur və mövcüd vəziyyəti nəzərə alaraq dindarlıq dəyərinin istənilən yerdə olmadığını söyləmək olar.

Şvartz qiymətləndirməsindən danışarkən qeyd etmişdik ki, 57 fərdi dəyər, bütövlükdə 10 dəyər kateqoriyasında qruplaşır və bu 10 kateqoriyadan dəyərlər orientasiyasının 4 istiqaməti müəyyənləşir. Bu dörd istiqamət fərdlərin dəyər orientasiyasının ən əsas və ən elmi səviyyələrini təşkil edir. Biz aşağıdakı cədvəldə (cədvəl 4) gənclərin bu dörd dəyərin hansına nə qədər üstünlük verdiklərini müəyyən edəcəyik.

Cədvəl 4

Gənclərin 4 dəyərə verdikləri üstünlük ierarxiyası

Dəyər	Çoxluq	Orta qiymət	Standart yayınma
1- Alturizm	478	126	18/61
2- Konservatizm	478	111/58	17/04
3-Şəxsi hədəflərə çatmaq meyli	478	77/53	13/80
4-Dəyişikliyə meyl	478	74/31	11/78

Üstünlük baxımdan ən yüksək qiymət alturizmə verilib. Konservatizm 111/58 balla 2-ci yerdə, şəxsi hədəflərinə çatmaq meyli 77/53 balla 3-cü yerdə və dəyi-

şikliyə meyl isə 47/31 bal ilə sonuncu yerdə dayanır.

Qeyd etdiyimiz dörd dəyər şaquli formada iki dəyər qütbünü təşkil edir ki, bu qütblər bir neçə dəyəri özündə ehtiva etmiş olur. Aşağıda iki dəyər qütbü və ehtiva etdiyi digər dəyərlər göstərilib.

Şəxsi hədəflərə çatmaq meyli

Qeyd etdiyimiz 4 dəyər əks qütblərdə yerləşir, belə ki, şəxsi hədəflərə çatmaq meyli qarşısında alturizm dəyəri və konservatizm qarşısında dəyişikliyə meyl dəyəri dayanır. Bu dəyərlər müxtəlif və bir-biri ilə ziddiyyətdə olan iki davranış forması ilə nəticələne bilər. Dəyişikliyə meyl dəyəri konservatizmin əksinə olaraq düşünmək, müstəqil fəaliyyət və şəxsi fikirlərə davamlı nəzarətlə nəticələndiyi halda konservatizm təqlid və başqalarının davranışını rəhbər tutmaq ilə müşayiət olunur

və ətraf mühitdə olan şablon davranış formaları dəyişmədən təkrar edilir. Dəyişikliyə meyl isə rəhbərlik və provokasiyaya meyl kimi dəyərləri özündə ehtiva edir. Konservatizm isə ənənəvilik, inteqrasiya və təhlükəsizlik dəyərlərini ehtiva etmiş olur ki, bu dəyərlər də insanda özünü məhdudlaşdırmaq, tabeçilik və ənənəni qoruyaraq dəyişməmək kimi davranış formalarını yaradır. Şəxsi hədəflərə çatmaq meyli ilə alturizm də əks istiqamətlərdə dayanan əsas dəyərlərdir. Şəxsi hədəflərə çatmaq meyli güc, inkişaf və həzz almaq kimi dəyərləri ehtiva edir, alturizm isə xeyirxahlıq və dünyəvilik dəyərlərini əhatə edir. Alturizm başqalarını özü ilə bərabər görmək, onların uğuruna sevinmək və onların problemlərinin həllinə üstünlük vermək kimi davranış formaları ilə nəticələndiyi halda, şəxsi hədəflərinə, məqsədlərinə çatmaq meyli, ancaq öz hədəflərini düşünmək, gücünü artmaq və başqaları ilə münasibətdə hakimiyyətə can atmaq kimi davranış formaları ilə nəticələninir. İranlı gənclərin üstünlük verdikləri dəyərlər ierarxiyasında, cədvəldə göründüyü kimi alturizm, konservatizm, şəxsi hədəflərinə çatmaq meyli və dəyişikliyə meyl sıra ilə 1-4-cü yerləri tutub. Demək olar ki, tabe-

lik, başqalarının qeydinə qalmaq, cəmiyyətdəki ənənələri qəbul etmək və ənənələrlə ayaqlaşmaq onların ən çox üstünlük verdikləri dəyərlərdir. Bunları əksinə olaraq

öz şəxsi uğuru və məqsədlərinə çox əhəmiyyət vermək, yeni davranış formalarını qəbul etməklə yeni və mütərəqqi dəyərləri mənimsəmək kimi dəyərlərə üstünlük verilmir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullatif, Khalifə (1999), barasi ravan şənaxti ərzaşha, Tehran. Astan Qods Razavi, Press.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, poliqraf, 1969.

3. Bayramov Ə.S. Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət.

4. Biro, Allen, (1987) Farhang oloom ectimai, Tehran, Khayam, Press.

5. Schwartz, Shalloom (2001). Values consensus and importance, Journal of cross cultural psychology, vol, 36.

6. Schwartz, Shalloom (2001). «Value priorities and gender».

Social psychology quarterly, vol.61. №1.

7. Cones. G.R. (2005). Personal Values and corporate philanthropy model for the role senior executive personal values: www.ssn.flinders.edu.au/commerce Research papers 100-123-htm.

8. Schon, pflug.u(2006). intergenerational transmission of values: the role of transmission belts. Journal of cross-cultural psychology: 38

9. İnqilhurt S. (1998). «Social psychology». Translated by Farcad. Tehran. Asatir Press.

10. Berkuitz L. (2004). «Social psychology». Tehran. Asatir Press.

ФОРМАЛИЗАЦИЯ ЦЕННЫХ ОРИЕНТАЦИИ У МОЛОДЕЖИ

Разные ученые, при исследовании ценности по традиции названной «Формализация ценности» говорят об их процессах. По их мнению, этот процесс за весь свой жизненный путь только и развивается.

Молодежь, во второй десятилетии своей жизни вынужден стоять при целом ряде выбора. Выбор который он каждый раз делает, она формализирует социальную личность. В этом возрасте, (в двадцати лет) ценности подвергаясь к изменению еще больше становятся человечным. И с этим молодежь свои ценности сопоставляет со сторонами и значениями человечества (сравнивая их с категорическими

значениями). Процесс достижение этих ценностей бывает под воздействием индивидуальности личности, культуры и роли общест-венности.

Наша цель в этом статье известить молодежь об иерархии цен-ности богатств.

FORMALIZATION OF VALUABLE RICHES AT YOUTH

Different scientists, at research of value by tradition named « For- malization of value » speak about their processes. In their opinion, this process for all life only also develops.

Youth, in the life second decade it is compelled to stand at a lot of a choice. The choice which it does each time, it formalizes the social per- son. At this age, (in twenty olds) values being exposed to change become human even more. And with it the youth compares with the values to the parties and values of mankind (comparing them with categorical values). Process achievement of these values happens under assistance of individuality of the person, culture and a role of the public.

VIRTUAL ÜNSİYYƏTİN BƏZİ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

L.M.Cabbarova

Psixologiya elmləri namizədi

Müasir şəraitdə texniki ünsiyyət vasitələrinin günü-gündən artması və inkişaf etməsi, insanların bir-biriylə əlaqə saxlaması, informasiya mübadiləsi, fikir və hislərini bölüşdürməsi üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Lakin insanların bir-biriylə ünsiyyətdə olma imkanları artsa da, onların bu ünsiyyətdən qane olma, ünsiyyətə olan tələbatlarını ödəmə səviyyəsi nəinki artmış, hətta mən deyərdim ki, kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Mobil telefonların, televiziya, kompyuter, internet kimi vasitələrin inkişafı insanların biri-birinə mənəvi, emosional cəhətdən yaxınlaşması əvəzinə, onların yadlaşmasına, tənhalaşmasına gətirib çıxarıb. Başqa sözlə, bu günkü gündə texniki ünsiyyət vasitələrinin artması fonunda şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və münasibətlərin keyfiyyəti aşağı düşüb. Ünsiyyət daha çox funksional xarakter alıb. Yəni kiməsə nə isə lazımdır, mərifət xatirinə hal-əhval tutmaq, işgüzar söhbətlər etmək və s. İnsanların ünsiyyətindəki emosional dərinlik, mənalılıq, rəngarənglik demək olar ki, yavaş-yavaş silinib

gedir. Emosiyaların mübadiləsi, emosional bağlılıq üçün vaxt tapılmır. Həyat ritmi artıqca, intensivləşdikcə, insanlar emosional cəhətdən kasıblaşırlar. Buna görə də, emosional həyatın kasadlaşması və tənhalıqdan irəli gələn stress hallarının yaşanması daha tez-tez müşahidə olunur. İnsanların həyatı emosional cəhətdən o qədər kasıblaşmış ki, onlar bunu nəilsə kompensasiya etməyə çalışırlar. Elə bu fonda seriallar, aqressiv oyunlar, dəhşətli filmlərə və s. meyl artır. Bütün bunlar süni şəkildə də olsa qanda adrenalinin səviyyəsinin nisbətən qaldırılmasına xidmət edir.

Hazırda texnologiyaların inkişafı insanlarda sosiofobiyalara, depressiyalara, yadlaşma və tənhalığa meyli artırır. Müasir dövrün adamı telefonla, kompyuterlə, televiziya ilə daha rahat "ünsiyyətdə" olur, nəinki özü kimi digəri ilə. İnsanlarda biri-birindən şübhəlilik, qorxu hissi artıb. Onların düşdüyü bu vəziyyətdən çıxmaları üçün, müasir "psixoloji müdafiə mexanizmləri" işə düşür.

Yəni, real aləmdə yaşaya, ona uyğunlaşa, adaptasiya oluna bil-

məyən insan "virtual" aləmə üz tutur. Burada özünə təskinlik tapır. Virtual aləm insana hərəkətlərində, fikrinin və hisslərinin ifadəsində sərbəstlik verir. Ürəyindən keçənlərin ifadəsində bu cür sərbəstlik heç də həmişə real həyatda mümkün olmur.

Psixoloqlar "Virtual reallıq" kimi kinofilmlərə, seriallara ifrat dərəcədə baxmağa meylliliyi, fantaziyalar aləmində yaşamağı, yuxuya üstünlük verməni göstərir və bunu tipik psixoloji müdafiə reaksiyası kimi xarakterizə edirlər. İnsanların bu cür virtual reallığa qaçmasının köklərini isə ailədaxili münasibətlərdə, şəxsiyyətdaxili, intrapsixi konfliktlərdə axtarırlar [3].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, "virtual reallıq" anlayışı ilə günümüzdə daha çox insanların kompüterdən istifadə yolu ilə yaratdıqları "aləmi" xarakterizə etmək üçün istifadə edirlər. Bir çoxlarına da həmin anlayış məhz bu mənada tanışdır.

Ümumiyyətlə, "virtual reallıq" termini ötən əsrin 70-ci illərinin sonunda insanın kompüterdə yaratdığı aləmdə olmasını ifadə etmək üçün təklif olunmuşdu. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də "virtual" sözü ingilis mənşəli olub, "xəyali, əsl olmayan" mənalarında işlənildiyi göstərilib [1]. Yəni insan

bəzən bu cür virtual reallığa elə aludə ola bilir ki, həqiqi reallıqla virtual aləmdə olan reallıq arasında fərqi hiss edə bilmir. Tədricən kompüterlə canlı varlıq kimi davranmağa başlayır.

Rusiya psixoloqu N.V.Çudova virtual reallığa "qaçmağa" meylli olan insanların özünüqiymətləndirmə və emosional xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə çalışmış və maraqlı nəticələr əldə etmişdir[5]. Belə ki, onun apardığı tədqiqatlarda virtual reallığa üstünlük verən insanların 80%-də özünüqiymətləndirmə sahəsində problemlərin olması müəyyən olunmuşdur. Çudovanın qənaətinə görə, belə insanlar özü və özünün həyatdakı yeri haqqında qeyri-realistik, differensasiya olunmamış təsəvvürə malik olurlar. Özünün fiziki "Mən"inin qəbul edilməsi sahəsində də problemlərin olduğu aydınlaşmışdır: tədqiq olunanların 60%-i öz bədənini bu və ya digər dərəcədə "diskriminasiyaya" məruz qoyur.

N.V.Çudova virtual reallığa üstünlük verən insanların emosional aləminin qeyri-sabit və depressiv reaksiyalarla xarakterizə olunduğunu göstərir və onların böyük əksəriyyətinin tənhalıq hissindən, yadlaşmadan, başqaları tərəfindən başa düşülməkdə ümitsizlikdən əziyyət çəkdiqlərini vurğulayır.

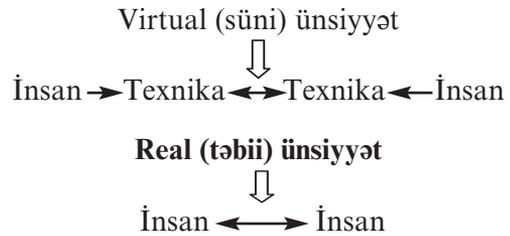
Virtual ünsiyyət bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, məhz onun bu cəhətləri də bizə, onu ünsiyyətin süni, qeyri-təbii forması adlandırmağımıza əsas verir.

Birinci ondan başlayaq ki, virtual ünsiyyət zamanı insanın duyğu üzvlərindən, adətən, yalnız biri - görmə iştirak edir. Hələ o da, tam yox. Yəni, burada insan vizual ünsiyyətdən, "gözünün içinə baxmadan" məhrum olunur.

Bəzi hallarda eşitmə də virtual ünsiyyətdə iştirak edirsə də, insanlar taktil duyğulardan məhrum olurlar. Demək olar ki, burada, distant duyğular bu və ya digər dərəcədə müəyyən rol oynayırsa, kontakt duyğular vasitəsilə insan heç bir informasiya qəbul edə bilmir. Yəni emosional münasibətlərin mübadiləsi üçün əsas vasitə hesab olunan kiməsə toxunma, əlini sıxma, sığallama, qoxusunu duyma və s. kimi qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən istifadə "virtual reallıqda" mümkünsüz olur. Buna görə də, virtual ünsiyyəti natamam ünsiyyət adlandırmaq olar. Yəni, real, təbii ünsiyyətdə insanın bütün duyğu orqanları aktiv iştirak etdiyi üçün ətraf mühit, insanlar haqqında daha dolğun informasiyalar alınır.

Virtual ünsiyyət vasitəli xarakter daşıyır. Burada ünsiyyət pro-

sesi bütövlükdə texnikanın, kompüterin köməyilə, internet vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyd olunan texniki vasitələrdə hansısa bir nasazlıq baş verərsə, ünsiyyət pozula, kəsilə bilər. Üz-üzə olan, bilavasitə ünsiyyətdə isə (biz bunu təbii ünsiyyət adlandırırıq), ünsiyyət prosesinin necə cərəyan etməsi tamamilə insanlardan asılıdır. Yəni, virtual ünsiyyət zamanı insanın qarşısında birbaşa gördüyü texnika, onun arxasında isə xəyalən təsəvvür etdiyi insan durursa, təbii ünsiyyət prosesində o, ətəqana malik, duyub, hiss edən bir varlıqla təmasda olur.

Adi, real ünsiyyətdə məntiqi informasiyalarla yanaşı, emosiya və hisslərin mübadiləsi gedir. İnternetdə ünsiyyət zamanı isə, emosiyalar arxa plana keçir, intellektin, ağılın fəaliyyəti qabarıqlaşır.

Qeyd etmək istərdik ki, ünsiyyət prosesində ən problemlı məsələ, insanların yaşadığı hissləri başqalarına çatdırma bilməsi, onların başa düşəcəyi formada sözlə və ya qeyri-verbal davranışla ifadə

etməsidir. Bəzən insanın keçirdiyi hissləri özü də tam anlamadığından və ya ifadə etməkdə çətinlik çəkdiyindən, başqası da onu başa düşməkdə çətinlik çəkir. Lakin insanın baxışları, üzündəki ifadələrdən onun hislərini duymaq, müəyyən mənada anlamaq olar. Virtual ünsiyyət zamanı isə insan öz hislərini asanlıqla gizlədə bilər. Kompüter vasitəsilə ünsiyyət yalnız sözlər, verbal ifadələr vasitəsilə həyata keçirildiyindən həm insanın başa düşülməyə olan şansları azalır, həm də partnyorun başqasının vəziyyətini anlamaq imkanları məhdudlaşır.

Üz-üzə olan ünsiyyətdən fərqli olaraq burada insanlar ünsiyyətdə olarkən qarşısındakı insana cavab vermək üçün 30 saniyədən tutmuş günlər, aylar, illərə qədər cavabı uzada bilər. Partnyorlar cavab vermək, onu fikirləşmək üçün daha çox zamana malik olurlar. Məsələn, hansısa bir problem ətrafında kiminsə fikrini soruşmaq üçün e-mail göndərirsən, cavabı isə problem sənin üçün aktuallığını itirdikdən sonra ala bilərsən.

Adi, real ünsiyyət isə "İndi və Burada" prinsipi üzrə cərəyan edir. Bu cür ünsiyyət daha çox spontan xarakter daşdığına görə emosiya və hisslərlə də zəngin olur.

İnternet vasitəsilə ünsiyyət saxlayarkən, adi ünsiyyətdən fərqli

olaraq, bütün proses yazılı "sənəd" formasında saxlanıla bilər. Yəni, insan ünsiyyətdə olarkən, deyilən hər bir sözə istənilən vaxt qayıdıb baxa, sanki həmin ünsiyyət prosesini dəfələrlə yaşaya bilər. Real ünsiyyətdə isə belə olmur. Hətta insan dediyi eyni sözləri təkrarlasa da, emosiyalarla onu ifadə etməsi, qeyri-verbal davranışı həmin olmayacaq. Yəni, real ünsiyyət məhz unikal olduğu, təkrarlana bilinmədiyi üçün dəyərlidir.

Burada internet vasitəsilə olan ünsiyyəti real ünsiyyətlə müqayisə etməkdə məqsədimiz müasir informasiya texnologiyalarının yalnız neqativ tərəflərini qabartmaq və onların tətbiqinə qarşı çıxmaq deyil.

Müasir texnologiyalar vasitəsilə reallaşdırılan ünsiyyət insanın çox qısa bir müddət ərzində istənilən informasiyanı ala bilmə, bir çox insanlarla əlaqə saxlama imkanları baxımından əvəzəlməzdir. Məsələn, yuxarıda dəfələrlə adını çəkdiyimiz virtual aləm insanların biri-biriylə ünsiyyət saxlamaları baxımından coğrafi məsafə anlayışını silir. Yəni bir dəqiqə ərzində dünyanın istənilən nöqtəsində olan insanlarla informasiya mübadiləsi aparmaq, fikirlərini bölüşmək virtual aləmdə real bir şeydir.

Sadəcə yuxarıda virtual aləm və real həyatdakı ünsiyyət prosesini qarşı-qarşıya qoyub müqayisə etməkdə məqsədimiz insanların bu texnologiyalardan təyinatına görə istifadə etməsini, özünün sosial bir varlıq, ən əsası İNSAN olduğunu unutmamasını, şəxsiyyətlərarası bilavasitə ünsiyyət və təmasın, emosiya və hisslərin mübadiləsinin vacibliyini diqqətə çatdırmaqdır.

Buna görə də, fikrimizcə, hazırda insanlarda müasir ünsiyyət texnologiyalarından istifadə mədə-

niyyətinin formalaşdırılması aktual problemlərdəndir. Bununla bağlı əhalinin maarifləndirilməsi, sosial-psixoloji xarakterli video-çarxların çəkilməsi və nümayişi, məktəblərdə respublikanın görkəmli psixoloqlarının, sosioloqlarının, informasiya texnologiyaları sahəsində mütəxəssislərin iştirakı ilə görüşlərin təşkili, maarifləndirici nəşrlərin yayılması və s. problemin aradan qaldırılması və profilaktikası üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 712 s.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, Qarrpoliqraf, 2003, 356 s.

3. Уход в виртуальную реальность/виртуальность

<http://irbis.asu.ru/mmc/demina/3.2.3.4.ru.shtml>

4. Жичкина А. Е. Особенности социальной перцепции в Интернете. Мир психологии, 1999, № 3, с. 72-80.

5. Чудова Н.В. Особенности образа Я "жителя" интернета. 2-ая Российская конференция по экологической психологии. Тезисы. (Москва, 12-14 апреля 2000 г.). М.: Экопсицентр РОСС. - С. 269-270.

6. Шнейдерман Б. Психология программирования.– М.: Радио и связь, 1984.– 304с.

7. Suler J., 1996. The Basic Psychological Features of Cyberspace.

<http://www.rider.edu/users/suler/psycyber/basicfeat.html>

8. Walther, J. B. Computer-mediated communication: Impersonal, interpersonal, and hyperpersonal interaction. Communication Research, 1996, 23, 3-43. <http://www.rpi.edu/~walthj/vita/pubs/impinthy.htm>

9. «Journal of Computer-Mediated Communication»

<http://www.ascusc.org/jcmc/>

О НЕКОТОРЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ ВИРТУАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

В статье рассматриваются понятия "Виртуальная реальность", "Виртуальный мир", но основной акцент направлен на сравнительный анализ "естественного" и "искусственного" общения. Под термином "искусственное общение" подразумевается виртуальное общение.

Отмечается о незаменимой роли "естественного" непосредственного общения при: профилактики одиночества; отчуждения; удовлетворении эмоциональных потребностей.

SOME PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE VIRTUAL RELATIONSHIP

In this theme looking through essence of the notion of "Virtual world", "Virtual reality" in the social-psychological aspect and "Virtual relationship" in comparative analyses with artificial and natural sociability.

It is remarked that the role of natural, face to face sociability is irreplaceable when paying man's the most important demands - emotional demands, abolishing and prevention of loneliness and the feeling of alienability.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

M.H. Mustafayev

BDU-nun «Eksperimental psixologiya»

ETL-nun elmi işçisi, psixol.e.n.,

Ş.R. Qurbanova

Ümumi psixologiya kafedrasının magistrantı

Şəxsiyyətin formalaşmasında, təşəkkülündə mədəniyyətin mühüm rol oynaması və bu prosesə onun təsiri məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətin inkişafında bu amillərin nəzərə alınması və bu prosesin düzgün istiqamətə yönəldilməsi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olsa da, psixologiyada bu problem sistemli şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında, özünü aktuallaşdırmasında mədəniyyətin oynadığı rola aydınlıq gətirmək üçün bu anlayışın özünə diqqət yetirmək, onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Mədəniyyət tarixi baxımından digər anlayışlardan öz qədimiliyi ilə fərqlənir. Lakin onun həyatımıza bu qədər nüfuz etməsinə baxmayaraq insanın bioloji varlıqdan sosial varlığa çevrilməsində, başqa sözlə desək fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi prosesində oynadığı müstəsna rolunun elmi-fundamental işlənilməsi hələ də mükəmməl səviy-

yədə deyil. Psixoloji lüğətlərdə mədəniyyət anlayışına aşağıdakı şəkildə tərif verilir (2, s.251). Mədəniyyət eyni ərazidə yaşayan insanların məişət həyatında tədricən əmələ gələn ümumi adətlərinin (bəzi mütəxəssislər buraya hadisələrə yanaşma tərzini, başqa sözlə desək, düşüncə tərzini də aid edirlər) yeni nəsillə ötürülərək, tarixi inkişaf yolu keçərək, nəsildən nəsillə ötürülərək, yeni çalarlar qazanmaqla bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış ayrı-ayrılıqda xalq və ya tayfaların davranışında özünəməxsus şəkildə təzahür edən ümumi dəyərlər sistemidir. Mədəniyyət anlayışını tədqiq edən alimlər adətən onun iki növünü fərqləndirirlər. Birincisi, ümumbəşəri mədəniyyət, ikincisi isə, ayrı-ayrı xalqlara, tayfalara məxsus olan mədəniyyət. Ümumbəşəri mədəniyyətə daxil olan adət və qanunlar bütün dünya xalqları üçün ümumi hesab olunur. Bundan başqa isə hər bir xalqın, tayfanın, hətta, eyni xalqa mənsub olan müxtəlif insan

qruplarının adət-ənənələri, düşüncə tərzləri bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Belə mədəniyyətin həmin insan qruplarının yerləşdiyi regional şəraitlə, iqlim və əhali tutumu ilə şərtlənir.

Psixoloji biliklər çərçivəsində şəxsiyyət və mədəniyyət fenomenlərini qarşılıqlı təsirini təhlil etsək görürük ki, bu iki fenomen sanki bir-birini formalaşdırır. Zaman keçdikcə, bir nəsil digəri ilə əvəz olunduqca insanların yeni adətləri, həyat tərzləri mədəniyyət nümunələri zənginləşib onun strukturunu mürəkkəbləşdirdiyi kimi mədəniyyət də insanın həyatına rəngarənglik gətirir, insanı özünü vahid solumun ayrılmaz bir hissəsi kimi dərk etməsini təmin edir. İnsanın özünü sosial varlıq olaraq dərk etməsində, sosial normaları mənimsəyərək onlara riayət etməsində bu nümunələrin rolu şübhəsiz danılmazdır. Deməli, şəxsiyyət mədəniyyəti formalaşdırdığı kimi mədəniyyət də şəxsiyyətin strukturunda önəmli pillələrdən biri hesab olunur.

Problemə tibbi-psixoloji aspektdən nəzər yetirsək çox dəqiqliklə söyləyə bilərik ki, bütün insanlar dünyaya gələrkən eyni anatomik struktura malik olurlar. Onlar arasında fərq və oxşarlıqlar isə yalnız funksional və fizioloji qarşılıqlı

əlaqədən ibarət olur. Bu fərq və oxşarlığı isə bir çox mütəxəssislər bilavasitə mədəniyyətlə əlaqələndirirlər. Lakin eyni zamanda bütün bunlara baxmayaraq bir çox tədqiqatçılar insan davranışının motivlərini təhlil edərkən bu mühüm faktı ya ümumiyyətlə nəzərdən keçirmir, ya da ki, ikinci dərəcəli amillər sırasına aid edirlər.

Məsələyə digər aspektdən yanaşsaq qeyd edə bilərik ki, həmçinin, şəxsiyyətin özünün formalaşması, inkişafı ilə bağlı irəli sürülən fikirlər özünün təzadlılığı ilə fərqlənir. Belə ki, bir qrup alimlər şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişaf etməsində təməl xüsusiyyətləri, irsi qabiliyyətləri əsas götürərək sosial mühitin burada oynadığı rolu əhəmiyyətsiz səviyyəyə endirdiyi halda, digər bir qrup tədqiqatçılar isə daxili potensialı və irsi qabiliyyəti tamamilə inkar edərək şəxsiyyəti sosial təcrübənin nəticəsi kimi xarakterizə olunan vahid bir məhsul kimi şərh edirlər. Göründüyü kimi, hər iki mövqe bir-birinin əksini təşkil edir. Lakin müasir tədqiqatlar sübut edir ki, məsələ yalnız birtərəfli deyil, hər iki mövqe nəzərə alınaraq (şəxsiyyətin bioloji potensialı və sosial təcrübə) şərh olunmalıdır. Tədqiqatçılar şəxsiyyətin formalaşması və inkişaf etməsinə təsir

edən faktorları aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- 1) Bioloji irsiyyət
- 2) Xarici mühit
- 3) Mədəniyyət
- 4) Qrup təcrübəsi
- 5) Təkrarolunmaz fərdi təcrübə

Yuxarıdakı sıralamada bioloji amillərin ön sirada verilməsi heç də onun digər faktorlara əsasən daha əsas və həlledici olmasına işarə deyil. Kərpic binanın kağız və ya daşdan tikilməsi mümkün olmadığı kimi kərpic özündən də həmçinin, ev tikməyin müxtəlif üsulları mövcuddur. Bu misalı eynilə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında bioloji amillərin oynadığı rola bənzətmək olar. Belə ki, bioloji irsiyyət (misalə müvafiq olaraq, kərpic) insanın sadəcə mövcud potensialını təşkil edir. Həmin potensialdan istifadə edərək insanın şəxsiyyəti və fərdiyyəti təkrarolunmaz şəkildə formalaşır (evin tikilməsi).

Bu baxımdan görkəmli tədqiqatçı Piter Sorokinin işləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçının 1928-ci ildə çap olunmuş elmi işində bu istiqamətdə irəli sürülmüş bir çox nəzəriyyələri (qədim Konfutsi, Aristotel, Hippokratın yanaşmalarından müasir Llyot, Hantingtona qədər olan nəzəriyyələri) ümumiləşdirərək belə bir mü-

hakiməni irəli sürmüşdür ki, şəxsiyyətin davranışının qruplararası fərqi müxtəlif irq, coğrafi xüsusiyyət və təbiət resursları ilə şərtlənir. Bu yanaşmanın tərəfdarları qrupuna, həmçinin, filosof Q.V.Pleyxanov və tarixçi L.N.Qumilyovu da aid etmək olar. Bu tədqiqatçılar tərəfindən işlənilib hazırlanmış nəzəriyyə etnosentrik mövqeyi müdafiə etmək, ümum-milli şüuru öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də şəxsiyyətin inkişafında yeganə hərəkətveririci faktor kimi çıxış etmir. (3, s.98)

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir mədəni təcrübə bu və ya digər cəmiyyəti hansı inkişaf mərhələsində olmasından asılı olmayaraq bütün bəşəriyyət üçün ümumi qəbul olunmuş hesab olunur. Belə ki, uşaq yaş etibarilə özündən böyüklərdən ünsiyyətdə dildən istifadə, mükafatlandırma və cəzalandırma və s. bu kimi ümumi mədəni nümunələri mənimsəyir. Bununla yanaşı, hər bir cəmiyyət demək olar ki, bütün üzvlərinə özünəməxsus təcrübəni, xüsusi mədəni nümunələri bəxş edir. Onların sosial təcrübəsi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün ümumi hesab olunaraq formalaşan xarakter xüsusiyyətlərinin xüsusi konfiqurasiyasını təşkil

edir. Məsələn, müsəlman mühitində tərbiyə almış şəxsiyyətin davranışı və xarakter xüsusiyyətləri ilə xristian mühitində formalaşmış şəxsiyyətin tipik xüsusiyyətlərində ciddi fərqlər mövcuddur.

Amerikan tədqiqatçısı K.Dyuboy's cəmiyyət üçün ümumi hesab olunan xarakterik xüsusiyyətləri özündə birləşdirən şəxsiyyətə modal adı vermişdir. Modal şəxsiyyət anlayışı altında K.Dyuboy's ümumilikdə müəyyən mədəniyyət üçün xarakterik olan cəmiyyətin qabarıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən şəxsiyyət tipi fenomenini nəzərdə tuturdu. Lakin cəmiyyət üçün ümumi hesab olunan keyfiyyətləri özündə əks etdirən şəxsiyyətlərlə yanaşı, onları qəbul etməyənlər, yəni, modal olmayanlar da vardır. Buna baxmayaraq, mövcud cəmiyyət həmin şəxsiyyətlərə az da olsa öz təsirini göstərmişdir.

Hər bir körpə dünyaya bioloji orqanizm kimi gələrək daha sonralar fiziki komforta olan tələbatlarını ödəməklə müəyyən bir solumun bir hissəsinə çevrilmək üçün özünəməxsus kiçik təcrübə yolu keçir (xronoloji baxımdan bu yol kiçik hesab olunsa da körpə üçün kifayət qədər mürəkkəb mübarizə tələb edən bir prosesdir). Bu baxımdan uzun illər boyu tədqiqatçılar araşdırmağa çalışmışlar

ki, hansı səbəblərdən eyni ailədə tərbiyə görmüş oxşar qrup təcrübəsinə malik uşaqların xarakter xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir? Və bəzən onlar bunu onların tamamilə identik qrup təcrübəsinə malik olmaları ilə əlaqələndirirlər. Həmin tədqiqatçıların apardıqları təcrübələrdə oxşarlıq olsa da, kifayət qədər fərqliliklər də olub. Hər bir uşaq ailədə müxtəlif struktur ilə tərbiyə olunub. O, ailənin yeganə uşağı olduğu halda və ya digər bacı,qardaşın olması və onlarla ünsiyyətin qurulması şəxsiyyətin yeni keyfiyyətlərinin formalaşmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar olaraq hər bir şəxsiyyət özünəməxsus fərdi təcrübəyə malikdir. Heç kimin heç vaxt bu təcrübəni tamamilə təkrar etməsinin mümkünsüzlüyü yuxarıda qeyd olunan fikrin doğruluğunu təsdiq edir.

İnsanın bioloji fərd kimi inkişaf edərək solumun bir hissəsinə çevrilməsinə, başqa sözlə desək, şəxsiyyətin formalaşması prosesinə psixologiyanın müxtəlif istiqamətlərində müxtəlif şərhlər verilir. Lakin bu məsələ hələ də tam həll olunmuş hesab olunmadığına görə müasir dövrdə də bu istiqamətdə bir çox tədqiqatlar aparılır və yeni nəzəriyyələr hazırlanır. Buna baxmayaraq yaradılmış bütün yeni

nəzəriyyələr öz mahiyyəti etibarilə fundamental bazis nəzəriyyələrə əsaslanır. XX əsrin əvvəllərində psixologiya elminin böhran dövrü ilə əlaqədar olaraq yaranmış bir çox psixoloji istiqamətlərdən biri də humanistik psixologiyadır. Bu məktəbin nümayəndələrinin irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, hər bir insanın şəxsiyyətə çevrilmə prosesində mənsub olduğu sosial mühitdə özünüaktuallaşdırma (özünüreallaşdırma) tələbatı mövcuddur. Maslounun irəli sürdüyü və eksperimental əsası olan bu nəzəriyyədə özünüaktuallaşdırma şəxsiyyətin ən yüksək inkişaf mərhələsi hesab olunur. Lakin insan şəxsiyyətə çevrilmə prosesində özünüaktuallaşdırma prosesindən öncə bir neçə ierarxik pilləni də aşmağa müvəffəq olmalıdır. Həmin mərhələləri aşarkən insan daxil olduğu qrupun digər üzvləri ilə bilavasitə ünsiyyətdə olur, onlar tərəfindən qəbul

olunmaq və hörmət qazanmaq tələbatını ödəmək üçün ümumqəbul olunmuş qaydaları mənimsəyərək şəxsi təcrübəsindən keçirməlidir. Bu prosesdə qrupa mənsub olan ümumi mədəni qaydalar və inkişaf dinamikası, şübhəsiz ki, şəxsiyyətin unikal təcrübəsində iz buraxaraq şəxsiyyət strukturunda müəyyən yeni keyfiyyətlərin əmələ gəlməsi və yaxud da bəzi qəbul olunmamış adət və vərdişlərin aradan qaldırılmasını şərtləndirir. Beləliklə, buradan aydın görünür ki, özünüaktuallaşdırma üçün keçilməsi labüd olan aşağı pillələrdə insan şəxsiyyəti ondan əvvəlki insan qrupunun formalaşdırdığı «mədəniyyət konstitusiyasına» tabe olaraq müəyyən bir deformasiyaya uğrayır. Bu ierarxik pillələrin ən yüksəyində duran özünüaktuallaşdırma isə nəinki mədəniyyətdən kənarında mümkün deyil, hətta artıq formalaşmış şəxsiyyətin etalona çevrilməsi ilə şərtlənir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V., Təhsil və şəxsiyyət, Bakı 2007
2. Большой психологический словарь, Москва 1990
3. Фрейд З., Недовольство культурой
4. Мацумото Д. Психология и культура

5. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/03.php
6. <http://lib.socio.msu.ru>
7. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Mats/18.php

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ФОРМАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

В статье автор дает ясность в понятии сущности культуры и ее важные значения в формализации личности, а также исследование в этой области были классифицированы. Вместе с этим, в статье были исследованы феномены культуры и личности, были анализированы их взаимные воздействие в формализации личности.

ROLE OF CULTURE IN FORMALIZATION OF THE PERSON

In clause the author gives clearness in concept of essence of culture and its important value in formalization of the person, and also research in this area have been classified. Together with it, in clause phenomena of culture and the person have been investigated, were analyze their mutual influence in formalization of the person.

TERRORÇULARLA DANIŞIQLARIN APARILMASINDA PSIXOLOJİ BİLİKLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ROLU

Ş.Y.Abdullayeva

Psixologiya elmləri namizədi

Hal-hazırda elmin bütün sahələrində psixologiyanın tətbiqinə tələbat hiss olunur. Bu tələbat zərurətdən yaranır və hüquqşünaslıqda konkret məsələlərin həllində daha çox özünü göstərir. Hüquqşünasın fəaliyyətinin əsasını insanlarla iş təşkil edir. O, insanları müxtəlif cəhətlərdən öyrənir, qiymətləndirir, ona təsir göstərir, tərbiyə edir. Buna görə də psixoloji biliklərə yiyələnmək hər bir hüquqşünasın qarşısında vacib bir məsələ kimi durur. Belə ki, yuxarıda sadalanan cəhətləri tədqiq etmək üçün insanın hüquqi fəaliyyəti ilə bərabər onu psixoloji cəhətdən də təhlil etmək lazımdır.

Bu məqalədə bəşəriyyət üçün təhlükə yaradan terrorizm və terrorçularla danışıqların aparılmasının psixoloji xüsusiyyətləri və hüquq psixologiyasının verdiyi təklif və tövsiyyələr araşdırılacaqdır.

Tədqiqatların nəticələri təsdiq etməyə imkan verir ki, bu gün qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən beynəlxalq terrorizm bəşəriyyət üçün ən böyük təhlükələrdən birinə çevrilmişdir. Terror təhlükəsi-

nin qlobal xarakter almasının səbəbləri bir tərəfdən, milli, dini və ya ideoloji təmayüllü fanatizmin artması, digər tərəfdən isə terror aksiyalarının keçirilməsi üçün texnoloji, maliyyə və digər imkanların genişlənməsinə səbəb olmuş qloballaşma prosesləri ilə əlaqədardır.

Müasir dövrdə beynəlxalq miqyasda cəmiyyət üçün böyük təhlükə doğuran terrorizmlə bağlı cinayətlərin getdikcə inkişafı müşahidə edilir.

Terrorizmlə bağlı cinayətlərin vaxtında açılması və qarşısının alınması ilə əlaqədar tədbirlərin işlənilməsi və həyata keçirilməsi hüquq-mühafizə orqanları qarşısında duran aktual vəzifələrdən biridir.

Terrorizm təkcə insanlara qarşı zorakılıq tətbiq etmək və əhalidə qorxu yaratmaq, dövlət işçiləri və siyasətçilərə qarşı hücumlarla təhlükəli deyildir. O, həm də ölkə daxilində stabilliyi pozmaq, dövlətlər və ya etnik qruplar arasında konfliktlər yaratmaq meyli ilə təhlükəlidir. Terrorizm ölkədaxili və beynəlxalq aləmdə qeyri-stabillik, gərginlik yaradır və dövlətə böyük

zərbə vurur, cəmiyyətdə hökumətin zəif olması, əhalinin təhlükəsizliyini təmin edə bilməməsi fikrini doğurur. Tədqiqatlar göstərir ki, bütün terror aksiyalarına nümayişkarlıq xasdır. Bu terrorizm üçün çox mühüm amildir. Bununla terrorçular ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməyə və daha çox “effekt” yaratmağa çalışırlar.

Cinayətkar davranışın əsasında fərdin kompleks psixoloji xüsusiyyətləri ilə qeyri-münbit sosial situasiyanın qarşılıqlı təsiri dayanır. Terrorizmə bu istiqamətdən yanaşanda mütəşəkkil terror qrupun fəaliyyəti onun üzvləri tərəfindən öz tələbatlarının ödənilməsi vasitəsi, yolu kimi qavranılır, bu tələbatın ödənilməsinə mane olan sosial-iqtisadi-siyasi böhran isə onların fəaliyyətinin motivi kimi çıxış edir. Terrorçular, öz hərəkətlərini, bir qayda olaraq, sosial ədaləti bərpa etmək istəmələri ilə izah edirlər. Bunun əsasını daimi uğursuzluq, ümumən təmin olunmamaq, dəyərlərdə və ideallarda məyusluq, normal insan münasibətlərinin pozulması, düşmənçilik, aqressivlik təşkil edir.

1970-1980-cı illərdə fransız və alman terrorçuları ilə iş aparan psixoloqlar belə qənaətə gəliblər ki, terrorizmin əsasında birinci yerdə zorakılığa olan meyl durur.

Başqa motivlər isə ikinci dərəcəlidir. Müəyyən olunmuşdur ki, belə motivlər çox müxtəlifdir: kiçik şəxsi inciklikdən böyük siyasi “nəzəriyyələr”ə qədər. Çox vaxt terrorçular çıxılmaz vəziyyətdə olmaq hissəsinin təhriki ilə və ya keçirdikləri psixoloji diskomfort nəticəsində öz vəziyyətlərini dramatik qiymətləndirdiklərinə görə terror aksiyasına əl atırlar. Terrorçu şəxsiyyətinin mahiyyətini dünyanı qara rəngdə görmək, öz aləmində yaratdığı ideal dünya modeli və özünün oradakı rolu haqqındakı təsəvvürləri ilə real həyat və tutduğu mövqenin üst-üstə düşməməsi təşkil edir. Bu ziddiyyətlərin nəticəsində terrorçu öz şəxsi və sosial uyğunsuzluğunu hiss edir və “Mən yaxşıyam, pis olan dünyadır” prinsipi ilə öz hərəkətlərinə haqq qazandırır və özünü təsdiqləyir. Bu zaman terrorçuya və terror qrupuna müsbət təsir etmək imkanı sifirə yaxındır. Bu zəmində terrorçunun dünyagörüşündə, onun dünyanı qavramasında destruktiv kult yaranır. Bir qayda olaraq destruktiv kultun əsasını fanatlar təşkil edir ki, onlar öz əqidələri və məqsədləri uğrunda ölümə getməyə hazır olurlar. Paradoksal olsa da bu, onların sosial gerçəkliyə uyğunlaşması üsuludur.

Tədqiqatlar göstərir ki, terror qrupuna daxil olan insan hansısa

məna axtarır, sabit sosial rola və emosional dəstəyə can atır. Ona görə də özünüqiymətləndirməsi aşağı və “Mən”i zəif olan gənclər (gənclər terrorçular arasında əksəriyyəti təşkil edir) terror qrupa daxil olanda özgüləşməni və frustrasiyanı bir sədd kimi keçmək imkanı qazanırlar. Bu da onlarda psixoloji müdafiə hissini təmin edir. Terror aksiyalarında zorakılıq metodları ilə özünü təsdiq edən gənc özü öz gözündə böyüyür, öz “lazımlılığını” hiss edir.

Lakin şəxsiyyəti deformasiyaya uğramış terror qrupunun hər bir üzvü qrupa özü ilə birgə həm də öz fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini gətirir. Deformasiyaya uğramış şəxslərin bir qrupda olması qrupdaxili ziddiyyətlərə gətirib çıxarır, gərginlik yaradır. Onlar bu gərginliyi qrupdan xaricə çıxarmaq istəyirlər, düşmən axtarırlar və bu gücü ona yönəldirlər. Hüquq-mühafizə orqan işçiləri, psixoloqlar bu cür qrupdaxili ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə etməli və danışıqlar zamanı nəzərə almalıdırlar.

Hüquq-mühafizə orqanlarının təcrübəsində cinayətkarlarla danışıqların aparılması (silahlı müqaviməti dayandırmaq, təslim olmaq, girov götürülmüş adamları azad etmək və s. məqsədlərlə) təşəkkül tapmış kriminalistik şəraitlər son

zamanlar daha kəskin şəkildə bir problem kimi yüksələrək, elmi-tədqiqat obyektinə kimi öyrənilməsini tələb edir. Bu elmi-tədqiqat işi cinayətkarlığa qarşı mübarizə təcrübəsinə əsaslanaraq həm hüquq elmlərinə, həm də psixologiya elminə istinad edilərək aparılmalıdır.

Danışıqları uğurla apara bilmək bacarığı – diplomatiyadır. O, maraqlar üst-üstə düşməyəndə, fikirlər ayrılarda konflikti çözmək və ya tənzimləmək üçün mürəkkəb intellektual fəaliyyət tələb edir. Danışıqlar prosesində əldə olunan razılıq praktikada əmrlər və göstərişlərdən daha səmərəli təsirə malikdir. Danışıqların aparılması böyük əsəb tələb edən gərgin və çətin işdir. Buna görə uzun sürən danışıqlar zamanı bu cəhət nəzərə alınmalı qida, istirahət və həkim yardımını kimi köməklər təmin edilməli, danışıq aparılan yerə (ştaba) dialoqa köməyi dəyə bilən adamlar buraxılmalıdır.

Son zamanlaradək cinayət-karlarla (terrorçularla) danışıqların aparılmasının hüquqi əsası heç bir normativ-hüquqi aktda təsbit edilməmişdir. Lakin bəzi normativ-hüquqi aktlarda cinayət törətmiş şəxslərlə şifahi və ya digər formada kontakt nəzərdə tuturdu. Belə ki keçmiş “Milis haqqında qanun”un 12-ci maddəsində

milisin “vətəndaşlardan və vəzifəli şəxslərdən cinayətləri dayandıрмаğı tələb etmək” hüququ təsbit edilmişdir. Bundan başqa, bu Qanunun 13-cü maddəsində polis fiziki güc, xüsusi vasitələr və odlu silah tətbiq etmək qənaətinə gələrək, bu haqda xəbərdarlıq etməsi vəzifəsi öz əksini tapmışdır.

Bu boşluq, qanunverici orqanın 18 iyun 1999-cu ildə qəbul etdiyi “Terrorizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsində aradan qaldırılır. Bununla da qanunverici orqan bu qanun vasitəsilə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə “qeyri-güc” və “güc” metodlarını fərqləndirmiş, 2-ci metodun ancaq və ancaq 1-ci metodun nəticəsiz qaldığı hallarda mümkün olmasını göstərmişdir ki, terrorçularla danışıqların aparılması da “qeyri-güc” metodlarına aid edilir.

Terrorçularla danışıqların aparılmasının hüquqi əsası kimi Azərbaycan Respublikasının imzaladığı müqavilələr, qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar da çıxış edir. Bu beynəlxalq-normativ sənədlərdən biri kimi BMT-nin baş Assambleyasının 17 dekabr 1979-cu ildə qəbul etdiyi “hüquq qaydasının təmin edilməsi üzrə vəzifəli şəxslərin davranış qaydaları”nı nəzərdə tutan 34/169 sayılı qətnaməsinə

göstərmək olar. Bu məsələnin müddəaları əsasında 3-cü maddədə göstərilən “gücün ancaq istisna hallarda və səlahiyyətləri icra etmək üçün nəzərdə tutulan həddə tətbiq edilməsi” tələbi diqqəti cəlb edir, üstünlük qeyri-güc təsir metodlarına verilir.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, cinayətkarlarla (terrorçularla) danışıqların aparılması hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış, müəyyən kateqoriyalı (ağır) cinayətlərlə əlaqədar güc tətbiqinə alternativ metod olaraq dialoq (danışıqlar) nəticəsində şəxs (qrupun, cinayətkar birliyin) cinayətkar davranışının müsbət istiqamətə (girovların azad edilməsi, silahlı müqavimətin dayandırılması, təslim olması və s.) yönəldilməsi kimi çıxış edir.

Girov götürməklə müşayət olunan terror aksiyası hüquq-mühafizə orqanları qarşısında mürəkkəb məsələ kimi durur. Bu zaman terrorçular müxtəlif tələblər irəli sürürlər (cinayətkar təşkilatın üzvlərinin azad edilməsi, böyük məbləğdə pul, nəqliyyat və s.). Bu zaman məsələnin uğurlu həlli danışıq aparalarının kompetentliyindən asılı olur. Professional kompetentliyin əsasını psixoloji bilik, bacarıq və vərdislərdə təzahür edən psixoloji mədəniyyət təşkil edir.

Danışıqlar müxtəlif situasiyalarda, müxtəlif şərtlər daxilində baş verir və saatlarla, günlərlə hətta ayla uzana bilər. Danışıqlar prosesində terrorçuların psixoloji halətləri və münasibətləri dəyişə bilər.

Danışığ aparan hüquq-mühafizə işçisi çox məsuliyyətli, emosional stabil, yüksək refleksiyaya malik olmalıdır. Danışığ zamanı vasitəçi taktiki və strateji məsələləri paralel həll etməyi bacarmalı, çevik olmalı, konflikt situasiyaların həlli yollarını bilməli, müəyyən aktyorluq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Danışıqların mövzusunda asılı olmayaraq vasitəçi 1-ci növbədə girovların azad olunmasına və terrorçuların saxlanılmasına çalışmalıdır. O, əvvəlcə gərginliyi azaltmalı və danışığı sakit məcraya yönəltməlidir. Danışığ prosesində hər iki tərəfi razı salan güzəştlər etmək mümkündür və bunun əvəzində uşaq və qadınların, qoca və yaralıların azad edilməsinə nail olmalıdır. Danışığ prosesində hüquq-mühafizə orqanlarını təmsil edən vasitəçi üstünlüyü ələ almağa və aparıcı olmağa çalışmalıdır. Bu çox vacibdir. Terrorçuların əsas tələbləri “obyektiv” səbəblərdən sonraya saxlanılmalıdır. “Obyektiv” səbəblər bankda böyük məb-

ləğdə pulun yığılmasının vaxt tələb etməsi, siyasi məhbusun buraxılmasının hökumət adamları ilə məsləhətləşmədən sonra mümkün olması və s. ola bilər.

Danışıqlar prosesində vasitəçi strateji məqsədin dəyişilməsinə, bununla da hökumətin terrorçuların və əhalinin gözündən düşməsinə yol verməməlidir.

Adamları girov götürmüş terrorçularla danışığın aparılmasının pionerləri olan psixoloq X.Şlossberq və detektiv F.Bolsun təklif etdiyi metodlarda qan tökmədən terrorçuları girovların azad edilməsinə məcbur etməyin mümkünlüyü əsas xətt kimi götürülür. Bu metodların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, danışığlar zamanı terrorçular sakitləşdirilir (tələbləri yerinə yetirilir, onlara heç bir “kobud” şərt qoyulmur və s.). Sonradan isə onlara təsir tədricən o qədər gücləndirilir ki, terrorçular təşəkkül tapmış şəraitdən yeganə çıxış yolu kimi – girovların azad edilməsi qənaətinə gəlir və bu yolu seçirlər. Bu isə öz növbəsində xüsusi əməliyyatın keçirilməsinin digər metod və üsullarının tətbiqini şərtləndirir.

Danışıqların aparılmasının əsas prinsipləri və qaydalarını ümumi şəkildə aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Terrorçularla danışıqların aparılmasında vasitəçi danışıqlar zamanı sözünə və hərəkətlərinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bununla yanaşı, vasitəçi həmçinin:

- söylədiyi ifadələri və danışıq tərzini ehtiyatla seçməli;

- adət edilmiş qaydadan fərqli olaraq daha yumşaq və daha yavaş danışmalı;

- ünsiyyət prosesində terrorçuların intellektual səviyyəsinə uyğunlaşmalı;

- “hə” və ya “yox” cavabları verilən suallar verməməli;

- sifətinin ifadəsinə və qamətinə nəzarət etməlidir.

2. Terrorçularla danışıq aparın vasitəçi aşağıda göstərilənləri müəyyən etmək məqsədilə diqqətlə onlara qulaq asmalıdır:

- terrorçuların işlətdikləri sözlərə və danışıq tonuna görə onların emosional vəziyyətinin müəyyən edilməsi;

- danışıqlara hazırlıq səviyyəsinin aydınlaşdırılması;

- terrorçular nərəfindən mümkün güzəştlərin dəqiqləşdirilməsi;

- terrorçuların gələcək niyyət və məramlarının öyrənilməsi;

- terrorçuların əhval-ruhiyyəsinə dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsi.

3. Terrorçularla ultimatumla danışmaq, qəti konkret müddət

qoymaq (hər hansı bir şərtin icrası üçün) məqsədemüvafiq deyil. Bu, danışıqlarda manevr etmək, vaxt qazanmaq, gələcəkdə mümkün xüsusi əməliyyatın keçirilməsinə imkan yaratmaq məqsədilə edilməlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, “girovları” təxirə salmadan qətlə yetirməyən cinayətkarlar sonradan onlara qarşı kobud təzyiq olmazsa, bu fikirdən vaz keçə bilərlər;

4. Terrorçularla danışıqlarda vasitəçi uzun sürən danışıqlara psixoloji hazır olmalı, depressiyanı, yorğunluğu və səbirsizliyi özündə dəf etməlidir;

5. Girovlara həddən artıq xüsusi diqqətin yetirilməsi tövsiyyə edilmir. Bu, terrorçuların gözündə onların “dəyərlərini” artırma və irəli sürülən tələbləri şərtləndirə bilər.

6. Terrorçulara əlavə silah verilməsi və ya girovların sayının artırılması tələblərini heç bir vəchlə qəbul etmək olmaz;

7. Danışıqlar “düzgün” və “təmiz” aparılmalıdır. Əgər terrorçular yalan hiss etsələr, bu, sonrakı danışıqları çətinləşdirər, hətta mümkünsüz edə bilər;

8. Terrorçularla danışıqların aparılmasında vasitəçi onlarla bilavasitə təmas zamanı xüsusən ehtiyatlı olmalıdır.

Fikrimizcə, yuxarıda göstərilən terrorçularla danışıqların aparıl-

masının taktiki və psixoloji aspektləri bu günün aktual problemi – terrorizmlə mübarizədə əhəmiyyətli bir metoddur. Bu baxımdan bu işlə məşğul olan peşəkar kadrların hazırlanmasına (psixoloqlar, texniki heyət və s.), müvafiq hüquq-mühafizə orqanlarında təş-

kilati-struktur dəyişikliklərin edilməsinə (terrorçularla danışıqlar aparmaq üçün qrupun yaradılması və təminatı) bu gün çox böyük tələbat var. Məhz bu vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi terrorizmlə bağlı cinayətlərə qarşı mübarizədə özünün bəhrəsini verir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Kərimov İ., Zahidov B. Beynəlxalq terrorizm: onunla cinayət-hüquqi və kriminoloji mübarizənin aktual problemləri. Bakı, 2006

2. Васильев В.Л. Юридическая психология. М., 2004

3. Дипломатический словарь. М., 1990

4. Чуфаровский Ю.В. Современный терроризм и проблемы борьбы с ним. М., 2002

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕГОВОРОВ С ТЕРРОРИСТАМИ

В статье рассматривается необходимость психологических знаний в системе «человек-закон» и анализируются психологические и правовые аспекты переговоров с террористами. Автор подчеркивает роль и важность психологической подготовки в процессе переговоров с преступниками.

Диалог в процессе переговоров с преступниками (террористами, террористическими группами) рассматривается как альтернатива методу применения силы, что может позитивно изменить криминальное поведение

**THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF PSYCHOLOGICAL
KNOWLEDGE IN NEGOTIATION PROCESS
WITH TERRORISTS**

The article deals with a necessity of psychological knowledge in the “person- law” system and analyses the psychological and legal aspects of negotiations with terrorists. The author also points out the role and importance of psychological preparation in negotiations with terrorists.

A dialogue in the negotiation process with criminals (individual terrorists, terrorists groups) is considered as alternative method to the act of force, which can transform the criminal behavior positively.

МЕДИКО-СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СЕМЬИ, ОЖИДАЮЩИЕ РЕБЕНКА

Кулиева И.

Диссертант кафедры психологии БГУ

Семья занимает ключевое положение среди социальных институтов по своей экзистенциальной сущности - по поддержанию существования членов семьи и по рождению - социализации детей. Семья является таким эволюционным изобретением человечества, которое гармонично соединяет собственное существование с продолжением семейного рода. Посредническое значения семьи обретает еще одно измерение — через существование и преемственность семейных поколений достигается воспроизводство населения в обществе, воспроизводство трудовых ресурсов и носителей социальных ролей. Таким образом, социальная необходимость в семье является условием функционирования всей социальной структуры, самого общества. В современном обществе все заметнее становится кризис семьи, который выражается в том, что семья все хуже реализует свои функции. Кризис семьи характерен для всех индустриальных

обществ, но наиболее тяжело он протекает в обществах нестабильных, переходных.

В медико-социальном аспекте семью можно рассматривать как институт воспроизводства и сохранения здоровья членов общества, которое им необходимо для полноценного образа жизни. Поэтому, специалисты исследуют все этапы развития человека в семье от зачатия до рождения с учетом психологических аспектов, влияющих на формирование здоровой личности в семье и формирование структуры семьи как стабильной социальной подсистемы. Предметом исследования и явилась система «мать-отец-дитя» с акцентом на подсистему «мать-дитя». Особое внимание уделено психоэмоциональной сфере женщины в период беременности и родов, закономерностям становления психики ребенка от зачатия до рождения и механизмам взаимовлияния психической жизни матери и ребенка.

При этом основной вопрос медико-социального содержания

можно сформулировать так: способна ли семья в ее современном состоянии обеспечить воспроизводство населения? Какие меры должно предпринять государство и общество для помощи семье в выполнении репродуктивной функции? После обретения Азербайджанской Республикой независимости, произошедшие в стране, как политические, так и социально-экономические преобразования оказали серьезное воздействие на демографическое развитие, однако это воздействие не изучено в необходимой степени и развитие демографических процессов в стране не спрогнозировано. В силу того, что демографические процессы взаимосвязаны со многими сторонами жизни общества, эта связь служит проявлением воздействия социально-экономических событий на демографические процессы и, в свою очередь, демографических процессов на социально-экономические события. Это объясняется тем, что политика в области демографии, являясь важной и главной составной частью социальной политики каждого государства, образует ее основу.

По данным Межгосударственного статистического комитета Правительства Азербайджана,

численность постоянного населения Азербайджана на начало 2004 года - 8,3 млн. человек. Демографическая политика состоит из системы экономических, социальных и правовых мер, направленных на обеспечение последовательного осуществления нормального воспроизводства поколений, и касается коренных интересов всех социально-демографических слоев населения. Главная цель демографической политики объединять в себе такие процессы, как брак и семья, рождаемость, смертность, естественный прирост, жизни, миграция населения. В последнее время негативные факты, происходящие в демографических процессах в результате перехода страны к рыночным отношениям, а также начавшейся в 1988 году армянской агрессии, приняли более резкий характер, и эта тенденция постепенно усиливается. Уровень смертности населения на каждую 1000 человек в 1990—1994 годах, то есть до периода режима прекращения огня, возрос с 6,0 до 7,3 человека, или на 21,7%. Следует особо отметить, что стремительное падение уровня рождаемости в республике среди женщин репродуктивного возраста (15—49) проявляется во всех возрастных группах.

Исходя из национальных данных и оценок ВОЗ, в 2002 г. риск смерти ребенка до достижения 5-летнего возраста в Азербайджане составлял 23 на 1000 живорожденных. В соответствии с Целями в области развития, поставленными в Декларации тысячелетия (ЦРТ) в отношении смертности детей в возрасте до 5 лет для Европы и Центральной Азии, этот показатель к 2015 г. должен быть снижен до 15 на 1 000 живорожденных. С учетом имеющихся погрешностей в национальных данных (неполная регистрация рождений и смертей), уровень смертности детей до 5 лет в Азербайджане по последним оценкам ВОЗ составляет 37 на 1000 живорожденных. Поскольку имеющиеся на сегодняшний день оценочные данные ВОЗ экстраполировать невозможно, остается неясным, удастся ли Азербайджану достичь ЦРТ к 2015 г. В наиболее благоприятном положении среди стран Евр-В+С по оценкам ВОЗ находятся Словакия и Эстония, где данный показатель составляет 8 на 1000 живорожденных.

Несмотря на трудность достоверной оценки материнской смертности, для оценки прогресса в достижении ЦРТ (снизить показатель материнской смертности за

период с 1990 до 2015 г. на 75%) используются национальные данные. В некоторых странах целевой показатель для 2015 г. может быть равен или ниже среднего значения показателя материнской смертности для стран Европейского региона с высоким уровнем дохода (в группе Евр-А среднее значение показателя материнская смертность в 2001 г. составляло 5 случаев на 100 000 живорожденных). Страны, в которых к 2015 г. материнская смертность будет ниже сегодняшних средних значений для Евр-А, будут считаться выполнившими ЦРТ (World Bank, 2004). В соответствии с ЦРТ, за период с 1990 по 2015 г. все страны должны добиться снижения показателей материнской смертности на три четверти.

Анализ статистических данных позволил нам систематизировать основные характеристики состояния здоровья населения Азербайджана современном этапе:

1) Общая смертность населения в Азербайджане возросла, и сейчас она в 1,5 раза выше, чем в развитых странах, в основном за счет крайне высокой смертности от болезней системы кровообращения, несчастных случаев отравлений, травм, онкологических заболеваний.

2) Младенческая смертность 2-3 раза выше, чем в развитых странах, что в значительной мере обусловлено многочисленными осложнениями беременности, родов и перинатальной патологии.

3) По сравнению с развитыми европейскими странами показатель материнской смертности в Азербайджане возрос. Не высок уровень репродуктивного здоровья женщин, а основными в структуре младенческой смертности являются причины, тесно связанные со здоровьем матери. Низок уровень репродуктивного здоровья женщин, а основными в структуре младенческой смертности являются причины, тесно связанные со здоровьем матери.

4) Сократилась средняя продолжительность жизни, особенно мужчин.

5) Серьезной проблемой для общества стали социально-обусловленные болезни - алкоголизм, наркомания, туберкулез, ВИЧ-инфекции, заболевания передающиеся половым путем.

6) В Азербайджане все более обостряется проблема курения: количество курящих мужчин в возрасте до 40 лет за последние годы возросло с 45 до 70%. Каждый десятый школьник зависит от табака и имеет те или иные при-

наки болезни, связанные с курением.

7) Постоянно увеличивается количество людей (особенно молодежи), употребляющих наркотики. Из людей, имеющих наркозависимость, почти две трети составляет молодежь в возрасте до 30 лет, пополняющая основную группу ВИЧ-инфицированных.

8) Наконец, определенное количество населения Азербайджана проживает в неблагоприятной экологической обстановке, связанной с загрязнением окружающей среды выбросами промышленных предприятий и автомобильного транспорта. Учитывая, что здоровье человека более чем на 50% определяется образом жизни, то есть поведением и отношением его к собственному здоровью и здоровью окружающих, в социальной политике государства в качестве одного из основных приоритетных направлений деятельности предусматривается формирование у населения навыков здорового образа жизни, повышение уровня санитарно-гигиенической культуры.

Являясь, одновременно социальным институтом и малой группой семья призвана, обеспечивать своим членам социальную, экономическую, психологическую

и физическую безопасность. Однако, семья зачастую не в состоянии выполнять свои функции, поскольку зависит от влияния непредуманных стихийных общественных преобразований, драматических коллизий, связанных с изменением политических ориентации и экономических приоритетов.

Настоящий период развития нашего общества - период преобразований, отражает дисбаланс психического и социального. Это проявляется, прежде всего, в отсутствии подлинно демократических институтов защиты семьи. Со всей остротой возникла проблема перспектив развития семьи, ее социальной защиты. Особенно это актуально при решении проблем молодых семей, ожидающих ребенка. При этом необходимо учитывать следующие аспекты: социальный, демографический, медико-социальный, социально-психологический, социально-экономический, демографический, организационный и др. Являясь, одновременно социальным институтом и малой группой семья, призвана обеспечивать своим членам социальную, экономическую, психологическую и физическую безопасность. Однако, семья зачастую не в состоя-

нии выполнять свои функции, поскольку зависит от влияния непредуманных стихийных общественных преобразований, драматических коллизий, связанных с изменением политических ориентации и экономических приоритетов.

Социологические исследования репродуктивного поведения семей в последние 30 лет выявили снижение рождаемости и уменьшение количества семей. Снижение благосостояния людей, рост числа девиантных семей, постоянное сокращение числа детей на каждую семейную пару. Кризисное общество продуцирует множество разного рода стрессоров: потеря или смена работы, изменение места жительства, неразрешимость жилищной проблемы, риск и перенапряжение, связанные с предпринимательской деятельностью, ухудшение материального положения. Поскольку репродуктивное поведение семьи и личности не изолировано от различных общественных систем. В орбиту его психологического изучения вовлекаются смежные явления, процессы и факторы, имеющие отношение к рождаемости - демографическая политика, деятельность семьи и личности, экономическое состояние общества,

морально-этическое воспитание, средства массовой коммуникации, традиции, нормы общественного мнения, конкурирующие потребности личности и т.д.

Низкий уровень репродуктивного здоровья в значительной мере обусловлен сохраняющимся высоким числом аборт. Из 10 беременностей 6 прерываются аборт. в наиболее репродуктивном возрасте. Следующая причина снижения репродуктивного здоровья - низкий культурный уровень в области семейных отношений, сексуальных отношений, игнорирование здорового образа жизни.

Но главной причиной является отсутствие культуры деторождения как таковой. Деторождение, находясь в зоне медицины, не имеет возможности развиваться как семейная культура и остается формой медицинских услуг. Коренные общественные преобразования неотвратимо сказываются на половой морали, семейных отношениях, принципах воспитания. На фоне ухудшения уровня жизни, изменения привычной социальной среды, роста конкурентных отношений в профессиональной сфере, потребность человека в принадлежности к семье, где можно получить эмоциональ-

ную поддержку и признание, экономнее расходовать имеющиеся материальные ресурсы, возрастает. В отличие от развитых стран, уже создавших специальные службы, содействующие человеку в кризисных ситуациях, на семьях в Азербайджане всецело лежит и выполнение таких функций, как забота о больных и престарелых, психотерапевтическая, первичного социального контроля, а также экономическая - и это при не больших материальных возможностях у значительной части общества.

Как показали исследования, сокращение величины семьи обусловлено следующими факторами:

1) ростом числа малодетных семей;

2) приростом числа молодых семей вследствие снижения возраста вступления в брак;

3) тенденцией к отделению молодых семей от родительских (нуклеаризация);

4) увеличением доли семей с одним родителем в результате разводов, смерти одного из супругов и рождения детей одинокими матерями.

В настоящее время две трети «молодежных» браков заключаются между молодыми людьми, еще не получившими профессии, не окончившими техникум, институт.

Тем самым материальная база молодой семьи обеспечивается старшим поколением, которое, во-первых, относится к этому без энтузиазма, а во-вторых, вольно или невольно содействует оттягиванию сроков выхода своих детей из поры «золотого детства». В результате первый ребенок молодой семьи становится вторым (третьим, четвертым) ребенком у дедушек и бабушек. Проблема собственного жилья в нашем обществе - еще более острая, чем получение профессии. И снова молодежь попадает в положение «опекаемых». Причем далеко не все родители могут при этом удержаться от соблазна вмешиваться в личную жизнь молодых супругов. Сегодня молодые пары вынуждены начинать семейную жизнь с нулевой отметки и сознательно регулировать численность семьи в сторону ее уменьшения. И семья, дети, старики становятся в глазах все большего и большего числа молодых людей ненужной стороной жизни, обузой, помехой для «полноценного самовыражения».

Таким образом, семья как объект и субъект медико-социальной и психологической помощи имеет разносторонние проблемы и требует следующие виды помощи:

– профилактическая (психопрофилактика, профилактика заболеваний репродуктивной системы и других);

– планирование семьи, половое воспитание;

– консультации в области охраны материнства и детства;

– социально-психологическое сопровождение беременных женщин и кормящих матерей;

– другие виды помощи для членов семей, имеющих проблемы, связанные со здоровьем.

Для успешной реализации этих услуг необходима интеграция медико-социального и психологического обслуживания. В него могут входить следующие блоки:

– психолого-педагогические программы подготовки к родительству;

– обучение молодых семейных пар принципами благоприятного вынашивания и рождения ребенка;

– психологические тренинги для молодой семьи с целью предупреждения;

кризисов отношений;

– психологические тренинги по преодолению конфликтных ситуаций;

– психологическое консультирование членов семей;

– обучающие программы по сохранению здоровья родителей и детей.

Медико-социальные проблемы семьи, ожидающей ребенка, демографический кризис в обществе, могут выступать как стрессогенные факторы и приводить к нарушению психического здоровья беременной и будущего ребенка. Это обосновывает необходимость создания психопрофилактической службы в родильных домах и женских консультациях, решающей задачи диагностики и коррекции, просвещения, консультирования и научных исследований. Важнейшим психопрофилактическим принципом работы с беременными и роженицами является учет их индивидуальных особенностей, а также характера

личностного реагирования на трудные ситуации, способности к самоорганизации.

Осуществление данных программ затруднено в связи с отсутствием соответствующих государственных структур, осуществляющих подобную деятельность бесплатно для молодых семей. Эти объективные причины толкают общество на поиск закономерностей и возможностей научного обоснования применения психологических наук для укрепления структуры семьи посредством решения проблем, связанных с рождением ребенка как акта зарождения полноценной семьи.

Литература:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı-1989

2. Mirzəyev İ.Ə. «XXI əsrin sosial psixologiyası: şəxsiyyət, cəmiyyət və idarəetmə». Bakı-2006

3. Алиев Б.Г «Некоторые социально-психологические особенности подготовки студенческой молодежи к семейно-брачной жизни»

Сыктывкар, КГУ, 1985.с 156-157.

4. Анохин Л.В., Коновалов О.Е., Медведева О.В. Особенности формирования молодых семей в условиях социально-экономических реформ. /Здравоохранение РФ, №2, 1997, С. 40-41.

UŞAQ GÖZLƏYƏN AİLƏNİN TİBBİ-SOSIAL PROBLEMLƏRİ

Uşaq gözləyən ailənin tibbi-sosial problemləri cəmiyyətdəki demoqrafik böhran, stress yaradan faktorlar kimi hamilə qadının və gələcək uşağın psixi sağlamlığının pozulmasına səbəb ola bilər.

THE MEDICO-SOCIAL PROBLEMS OF THE FAMILY WAITING FOR A BABY

The medico social problems of the family waiting for a baby, as the creating factors of stress and demographic crises in the society, may cause the breakdown of the future child: and pregnant woman`s psychological health aswell.

REKLAM FƏALİYYƏTİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Zeynal-zadə E.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistrantı

Sərbəst bazar iqtisadiyyatı şəraitində lazımlı əmtəə və ya xidməti seçmək imkanı əldə edən istehlakçı daima bu haqda hərtərəfli informasiya axtarır. Reklam istehsalçı və istehlakçı arasında məhz belə bir informasiya əlaqəsi yaradan “kanaldır”. Lakin bir-birinə oxşar, bəzən də eyni reklam müraciətləri arasında bu və ya digər firmanın reklam məlumatı seçilmir. Burada artıq reklam fəaliyyətinin sosial-psixoloji aspektlərinin nəzərə alınması və bu məsələyə əsas yer verilməsi zərurəti meydana çıxır.

İstehlakçı kütləsi daima çoxlu sayda informasiya ilə yüklənir. Reklam informasiyasının psixoloji təsiri reklam müraciətlərinin işlənməsi proseslərində, emosiyalarda, fikirlərdə, konkret istehlakçı davranışını şərtləndirən mümkün qərarlarda əks olunur. Eyni zamanda reklam informasiyasının işlənməsi proseslərində insanların emosiyaları və hisləri (zövq alma, paxıllıq, mənlilik hissi və s.) aktiv iştirak edir.

Reklam özlüyündə sosial-psixoloji amildir. Çünki, o, insan psixikasının ən gizli sahələrinə toxunur.

Reklam informasiyası kompleks qıcıqlandırıcılar kimi çıxış edir. Belə ki, insana daima özündə müəyyən informasiyanı daşıyan qıcıqlandırıcılar təsir edir. Bura rənglər, işıqlar, təzad, həcm, intensivlik və s. aid edilir. Bunların hər biri insanda psixoloji reaksiya (hislər, əhval-ruhiyyə və s.) yaradır.

Psixologiya elminin nailiyyətlərindən istifadə reklam təcrübəsini yeni bir səviyyəyə çıxarmışdır. Reklam biznesinin mühüm problemləri də öz növbəsində psixologiya sahəsində bir sıra tədqiqatların aparılmasına səbəb olmuşdur. Bunların nəticəsində XX əsrin 60-cı illərində iqtisadi psixologiyanın reklam psixologiyası qolu meydana gəlmişdir. Reklam psixologiyasının predmeti istehlakçı davranışdır. Reklam psixologiyası üzrə mütəxəssis

R. Mokşansev də qeyd etmişdir ki, “...reklam ilk baxışdan görünüyü kimi yalnız informasiya deyil. Reklam–məhz insanların psixoloji proqramlaşdırılmasıdır” [2, s. 42].

Reklamın istehlakçıya psixoloji təsir mexanizmi diqqətin cəlb edilməsi, marağın qorunub saxlanma-

sı, emosiyaların yaranması, inandırma, qərarın qəbul olunması və hərəkət (alışın həyata keçməsi) mərhələlərindən ibarətdir. Bunların hər biri psixoloji effektin əldə edilməsinə yardım edən metod və üsulların tətbiqini tələb edir.

Reklamın təsir effektivliyi onda insanın psixi proseslərinin nə dərəcədə nəzərə alınmasından və hansı təsir mexanizmlərindən istifadə olunmasından asılıdır. Bu təsir mexanizmlərindən biri beyinə yeritmədir. Beyinə yeritmə zamanı bu və ya digər fikir dəlil-sübutsuz təsdiqlənir və ya inkar edilir. Bu metod mənbənin avtoritetliyinə əsaslanaraq yalnız verbal vasitələrlə həyata keçirilir. Burada effektivliyin 90 %-i özündə əminlik, avtoritetlik, əhəmiyyətlik əks etdirən səsin intonasiyasından asılıdır. Beyinə yeritmə insanların qeyri-tənqidi reaksiyasını nəzərdə tutur. Verilmiş informasiyanın qeyri-tənqidi dərk edilməsi bacarığı müxtəlif insanlarda fərqlidir. Belə ki, bu metod daha çox zəif sinir sistemə malik və diqqətin tərəddüdü ilə xarakterizə edilən insanlara qarşı daha effektivdir. Burada əsasən şahidlərin istifadəsi və "hamıya apelyasiya" edilməsi yollarından istifadə olunur. Bu isə insanlarda tənqidiliyi azaldaraq beyinə yeridilməni gücləndirir.

İnandırma metodu isə insan təfəkkürünün rəşional məqamlarına apelyasiyadır. Əsas məqsəd insanın bu və digər baxışlarının, münasibətlərinin dəyişilməsi və ya yenilərinin formalaşmasıdır. Bu metod insanın məntiqi qavrayışını, yüksək dərəcədə məntiqi düşüncə bacarığını nəzərdə tutur. İnandırma nitqi istehlakçıların individual xüsusiyyətlərinə uyğun, ardıcıl, məntiqi, sübuta yetirilən olmalı, konkret misallar, insanlara məlum faktların analizi ilə xarakterizə edilməlidir.

Reklam fəaliyyətində, daha dəqiq desək, reklam müraciətlərinin işlənilib hazırlanmasında geniş istifadə olunan texnologiyalardan biri neyrolinqvistik proqramlaşdırma (NLP). NLP-psixologiya, linqvistik və riyaziyyatın sintezi, birləşməsi olmaqla bir çox sahələrdə (pedaqogika, menecment, biznes və s.) uğurla istifadə olunur. Bildiyimiz kimi insan təcrübəsi görünən obrazlar, səslər və duyğulardan ibarətdir. İnsanların hiss orqanları qapılara bənzəyir. İnsan bunları açmaqla informasiya əldə edir, ətraf aləmi və ondakı insanları dərk edir. Bəzi insanlarda bu qapılar ilk növbədə səslər üçün, digərlərində şəkillər üçün açılır. Bu baxımdan qavrayışın tipindən asılı olaraq insanlar vizual, audial və

kinestetik reprezentativ sistemli insanlara bölünür. Vizualar ətraf aləmi əsasən, görünən obrazlar vasitəsilə dərk edirlər. Audiollar əsas yeri səslərə verirlər. Kinestetiklər isə ətraf reallığı duyğuların və hislərin köməyi ilə dərk edir və qiymətləndirirlər. Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, effektiv kommunikasiya yaratmaq üçün insanlarla onların dilində danışmaq lazımdır. NLP-nin tətbiqi, həmçinin, sözlərin ikili məna kəsb etməsilə bağlıdır. Belə ki, insan beyni sözləri iki üsulla qəbul edir: rəşional-məntiqi və emosional-obrazlı. Sözlərlə manipulyasiya etməklə insanda qeyri-iradi olaraq bu və ya digər məhsula (xidmətə) qarşı müsbət və ya mənfi münasibət formalaşdırmaq mümkündür.

Reklam fəaliyyətinin psixoloji təsirinin 4 səviyyəsi fərqləndirilir:

- koqnitiv
- affektiv
- suggestiv
- konativ

Koqnitiv təsir məhsul haqqında müəyyən həcmdə informasiyanın, onun keyfiyyətini xarakterizə edən məlumatların ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu reklam informasiyasının insan tərəfindən necə qəbul olunması ilə bağlıdır. Reklamın təsirinin əsas məsələlərindən biri istehlakçı diqqətinin cəlb edilməsi

olduğunu nəzərə alsaq, reklam fəaliyyəti çərçivəsində koqnitiv proseslərin tədqiqi məsələsi öz aktuallığı ilə seçilir.

Koqnitiv fəaliyyətin əsas elementlərinə duyğu, qavrayış, diqqət, yaddaş və təfəkkür aid edilir.

Reklam fəaliyyətində görmə, eşitmə, dadbilmə, hərəkət, iybilmə, lamisə duyğularından istifadə olunur. Psixoloji tədqiqatlar sübut edir ki, insanın obyektin təsiri ilə keçirdiyi duyğular Fexerin psixofizioloji qanununa tabedir. Qanuna görə çox da güclü olmayan stimullarla müqayisədə güclü stimulların təsiri ilə insan duyğularında daha az dəyişikliklər baş verir.

Reklam informasiyasının qavranılması zamanı istehlakçı davranışına obrazın formalaşması problemi mühüm təsir göstərir. Odur ki, reklamın əsas məsələsi kimi istehlakçı ağılında rəqabət şəraitində reklamlaşdırılan məhsulu almaq arzusu yaradan obrazların formalaşdırılması çıxış etməlidir. Mühüm əhəmiyyət vizual obrazların dili kəsb edir. Obrazlar birbaşa insan hislərinə ünvanlanır. Vizual obrazların strukturu dəqiq və aydın, obrazlar özündən daha neytral fonda seçilərək dominant olmalıdır.

Diqqətin cəlb edilməsi yollarına hərəkət, təzad, rəngarənglik və s. aid edilir. Psixoloqların tədqiqat-

ları göstərir ki, birinci müraciət ünvanlanmış auditoriyanın yalnız 30-50%-nin diqqət sferasına düşür. Yalnız üç dəfə verildikdən sonra məlumat auditoriyanın böyük hissəsinə çatdırılır.

Yaddaş mühüm psixi proses olmaqla reklam fəaliyyətinin effektivliyinə birbaşa təsir göstərir. İnsanın yadında onun daxili tələblərlə reklamlaşdırılan məhsulun xüsusiyyətləri arasında daxili əlaqəni özündə əks etdirən informasiya qalır. İnformasiyanın yadda qalması üçün onun verilmə tsikli düzgün qurulmalı və bu proses pillələrlə həyata keçirilməlidir.

Reklam təsirinin affektiv, yəni emosional komponenti reklam informasiyası obyektinə olan emosional münasibəti əks etdirir. Reklam fəaliyyətinin psixoloji aspektlərinin tədqiqi onun insanda reklama, məhsula qarşı emosional münasibət yaradan və nəticədə insanda məhsulu almaq və ya almamaq arzusunu formalaşdıran tərəflərinin analizini nəzərdə tutur.

Affektiv təsirin məqsədi verilmiş informasiyanın motivlər və prinsiplər sisteminə çevrilməsindən ibarətdir. Bunun üçün eyni arqumentlərin tez-tez təkrarlanması, məntiqi sübutların göstərilməsi, xoşagələn assosiasiyaların formalaşması və s. həyata keçirilir.

Reklam müraciətlərinin əsas məqsədlərindən biri insanlarda müsbət emosiyaların yaradılmasıdır. Qorxu, narahatlıq, narazılıq hislərini yaradan elementlərdən qaçmaq lazımdır. Adətən çox sıx olaraq sözbəsöz təkrarlanan reklam insanları yoraraq psixoloji cəhətdən ağırlıq hissi yaradır. Həmçinin, başadüşməz insanlar üçün nəzərdə tutulan reklam mənfi emosiyalar yaradır. İstehlakçını məhsul almağa sövq etmək üçün onu valeh etmək, bu və ya digər məhsulu almaqla yarana bilən yeni imkanları nümayiş etdirmək lazımdır.

Suggestiv səviyyədə psixoloji təsir əsasən beyinə yeritməni nəzərdə tutur.

Konativ təsir zamanı məlumat qəbuledicisi hərəkətə (alışa) istiqamətləndirilir, yəni, ona nə etmək lazım olduğu deyilir. Burada alıcı davranışı həm iradi, həm də qeyri-iradi səviyyədə çıxış edə bilər. İradi səviyyədə alıcı davranışında motivasiya, tələblər və iradə, qeyri-iradi səviyyədə isə yönəlişlik və intuisiyalar əks olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehlakçılar bir qayda olaraq, öz hərəkətlərinin (alış prosesinin) reklamın onların psixikasına olan təsirinin nəticəsi olduğunu etiraf etmirlər. Onlar inanırlar ki, həmin məhsu-

lun alınmasına olan tələb onlarda reklamdan əvvəl mövcud olmuşdur.

Reklam insanlarda yeni tələb yaratmaqla yanaşı daha mürəkkəb psixi yeniliklər yarada bilər. Məsələn, dünyagörüşü, estetik zövqlər, sosial dəyərlər, həyat stili, mənəvi prinsiplər və s.

Reklam-informasiya fəaliyyətində reklam mühitində insan davranışına təsir edən daxili və xarici amillərin öyrənilməsi reklamın məqsədyönlü təsiri prosesində insan psixikasını idarə etməyə imkan verir. Xarici amillərə ətrafda baş verən hər bir şey aiddir: insanlar, iqlim şəraiti və s. Daxili amillərə isə insanın daxilində baş verənlər aid edilir: yönəlişlik, müxtəlif şeylərə olan münasibət, əqidə, sağlamlıq vəziyyəti, təcrübə və s. Bu amillərin təsiri altında müəyyən psixoloji fikir meydana gəlir ki, bu da nəticədə insan davranışında əks olunur.

Psixanalitik yanaşmaya görə, insanın psixi həyatı, həmçinin onun bazarda davranışı irrasional motivlərə əsaslanır.

Effektiv reklam həm fikirlərə, həm hislərə, həm münasibətlərə, həm də insan davranışına istiqamətlənməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində istehlakçının motivasiya psixologiyasının öyrənilməsi məhsul satışı

bazasının ələ alınmasında mühüm rol oynayır. Reklam fəaliyyətində rasional (sağlamlıq, gəlirlilik, rahatlıq və s.), emosional (azadlıq, qorxu, vətənpəvərlik, sevinc, yumor və s.) və sosial motivlərdən geniş istifadə olunur.

Sosial motivlərdən istifadə millətlərarası konfliktlər, cəmiyyətdə gərginlik, cinayətkarlıq yüksək səviyyədə olduqda və digər hallarda geniş istifadə olunur. Həmçinin, motivlərdən istifadə yeni iş yerlərinin, bu və ya digər xidmətin yaranması ilə bağlı ola bilər. Adətlər və vərdişlər də bazarda məhsul satışına təsir göstərə bilər.

Sosioloqların fikrincə, insanlar adətən olduqlarından bir pillə yüksəkdə görünmək istəyirlər. Bu isə əsasən Adlerin konsepsiyasındakı natamamlıq kompleksi ilə bağlıdır. Belə ki, insanlarda həyat dövrü ərzində aldığı zərbələr nəticəsində formalaşmış natamamlıq hissi onlarda diqqəti özünə cəlb etmək, “mən”i göstərmək (borca, kreditə olsa da bahalı markadan olan avtomobil, televizor, ev almaq) kimi arzular yaradır.

Reklam fəaliyyətinin həyata keçirilməsində sosial-psixoloji amillərin öyrənilməsi məsələsi vacibliyi ilə seçilərək bu gün effektiv reklam proqramının işlənilib hazırlanmasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Мокшанцев Р.И. Психология рекламы. М., 2000.
3. Панкратов Ф.Г., Баженов Ю.К., Шахурин В.Г. Рекламная деятельность. М., 2005.
4. Ромат Е.В. Релама: история, теория, практика. С.-Петербург, 2001.
5. Столяренко Л. Д. Психология управления. Ростов-на-Дону, 2004.

**СОЦИАЛЬНО - ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
РЕКЛАМНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Реклама - это психологическое программирование людей. При разработке рекламного обращения важно учитывать психологические закономерности восприятия послания. Выделяют такие основные уровни психологического воздействия рекламы как когнитивный (передача информации, сообщения), аффективный (эмоциональный аспект, формирование отношения), суггестивный (внушение) и конативный (определение поведения).

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS
OF THE ADVERTISING ACTIVITY**

Advertising is a psychological programming of the people. In the development of the advertising message it is important to take account of the psychological regularities of the message perception. There are basic levels of the advertising psychological impact such as cognitive (communication activity, message), affective (emotional aspect, attitude formation), suggestive (suggestion, infusion) and conative (determination of the behavior).

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РАЗВИТИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Мамедли И.М.

преподаватель кафедры психологии БГУ

Согласно точке зрения английского философа, Эрнста Гельнера, национальная идентичность - это общество с высоким типом культуры, которую разделяют все граждане вне зависимости от их социального положения. И основная роль в формировании национальной идентичности, по Э. Гельнеру, принадлежит культуре, в основе которой лежит единый национальный язык (1). На сегодняшний день существуют несколько сотен определений понятия «культура». Наиболее известным является определение, предложенное А.К.Кафанья и американскими антропологами Кербером и Клакхоном: «Культура состоит из внутренне содержащихся и внешне проявляемых норм, определяющих поведение, осваемое и опосредуемое при помощи символов: она возникает в результате деятельности людей, включая ее воплощение в средствах.

Сущностное ядро культуры составляют традиционные (исторически сложившиеся) идеи, психологические аспекты которых

проявляются и в основных характеристиках культуры, предлагаемых Дж. П. Мердоком:

1. Культура передается посредством научения, состоит из привычек, общих для членов определенной социальной группы.

2. Прививается в процессе воспитания, соответственно все культуры несут на себе отпечаток процесса воспитания.

3. Культура социальна. Культура связана с обществом, все культуры, сохранившиеся до нашего времени имеют некоторые сходные черты, так как, они помогли обеспечить выживание общества.

4. Культура адаптивна. Приспосабливается к географическим, социальным условиям и потребностям человека.

Культура представляет собой одну из сложных систем, с которыми человеку приходилось сталкиваться. Важным аспектом изучения, помимо анализа каждой культуры и ее влияния на отдельного человека, является рассмотрение процесса взаимодействия культур. Сталкиваясь, культуры

взаимодействуют между собой, и как происходит это взаимовлияние, зависит от ряда факторов.

Одним из основных показателей успешного или негативного взаимодействия является индекс «культурной дистанции». Индекс «культурной дистанции» включает фиксацию различий между культурами по темам: климат, язык, религия, структура семьи, обычаи и т.д. Чем менее значительны культурные различия, тем успешнее происходит приспособление к другой культуре. И, наоборот, культурный конфликт ведет к затруднению формирования идентичности. Одновременно этот процесс сопровождается стремлением к сохранению своей этнокультурной, национальной идентичности, который проявляется в виде осознания человеком себя, как части определенной этнической общности. Отсюда — повышенное внимание к национальной идентичности, потребность консолидации этнической общности, попытки выработки интегрирующего национального идеала в новых социальных условиях, «охранение» и обособление своей национальной мифологии, культуры, истории.

Согласно определению другого представителя теории этносимво-

лизма Э.Д. Смита, национальная идентичность есть «поддержание и постоянное воспроизводство определенного склада, набора ценностей, символов, воспоминаний, мифов и традиций, которые составляют отличительное культурное наследие нации, а также идентификацию отдельных индивидуумов с этим отличительным наследием, набором ценностей, символов, воспоминаний, мифов и традиций» (2). Исходя, из вышеприведенного определения мы можем полагать, что самым принятым и распространенным подходом к постижению национальной идентичности считается постижение ее через историю, язык, культуру, традиции, мифы и т.п. Процессы формирования национальной идентичности азербайджанского народа, после обретения суверенности проявилась, прежде всего, через возрождение национальных ценностей, символов, мифов, традиций, языка, истории, которые в комплексе составляют национальное культурное наследие.

В основе национальной идентичности лежат духовно-культурные ценности, выражающейся в формировании национальной картины мира. «Образ мира» является основополагающим компонен-

том культуры этноса и, следовательно, индивидуален для каждой культуры.

Что представляет собой национальная картина мира, присущая тому или иному народу? В чем специфика национальной картины мира? Национальная картина мира как способ отношения человека к миру, окружающей его действительности, представляется как упорядоченная система представлений и соотнесение их с определенными национальными ценностями, которые выражаются через мифологию, философию, язык, идеологию, традицию, фольклор и т.п. При этом важно подчеркнуть, что национальная картина мира не является неизменной. Она различна в различные периоды жизни нации и для различных групп внутри нации. Это связано с различиями в культурно-ценностных доминантах. Неизменными оказываются лишь те мифы или архетипы, символические первообразы культуры, которые постоянно трансформируются с развитием самой культуры. На их основе нация выстраивает новые и новые картины мира — такие, которые обладают наибольшими адаптивными свойствами в данный период его существования.

Миф выступает не только адаптивным явлением при создании национальной картины мира, но как было отмечено основным фактором национальной идентификации. Исходя из этого, можно согласиться с утверждением В.С. Полосина, что «основным методом национальной идентификации является обращение общественного сознания на национальный миф» (3). Действительно, благодаря мифу человек получает такой образ окружающего, в котором все элементы мироздания структурированы и соотнесены с самим человеком, так что каждое человеческое действие является компонентом общей структуры. Этнос адаптируется к реальному миру тем, что всему в мире дает как бы свое название, определяет его место в мироздании.

По мнению Г.Д. Гачева, «национальная целостность есть единство национальной природы (Космос) и национального характера народа (Психея) и склада мышления (Логос). Национальная целостность — это, так сказать, энтелехия бытия данного целого» (4). Если применить эту структуру понятий Космо-Психо-Логос к традиционной культуре азербайджанцев, то можно будет выделить не только характерные

особенности национального сознания, но и попытаться представить некую целостную национальную картину мира.

Под национальной природой (Космос) понимается процесс освоения территории, адаптация человека к природной среде обитания и тем самым формирование образа осваиваемого пространства или образной картины, зависящих от реального способа бытия людей в этом мире, их реальных корней существования. Основным способом существования предков азербайджанцев был не только кочевой образ жизни, они занимались и земледелием.

Кочевой образ жизни, таким образом, и связанная с ним хозяйственная деятельность существенно отразились не только на быте, характере жилья, особенностях одежды, пищи, т.е. на всем комплексе повседневной жизни, но и на мировоззрении кочевников, национальном характере (Психея). В этой связи можно выделить такие характерные черты кочевой ментальности как свобода духа, толерантность, в то же время традиционализм, почитание предков, соотнесения себя с родом, проявляющееся в родовой или этнической памяти. Они, составляя основу сознания, выражаются в

том, что каждый кочевник в процессе социализации проходит путь от простого погружения в традиции, обычаи, до сознательного постижения социоэтнокультурных ценностей и соотнесения себя и своих смысложизненных ориентиров с ними, которые отражаются в его национальном менталитете и это дает ему возможность самоидентифицировать себя как представителя определенного рода или этноса.

В процессе заселения, являющийся составной частью естественно-исторической эволюции Азербайджана и азербайджанского народа, каждый его участник превратился во владельца уникальной культуры. Этим была заложена основа единого сообщества, которого мы принимаем под названием «азербайджанцы», и рядом с тюркским фактором в его состав вошли все народы, заселенные в Азербайджане. Здесь должно быть отмечено, что составные части этносов, их достижения в области материальной и духовной культуры не теряются, просто терпят изменения, перемещаются друг с другом, ассимилируются и интегрируются; а этническая принадлежность определяется лишь самопознанием, чувством принадлежности к тому

или иному культурно-историческому сообществу. В то же время должно быть учтено, что в этнической консолидации могут участвовать не только родственные этносы с генетической стороны, а также этносы, имеющие общую территорию, религию, обычаи и традиции, материальную культуру, и объединенные в пределах единого государства с политической стороны.

Менталитет азербайджанского народа, как и многих народов, подвергался неоднократным изменениям, он пережил и до сих пор переживает процессы трансформации в условиях модернизации и глобализации. Прежде всего, это выявилось в многослойности, т.е. сочетании элементов культуры традиционных (национальных), советских и западных. Следовательно, в новых исторических условиях имеется сочетание, столкновение и соединение разных типов ментальности. Отсюда и симбиоз модернизма и архаики, современного и традиционного в сознании. Что же касается склада мышления (Логос), то он тоже обусловлен кочевым образом жизни и в соответствии с этим мы можем выделить такие особенности кочевого сознания, как синкретизм, который сопровождается

созерцательностью и символическостью мышления кочевников. Основу синкретизма составляет нерасчлененное единство кочевника с первоизданной природой, единство субъекта и объекта, этического и природного. Кочевое сознание также символично, поскольку в художественно-образной форме передает смысл духовных ценностей, раскрывает глубокую гармоничную связь мира человека и мира природы, микрокосма и макрокосма.

Уникальность опыта символического восприятия мира кочевниками заключается в том, что он включает в себя общение с природой, космосом как необходимых жизненных силах, отраженных в мифах, преданиях и легендах, а также в ритуале, традиции и обычае, выражающими основные типы коллективного и индивидуального бытия людей кочевого социума. Таким образом, «энтелехия бытия» традиционного сознания азербайджанцев проявляется в виде созерцательно-синкретического, художественно-образного, чувственно-символического, этического, эстетического, родового мироощущения и мировоззрения, которые в синкретической форме дают целостное восприятие реальности и национальную картину

мира. Именно эти особенности традиционного кочевого сознания составляют фундамент национальной картины мира. Однако, здесь возникает вопрос, как особенности традиционного сознания в соответствии с современными тенденциями и условиями развития могут быть приспособлены к духовным потребностям сегодняшнего дня? В этой связи возникла потребность не только в исследовании, но, прежде всего в воспроизведении национальных мифов, вокруг которых можно будет консолидировать общество как единое целое.

Одним из способов воспроизведения и трансформации архетипов исторического опыта народа явилось празднование 1300-летия эпоса «Деде-Коргут», ибо идея государственности всегда выступает как важнейшая составляющая национального самосознания. Кроме этого, ключевым мифом, в наибольшей степени задействованной в процессе национальной идентификации оказался миф о Эргенеконе, как о волке-спасителе тюркского народа. Легенда представляет собой устойчивый архетип, который передавался из уст в уста, тем самым отражая историческую, этническую, социальную и культур-

ную память народа, постоянно воспроизводящегося в национальном сознании, характеризуя его особенность и неповторимость в другой культуре. Уникальность и самобытность духовной культуры азербайджанского народа, как и для многих тюркских народов, также проявилась в чрезвычайно повышенном внимании к древнейшему мифологическому, религиозно-философскому учению — Тенгрианство. Тенгрианство как мифология, религия, идеология, и, в целом как мировоззрение до сих пор функционирует в традиционной культуре, образе жизни и нравственных ценностях народа, тем самым, составляя основу представлений о мире. Тенгрианство, таким образом, стал основным фактором идентификации тюркоязычных народов, имеющих единую основу духовной культуры. Итак, в ситуации «переходного общества» важным фактором национальной идентификации азербайджанцев явилось возрождение в общественном сознании национальных мифов. Национальная идентификация, таким образом, основывается на возрождении исторического опыта прошлого, национальных традиций, обычаев и т.д.

На их основе сформировался новый образ мира, который выс-

тупает чрезвычайно успешным механизмом эмоциональной, психологической, духовной консолидации общности. Благодаря возрождению национальных идеалов, ценностей, культуры, мифов азербайджанский этнос пытается адаптироваться к современному миру, соотнося их с общечеловеческими, и тем самым, определяя свое собственное место в мировом сообществе.

Однако вышеперечисленные национальные мифы восходят к некоему древнему пласту архаического, традиционного сознания, который должен стать идеологической основой для нового общества. Поэтому они должны быть адаптированы к новым социокультурным условиям, отвечать интересам полиэтнического и поликонфессионального общества, иначе они потеряют свою жизнеспособность и перестанут функционировать в общественном сознании. Они должны служить формированию национальной идеологии, верности выбранного пути построения демократического общества. Национальная идентичность в любом обществе почти не существует в чистом виде, она должна сочетаться с гражданской, политической, культурной иден-

тичностью, тем самым, учитывая особенности различных сторон жизни нации.

Поэтому, идентификация должна носить наднациональный характер, и Азербайджан, является полиэтническим обществом, в котором социальная, политическая стабильность зависит от успешно проводимой национальной политики. Это достигается только путем толерантности и доверия по отношению к другим этносам, их духовному и практическому опыту. Только при таком условии возможно равное заинтересованное участие всех этносов и субкультур в развитии гражданского общества и национального государства.

Учитывая именно эту особенность строительства демократического общества в современных условиях, архитектор независимого государства в XXI веке всемирно известный политик Гейдар Алиев говорил, что этническое разнообразие азербайджанского народа, является общенациональным достоянием. И чем больше народов объединяет страна, государство, тем и она богата, ибо каждая из них вносит свой вклад в общемировую культуру и цивилизацию. (6)

Ədəbiyyat:

1. Геллинер Э. Нации и национализм / Пер. с англ. — М., 1991. С.42-43.
2. Smith A.D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism. — N.Y.-L.; Routledge, 1998. P.30.
3. Полосин В.С. Миф. Религия. Государство. — М., 1999. С.83.
4. Гачев Г.Д. Миф. Национальный. Индивидуальный: Опыт экзистенциальной культурологии // Миф в культуре: человек — не человек. — М., 2000. С.123.
5. Azərbaycan tarixi
6. H.Əliyev. «Aforizmlər» kitabı Bakı- 1997.BDU nəşriyyatı.

**DEMOKRATİK CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA
MİLLİ İDENTİKLİYİN ROLU**

Milli identikliyin əsasında dünyanın milli mənzərəsinin formalaşmasında ifadə olunan mənəvi-mədəni dəyərlər dayanır. Milli identikliyin dərk olunmasının ən məqbul və geniş yayılmış üsulu onun tarix, dil, mədəniyyət, ənənələr, miflər və s. vasitəsilə dərk olunması hesab olunur. Milli idealların, dəyərlərin, mədəniyyətin, miflərin təşəkkül tapması hesabına Azərbaycan etnosu onları ümumdünya dəyərləri ilə müqayisə edərək və bununla da dünya birliyində öz yerini müəyyən edərək, müasir dünyaya uyğunlaşmağa çalışır.

**THE ROLE OF NATIONAL IDENTITY IN THE
DEVELOPMENT OF DEMOCRATIC SOCIETY**

Moral-cultural values that are expressed in the formation of national highlights of the world stand in the base of national identity. The widest spread method of understanding of the national identity is understanding through its history, language, culture, traditions, mythos and etc. Due to the evolution of national ideals, values, culture, mythos, azerbaijani ethnos is trying to correspond to the contemporary world by comparing these values with common world values and defining itself place in the world community.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС И ТВОРЧЕСКАЯ САМОРЕАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ

Алиева К.Р.

доцент кафедры психологии БГУ

В качестве более эффективного способа воздействия на личность в системе образования можно выделить интегративное обучение, которое способствует целостному восприятию окружающего мира (1). Человек не только развивается на основе освоенной им культуры, но и вносит в неё нечто принципиально новое и тем самым становится творцом нового. Поэтому определенный интерес представляет интегративное обучение как условие для развития и творческой самореализации личности.

М.И.Ситникова считает, что: “С точки зрения творческой самореализации считается неправомерным сводить их (условия) только к обстоятельствам, к обстановке, к совокупности объектов, ибо творческая самореализация является процессом, представляющим собой единство субъективного и объективного, внутреннего и внешнего, сущности и влияния, возможного и должного” (9, с.75-76). В диссертационном исследовании ею определены объективные условия как группа параметров для

постановки и решения конкретной задачи – предпосылки целеполагания; субъективные условия как условия обеспечивающие процесс целеполагания, творческий подход к определению способов самореализации. Она считает, что на этом этапе познания ведущая роль принадлежит объективным условиям.

Исходя из опыта проведения конкретных исследований коллективного восприятия искусства, некоторые исследователи утверждают, что межличностное взаимодействие приводит к взаимокорретировке эмоций, их взаимному усилению или взаимному погашению (4). В то же время, исследователи урока литературы В.А.Кан-Калик и В.И.Хазан отмечают, что “по отношению к художественному тексту, как основному источнику эстетического творчества, на уроке литературы учитель, ученик и класс (не как механическая совокупность учеников, а как качественно самобытная групповая общность) могут быть оценены как относительно самостоятельные перцептивные и коммуникативные единицы”(6, с.106).

Специфика внутриколлективного общения на интегрированном уроке искусства, организованная по законам семиосферы, формирует качественно самобытную групповую общность (В.А.Кан-Калик и В.И.Хазан), которая вписана «в их обоюдное эстетическое творчество с учителем» (6). Кроме того, у каждого из участников совместного эстетического творчества, как и у зрителей – слушателей синтетических видов искусств, есть «праздничное, как правило, ощущение контакта с творчеством исполнителя» и возможность непосредственного участия в исполнении – втором рождении «текста», «втором творческом акте, возможности активного непосредственного воздействия на слушателей и зрителей» (5).

Воздействие это также носит сугубо индивидуальный характер, т.к. каждый человек от природы обладает своим набором модальностей. Исходя из индивидуальной комплектности представленных у конкретного человека видов интеллекта, срабатывает индивидуальная акцентуация воздействия «данного» текста, интегративные технологии усиливают эффект воздействия через одновременное перцептивное раздражение различных «органов самореализации».

Одновременное возбуждение различных рецепторов и одновременная психическая рефлексия рождает продуктивную рефлексию: у одних индивидуальностей в виде монопродукта, у других - в виде нового, творческого интеграционного продукта нескольких «органов самореализации». Некоторые исследователи считают, что творческая рефлексивная реакция индивида связана с отражением внутренних процессов, проявлением своего «Я», что вызывается успешным педагогическим управлением деятельностью учащегося (2; 8). Управление рефлексией должно быть предельно корректным, поскольку оно ведёт человека к саморазвитию, помогает преодолеть себя, "конкретным внешним движителем рефлексии могут быть подсказанные или вдруг увиденные слово, образ, неожиданная или организованная встреча и т.д." (2, с.24-25).

Педагогическая импровизация учителя - своеобразная трансформация педагогических знаний, умений, техники в педагогические, творческого характера действия, является одним из важных факторов творческой рефлексии учащихся. Педагогическая рефлексия характеризуется совпадением процессов создания и исполнения или

их минимальным разрывом, их сиюминутность, а также и тем, что импровизация – продукт единства интуитивного и логического. В этой связи следует отметить, что вдохновение, эмоциональная возбудимость, убедительность в сочетании с педагогической импровизацией составляют качество творческой доминанты. А.Пиличяускас пишет, что учитель "должен также стремиться раскрыть свой духовный мир, определяя художественный образ и личностный смысл произведения" (7,с.9).

Согласно концепции множественности интеллекта Х.Гарднера позволяет заключить, что развитие того или иного интеллекта ни в какой мере не должно быть ограничено. Поэтому учебный процесс необходимо организовать с учетом того, что в процессе обучения каждой дисциплине были задействованы различные типы интеллекта. Педагогу необходимо научиться строить учебный процесс, чтобы задействовать все психолого-педагогические условия и средства, которые регулируют гармоничное сочетание всех представленных видов интеллекта у индивида.

Т.Г.Браже пишет: «Ныне наступил новый этап подхода к единству школьных предметов, когда от стадии реализации межпред-

метных связей, допускавшей рядоположенность явлений из разных предметов, их независимое, как бы параллельное существование и лишь координацию, надо перейти к интеграции этих явлений, к рождению новых ценностей, т.е. подлинной интеграции» (3, с.150-151). Другими словами развитием тенденции интегративных процессов расширяются возможности образования. Интегрированные уроки действительно способствуют творческой активности личности и творческому взаимодействию, сотрудничеству учителя-ученика.

Быстро развивающаяся концепция глобального образования оказала значительное воздействие на активизацию разработок проблемных интегративных курсов, поскольку в современных условиях главное воздействие на формирование системы образования оказывает фактор глобальности, который выражается в тесной связи и взаимозависимости научного, экономического, политического, производственного и культурного развития стран и национальных ментальностей в современном мире. Интегративное обучение, при компетентном управлении самореализацией личности способствует успешной реализации природной потребности человека в

гармоничном постижении действительности, в творческом рефлексировании. Удовлетворение продуктом творческой самореализации несёт положительный заряд и повышает жизненный тонус личности, следовательно, даёт дополнительные жизненные силы, способствует ее развитию.

Согласно концепции Л.С.Выготского, есть зоны актуального и ближайшего развития психики ребенка. Поэтому ребенок в силу своих возрастных особенностей далеко не всегда сможет выполнить задачи самостоятельно. Но со временем он справится с поставленной задачей. На этом пути - восхождения к совершенству, рядом с ним должен стоять взрослый, который бы и подстраховывал его, и давал советы, и помогал ребёнку пережить свой, пока ещё незначительный успех. В связи с этим следует отметить, что Д.Макклелланд и Х.Хекгаузен разработали теорию мотивации достижения успехов в различных видах деятельности (10). Они приводят примеры того, когда успешную деятельность могут блокировать ощущение некомпетентности, беспомощности, беспокойства. Исходя из этого, они считают, что педагогу необходимо способствовать успеху ребенка оптимальным инстру-

тированием по технологии достижения успеха, закрепляя у школьника потребность организовывать деятельность продуктивно. Именно достижение личных индивидуальных достижений, оцениваемое субъектом как удача, как маленькая победа над самим собой, является стимулом его дальнейшего движения в этом направлении. Поэтому индивидуальный и групповой успех, пережитый в условиях триады ученик-учитель-класс как единого целого, способствует усилению эмоционально-интеллектуальной удовлетворённости творческой атмосферой интегрированных уроков.

Педагог должен помочь ребёнку в создании в результате совместной деятельности своего продукта творчества или способствовать "распредмечиванию" знакомых окружающих его вещей, посредством чего передаётся отношение к другим людям, т.к. предметы окружения являются источником знаний и эмоций. Кроме того, сама предметно-пространственная среда, в которой осуществляется деятельность ребёнка, является частью социальной среды и может быть определена совокупность естественного и вещного окружения, создаваемого или подчиняемого человеком.

Теоретический анализ категории "условия интегративного образовательного процесса" позволяет сделать вывод о необходимости выделения комплекса субъективно-значимых условий, способствующих творческой самореализации личности.

Комбинации конструкторов творческой самореализации в современном образовательном процессе могут оказывать самые различные, и даже полярные воздействия и эффекты. Сопоставление качества конструкторов на основе диагнос-

тирования с целью и моделью, заложенных в разработанную систему интегрированных уроков, может вносить своевременные коррективы в направления педагогического управления и в компоненты механизма технологического осуществления.

Система интегрированных уроков при условии успешного управления может стать детерминантом положительного эффективного содержания для побуждения к творческой самореализации личности.

Литература:

1. Şəxsiyyətin inkişafının etno-psixoloji məsələləri. Bakı, «ADU», 1985, 140 səh.

2. Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука, М., Советское радио, 1979, 238с.

3. Браже Т. Г. Интеграция предметов в современной школе// Литература в школе. №5, 1996.- С.150-154.

4. Давыдов В.В., Михайлов Ф.Т. Философско-психологические проблемы развития образования. М., 1981, 165 с.

5. Давыдов В.В., Михайлов Ф.Т. Философско-психологические проблемы развития образования. М., 1981, 165 с.

6. Кан-Калик В. А., Хазан В. И. Психологические основы преподавания литературы в школе.- М., Просвещение, 1998. – 174 с.

7. Одаренные дети, М., «Прогресс», 1991, 376с.

8. Развитие и диагностика способностей, М., 1991, 345с.

9. Ситникова М. И. Педагогические условия творческой самореализации личности молодого учителя: Дис. ... канд. пед. наук. – Белгород: БГПУ, - 1995.- 214 с.

10. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т.- М.: Просвещение, 1982.

TƏLİM PROSESİ VƏ ŞƏXSİYYƏTİN YARADICI ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİ

Məqalə təlim prosesinin və şəxsiyyətin yaradıcı özünügerçəkləşdirməsi problemlərinə həsr olunub. Məqalədə bu prosesin öyrənilməsi istiqamətləri nəzəri baxımdan təhlil olunur və müxtəlif kriteriya əsasında qruplaşdırılır. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, təlim prosesinin hərtərəfli təsviri və yaradıcı əlamətlərin təlimə tətbiqi şəxsiyyətin yaradıcı özünüqiymətləndirməsinin əsas şərtlərindən biridir.

PROCESS OF TRAINING AND CREATION ITSELF THE JUSTIFYING PERSON

Clause has been devoted to processes training and to problems creation itself to the justifying person. In clause training of these a direction was analyze in a theoretical direction and it has been grouped on different bases criterion. The author has come to such conclusion that, comprehensive, inspection of processes of training and creative signs on training and in research of the person one of itself estimating conditions.

YENİYETMƏLƏRDƏ NEVROTİK POZULMALARIN FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İgidova E.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertantı

Yeniyetməlik dövrünü «keçid», «təhlükəli», «dönüş» və s. dövrü də adlandırırlar. Həmin dövrdə oğlan və qızların fiziki və psixi inkişafında müxtəlif keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Bu yaş dövrü şəxsiyyətin formalaşmasının yaş mərhələləri arasında xüsusi yer tutur. Yeniyetmələrdə mövcud olan problemləri həll etmək və onlara psixoloji yardım göstərmək üçün müasir dövrün yeniyetmələrinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq vacibdir.

Ontogenetik inkişafın ümumi gedişində əhəmiyyətli yer tutan yeniyetməlik yaşı uşaqlıqdan yetkinliyə keçidin mühüm mərhələsini təşkil edir. Bu səbəbdən də yeniyetmələrin psixologiyasında və davranışında bir tərəfdən uşaqlıq xüsusiyyətləri, digər tərəfdən isə böyük insanlara xas olan xüsusiyyətlər özünü göstərə bilər. Başqa sözlə, yeniyetməlik yaşı şəxsiyyətin formalaşmasının psixososial, intellektual və sosial sahəsində keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri ilə müşayiət olunan mürəkkəb və ziddiyətli mərhələ kimi xarakterizə olunur.

Yeniyetməlik yaşı fərdin özü ilə yanaşı onun ətrafında olan insanlar üçün də mürəkkəb dövr hesab edilir.

Məhz bu dövrdə dərin fiziki dəyişikliklər əmələ gəlir, təfəkkürün xarakteri dəyişir. Ətrafdakı insanlarla ictimai münasibətlərin sərhədləri genişlənərək yeni sosial təcrübələr mənimsənilir. Bu yaş dövrünə həsr olunmuş çoxsaylı fundamental tədqiqatlar mövcuddur.

Yeniyetməlik yaşında insan həyatının ən çətin dövrü hesab edən E.Erikson yeniyetmələri təqib edən psixoloji gərginliyin onun yaşadığı mühitin mənəvi iqlimindən, ictimai idealların daxili ziddiyyətindən asılı olduğunu qeyd edirdi.

Müasir dövrdə cəmiyyətdə uşaq və yeniyetmələrin psixi sağlamlığının qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sağlamlıq fiziki və əqli əmək fəaliyyətində, ictimai münasibətlər sistemində iştirak edə bilmək qabiliyyətinin mövcud olmasıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, cəmiyyətimizdə nevroz və nevroza bənzər pozuntulardan

əziyyət çəkən yeniyetmələrin sayı artmaqdadır.

Nevrozun əhalinin müxtəlif yaş qruplarında yayılma səviyyəsinin təhlili bu pozuntunun daha çox 7-14 yaşlı uşaqlar arasında yayıldığını göstərmişdir.

Yeniyetmələrdə nevroitik xəstəliklərin inkişaf etməsində mühüm risk amili kimi yaş amili götürülür. Nevrotik pozulmaların etiologiyasında yaş amilinin rolu həm də onda əks olunur ki, illər keçdikcə uşaq və yeniyetmələrin sosial vəziyyətinin və özünü dərk etməsinin yetkinləşməsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif psixotravmatik şəraitlərin patogen əhəmiyyəti də güclü dəyişir.

Ancaq nevrozun yaranma səbəblərini yalnız yaş amili ilə də məhdudlaşdırmaq da düzgün hesab edilmir. Xəstəliyin əmələ gəlməsində yaş amili ilə yanaşı məktəb, ailə-məişət, dostlarla və kollektivdə qarşılıqlı münasibət, uzunmüddətli psixotravmatik şərait kimi amilləri sadalamaq olar.

Elmi texniki tərəqqidən irəli gələn sosial yenidənqurma böyükələrin psixi gərginliyini artırmaqla yanaşı uşaq və yeniyetmələrin də məktəb və ailə, ümumiyyətlə isə ictimai mühitdə psixi gərginlik səviyyəsini artırmaqdır. İnkişaf etməkdə olan bütün informasiya axını, öyrənmə prosesi zamanı

texniki vasitələrdən geniş istifadə edilməsi, təlim tərbiyə proqramlarının daim müasirləşməsi yeniyetmələrin sinir-psixi funksiyalarına ağır təzyiq göstərir.

Yeniyetmələrdə fiziki və əqli yorulma zamanı mərkəzi sinir sisteminin funksiyası, onun orqanizmdəki uyğunlaşma və tənzimləmə rolu, orqanizmin xəstəliyə müqaviməti pozulur.

Təcrübələr göstərir ki, məktəbdə öyrətmə zamanı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərdi yanaşma üsullarından istifadə edilməsi pedaqoji və psixogiyenik cəhətdən olduqca müsbət nəticə verir. Şagird və müəllimin qarşılıqlı münasibətinin xarakteri məktəblinin psixi vəziyyətinin formalaşmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllimin təlim prosesində qiymətdən sui-istifadə etməsi yaxud haqsız olaraq şagirdin qiymətini aşağı salması kəskin nevroitik reaksiyalara, məktəb fobiyasının formalaşmasına səbəb olur. Məktəb fobiyası səbəbsiz aqressivlikdə, təlim şəraitində yüksək narahatlıqda, məktəbə getmək qorxusunda, lövhə qarşısında cavab verə bilməməkdə təzahür edən nevroitik reaksiyanın formalarından biridir.

Məktəbə qarşı neqativ münasibətin formalaşmasının səbəblərinin

dən biri də təlim fəaliyyəti zamanı yeniyetmələrin tələbatlarının ödənilməməsidir.

Emosional-həssas, kəsəyən, infantil, özünə nəzarəti aşağı, zəif sinir sistemi olan nevroza meyilli şagirdlər belə vəziyyətlərdə daha çox əziyyət çəkirlər. Nevrotik reaksiyalara meyilli şagirdlər müəllimin irad və hədələrini çox çətinliklə qəbul edirlər.

Ünsiyyətin insanlar üçün vacib tələbatlardan biri olduğu inkar olunmaz faktdır. Məhz ünsiyyət yeniyetmə üçün əhəmiyyətli olan müxtəlif səviyyəli sosial kollektivin təşkilinə kömək edir. Məktəblilərdə isə öz yaşlıları ilə ünsiyyət yaratmaq meyli üstünlük təşkil edir. Fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq bəzi şagirdlərin ünsiyyət tələbatını tam reallaşdırma bilməməsi isə bir sıra nevroitik pozulmaların formalaşmasında təkan verici amil kimi iştirak edir. Hər bir pedaqoq şagirdlərlə iş zamanı belə problemlərlə üzləşməmək üçün fərdi yanaşma üsullarından uğurla istifadə etməyi bacarmalıdır.

Yeniyetmə nevrozları arasında xüsusi yeri əqli və fiziki yüklənmə zamanı əmələ gələn astenik vəziyyət tutur. Belə vəziyyətdə olan yeniyetmələr daim yorğunluqdan, yuxusuzluqdan, dərslərə marağın olmamasından şikayət edirlər.

Yorğunluq probleminin həlli sinir və psixi pozulmaların profilaktikası zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq və yeniyetmələrdə əmələ gələn nevrozun etiologiyasında ailə münaqişələri ilə əlaqəli olan stress və xroniki münaqişəli şərait xüsusi yer tutur.

V.M.Myasişev (Q.Uşakov.s.55) sərt şəraitdə və qadağalarla tərbiyə edilmənin sayrışan hallar nevrozuna, həddindən artıq diqqət və bütün tələbatların ödənilməsinin isə isterik nevrozun inkişafına gətirdiyini qeyd edirdi.

Uzun müddətli psixotraumatik şəraitdə yaşamaq, valideyinlər tərəfindən yüksək tələblərin qoyulması sayrışan hallar və depressiv nevrozun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Depressiv nevrozun yaranma səbəbləri arasında xəstəlik, valideynlərin boşanması yaxud hər hansı birinin ölümü də nəzərə alınması vacib amillərdən hesab edilir.

Tədqiqatçılar xroniki psixotraumatik şəraitlərin patogen rolunu sadalayarkən onu daha çox ailə tərbiyəsinin düzgün qurulması, münaqişələrin mövcudluğu, emosional tələbatların ödənilməməsi, yaxın ailə üzvlərinin itməsi ilə əlaqələndirirlər.

Tərbiyə prosesinin düzgün qurulmaması davranış pozulmaları

ilə yanaşı nevrozun inkişafına da səbəb olur. Bu yaş dövründə valideynlər tərəfindən yeniyetmələrə emosional müstəqilliyin verilməsi zəruridir. Keçid yaş dövründə müstəqilliyin qazanılması yeniyetmələrə erkən uşaqlıq dövründə formalaşmış emosional təzyiqlərdən azad olmağa kömək edir.

Bəzi valideynlərin öz uşaqlarında tabelilik hissini rəğbətləndirməsi uşağın yetkin şəxsə çevrilməsinə mane olur.

Valideynlərin uşaqlıq dövründə həll edə bilmədikləri problemlərini öz övladlarına sirayət etdirmələri kimi vəziyyətlərə də sıx rast gəlinməkdədir. Nəticədə isə daxili müstəqilliyin formalaşması çətinləşir, daim himayə altında olmaq tələbatı yaranaraq böyüklüyə keçid prosesi də ləngimiş olur.

Beləliklə, yeniyetmələrdə fiziki və əqli yorulma zamanı mərkəzi sinir sisteminin funksiyası, orqanizmin xəstəliyə müqavimət göstərə bilmək səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə pozulmuş olur.

Dishormonik şəkildə formalaşmış ailə münasibətləri isə yeniyetmələr tərəfindən çox həssaslıqla qarşılanaraq yeniyetmə-valideyn münasibətinin pozulmasına gətirir.

Fiziki yükləmələrin seçimi zamanı yaşıdan və cinsdən asılı ola-

raq fərdi yanaşma üsullarının seçilməsi daha uğurlu nəticə verir. Yeniyetmələrin baş beyin qabığının iş qabiliyyəti səviyyəsi gündəlik rejimin təşkilindən və dərslər cədvəlindəki gigiyenik tələblərdən asılıdır. Həqiqətən də uşağın sağlamlığında tərbiyə və ailə münasibətləri mühüm rol oynayır. Uğurlu ailələrdə sinir psixi pozuntuları olan uşaqlara az rast gəlinir. Uğursuz ailələrdə isə əksinə, yeniyetmələr sinir-psixi gərginlik vəziyyəti ilə müşayiət olunan böhranlı şərait altında böyüyürlər. Nəticədə isə müstəqil olaraq belə şəraitlərdən çıxıb bilmədikləri üçün aqressiv müdafiə mexanizmlərinə müraciət etməli olurlar.

Ancaq müasir dövrdə sağlam uşağı tərbiyə etmək o qədər də asan olmur. Burada valideynlərin tərbiyə ilə, bilikləri ilə yanaşı həmin biliklərdən düzgün istifadə etmək bacarığı da mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı, bəzən elə olur ki, bir ailədə valideynlər tərəfindən uğurla istifadə edilən tərbiyə üsulu digər ailədə eyni nəticə vermir. Bəzi valideynlərə görə xüsusi ədəbiyyatlar oxuyaraq tərbiyə üsullarına yiyələnmək çox asandır. Ancaq realıqda ali təhsilli valideynlər tərəfindən tərbiyə aldığı halda çox əsəbi, inadçı, dözümsüz xarakter əlamətinə malik olan uşaqlara da çox sıx rast gəlinir.

Hər bir fəaliyyət növünü qiymətləndirərkən, adətən, norma idealından çıxış edirlər. Tərbiyə prosesində isə görüldüyü kimi tam norma mövcud deyildir.

Uşaqlar bir-birinə oxşamadığı kimi valideynlər də bir-birinə oxşamır. Burada valideynlərin əsas vəzifəsi ailədə müsbət psixoloji iqlim yaradaraq yeniyetmələri cəmiyyətdə qarşılaşdıqları münaqişəli vəziyyətin təsiri ilə formalaşan əsəbi gərginlikdən xilas etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 1998.

2. Həmzəyev M. Ə. Yaş və pedoqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2000.

3. Şəfiyeva E. İ. Klinik psixologiya. Bakı, 2000.

4. Şəfiyeva E. İ. Uşaqlarda anomal psixi inkişaf. Bakı, 1997.

5. Гиндикин В.Я. В кн.: Клиническая динамика неврозов и психопатий. – М.,1967.

Ailəni emosional istilik və qayğı mənbəyi də adlandırmaq olar. Yeniyetməlik yaşı şəxsiyyətin “Mən” konsepsiyasının kəskin formalaşdığı dövrü olduğu üçün valideynlər tərəfindən nümayiş etdirilən qayğı və psixoloji dəstək onların həyatına böyük təkan verir. Yeniyetmə ehtiyacı olduğu qayğı və dəstəyi ailədən və ya valideyndən almadıqda isə ağır ruh düşkünlüyü yaşayırlar.

6. Грецов А.Г. Эмоциональные отношения со сверстниками и психологические проблемы подростков. СПб.,2003

7. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия. СПб., 2004.

8. Захаров А.И. Принятие детьми роли родителей в зависимости от характера семейных отношений. Краснодар, 1978.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ НЕВРОТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ У ПОДРОСТКОВ

Увеличивающийся со стремительной скоростью информационный поток, использование технических средств во время обучения, постоянное обновление образовательной программы играют большую роль в нарушении функций нервно- психических систем у подростков.

Научно-технический прогресс, ведущий к социальным перестройкам, вызывает различные психические нарушения не только у взрослых, но и у подростков. В качестве влияния социальной среды в этой статье мы рассматриваем семью, школу.

В статье рассматриваются причины появления невротических нарушений у подростков, рассматривается группа факторов, влияющих на развитие разных форм невроза. Наиболее травматичные факторы: семейно-бытовые, неправильное воспитание, неправильное оценивание уровня знаний учеников.

Эмоционально ранимые, обидчивые, инфантильные, подростки, имеющие низкую самооценку, слабую нервную систему бывают более склонными к неврозу.

В статье приводятся сведения о психологических подходах в работе к подросткам с невротическими нарушениями.

THE FEATURES OF FORMING OF NEUROTIC COMPLICANTIONS ON TEENAGERS

In this article were explained creating neurotic disturbance in teenagers at present.

The social changing which created on scientific technical increasing both was augmented the psychology potential of adults and was augmented the level of psychology potential in school and family, generally social sphere in teenagers. It must be especially noted.

The increasing information stream, using technical arrangement during education, permanent changing education program take place in violation functions of neurosis psychical system of teenager.

There were given great information about groups of factors which impacted to the creating of different types of neurosis.

Among these factors as the family – school, wrong training and education, not marking the knowledge level by teachers were marked that has especial traumatic power.

The teenagers with sensitive emotional, wounded, infantile, down level of self marking, weak neurosis system were more referring to neurosis. There were some information about creating especial quotient.

АНТИАЛКОГОЛЬНОЕ И АНТИНАРКОМАНИЙНОЕ ВОСПИТАНИЕ

Аллахярова С.А.
БДУ, к.п.н.

За последние годы резко возросли все показатели, характеризующие распространенность алкоголизма и наркомании среди подростков. Принимая наркотик, подросток постепенно становится наркоманом.

Различают пять этапов постепенной наркотизации:

1. Единичное или редкое употребление наркотиков.

2. Многократное их употребление без признаков психического и физической зависимости

3. Наркомания 1-ой степени: сформирована психическая зависимость. Поиск ради получения приятных ощущений, но еще нет физической зависимости, а прекращение приема наркотика пока не вызывает мучительных ощущений.

4. Наркомания 2-ой степени: уже сложилась физическая зависимость от наркотика; поиск уже направлен не столько на то, чтобы вызвать эйфорию, сколько на то, чтобы избежать мучений, абстиненции (ломки).

5. Наркомания последней, 3-ей степени: полная - физическая и психическая деградация.

Считается, что остановится при приеме наркотиков возможно лишь на первых двух стадиях. Исследования показали, что только пятая часть принимающих наркотиков подростков переходят опасную черту и становятся законными наркоманами. Кроме того, подростки, просто употреблявшие наркотики, не ставшие наркоманами, все равно приобретают устойчивые психологические комплексы: противопоставление себя общественной морали, традициям, существующим в мире взрослых. Типичная ошибка антиалкогольного и антинаркоманийного воспитания - отождествление его с пропагандой. Считается, что чем больше учителя будут говорить о вреде алкоголя и наркотиков, чаще проводить лекции, диспуты, вечера вопросов и ответов на эту тематику, тем лучше поставлена работа по борьбе с алкоголизмом. Однако реальное состояние дел не соответствует такому представлению. И дело не только в том, что пропаганда проводится плохо, а в том, что такая пропаганда является лишь частью анти-

алкогольного и антинаркоманийного воспитания. Многие считают, что начинать работу по предупреждению алкоголизма и наркомании у детей надо с самого младшего возраста. Действительно, уже в младших классах можно предсказать, у кого из детей в дальнейшем, скорее всего, может сформироваться готовность к употреблению психоактивных веществ. (2, с.154)

Основными компонентами этой работы являются: изучение личности учащихся, особенностей их психического развития; изучение их семей целью определения типа воспитания ребенка; выявление тех семей, где родители (или один из родителей, кто-либо из других членов семьи, проживающий в одной квартире с ребенком) злоупотребляют спиртными напитками.

Нецелесообразно проводить беседы о вреде алкоголя с младшими школьниками: у детей до 10–11 лет и так существует отрицательное отношение к спиртному. Поэтому для воспитывающихся в нормальных семьях эта информация будет излишней и, более того, может пробудить нездоровый интерес к алкогольным проблемам. Для детей же, которые воспитываются в пьющих семьях, такие

беседы представляют дополнительную психотравму, что усугубит их и без того тяжелую ситуацию. Аналогично должна строиться пропаганда трезвого образа жизни и среди родителей: в зависимости от того, как они сами относятся к употреблению алкоголя, следует подбирать методы антиалкогольного воздействия и формы работы с ними. Исходя из того, что существуют психологические предпосылки возникновения алкогольной зависимости изучение личностных особенностей учеников правомерно рассматривать как условие антиалкогольного воспитания. Педагогу следует, прежде всего, ознакомиться с личными делами своих воспитанников, чтобы иметь четкое представление об их состоянии здоровья, семейном положении (неполные, многодетные семьи), профессии и образовании родителей. Наблюдая за поведением ребят, можно сделать ряд выводов о том, кто из ребят повышенно возбудимый или, наоборот, заторможен, кто эмоционально неустойчив, у кого снижена работоспособность и т. д. Те дети, чьи психологические особенности совпадают с симптомами «группы риска», должны находиться под пристальным вниманием учителя. Необходимо

вести дневник наблюдений за такими учениками, где будет фиксироваться динамика их психического развития, проявления отклонений в их успеваемости и поведении, их реакция на педагогические воздействия. На основании этих записей можно систематизировать свои впечатления о ребенке, дать прогноз его дальнейшего развития, в том числе и относительно употребления алкоголя.

В подростковом возрасте учащиеся уже вполне способны воспринять информацию о вреде алкоголя и наркотиков. Особенно эффективно, если такая информация подается им ненавязчиво, косвенным образом. Например, в ходе изучения школьных предметов естественнонаучного цикла подростки должны узнать о биохимических свойствах этилового спирта, его психофармакологических функциях, о разрушающих последствиях употребления психоактивных веществ для психики. Предметы гуманитарного цикла помогут сформировать отрицательное отношение к алкоголизму и наркомании путем воздействия на эмоциональную сферу, через восприятие художественных образов, осмысление исторических реалий. Наряду с фронтальной

антиалкогольной работой с учениками необходимо выявлять детей, лично предрасположенных к алкоголизму и наркомании, поскольку к ним должны применяться специальные меры, направленные на преодоление психологической готовности к употреблению психотропных веществ.

Поскольку подростки, как правило, утаивают свой наркотический опыт, им часто удается долгое время скрывать то, что они являются потребителями психоактивных веществ, и получается так, что помощь приходит слишком поздно. Потому-то и важно, чтобы рядом был внимательный и чуткий взрослый.

Педагоги и родители постоянно контактируют с детьми и могут наблюдать изменения в их самочувствии, какие-то отклонения в поведении, учебе. Это может быть неожиданное снижение успеваемости, утрата интереса к ранее привлекательным учебным предметам; когда ребенок прекращает занятия в кружках, секциях, охладевает к спортивным занятиям; жалобы на повышенную утомляемость, снижение работоспособности, ухудшение памяти; легкая отвлекаемость, неусидчивость, резкие перепады настроения и т. Все это сочетается с углублением противоречий между подростком

и взрослыми (родители, учителя), отклонениями в поведении вплоть до асоциальных поступков, хулиганских действий (5, с.122).

Однако нужно помнить, что даже наличие одновременно всех этих проявлений еще не дает оснований для утверждения, что несовершеннолетний употребляет наркотики. Другое дело, если родители обнаружат у своего сына или дочери определенные соматические признаки: наличие следов уколов, чаще на предплечьях (характерно для наркомании с использованием опиатов), бурой окраски корня языка. Следует обратить внимание на неустойчивость артериального давления, тахикардию (учащенное сердцебиение), повышенную потливость, отсутствие реакции зрачков на свет, слезотечение, «гусиную» кожу, ломоту в костях и суставах и другие признаки.

Приведенные выше сведения о том, что представляет собой наркомания, отчего начинается и как развивается эта тяжелая болезнь, к каким последствиям приводит, помогут педагогу в профилактической работе. Какова же роль учителя, воспитателя в решении этой сложной проблемы?

Деятельность педагога, прежде всего, должна быть направлена на

профилактику употребления учениками алкоголя и наркотиков. Необходимы поиски оптимальных форм учебно-воспитательной работы с подростками, позволяющих сформировать социально ценные жизненные ориентиры, общественно полезные цели. Только целеустремленность, нравственная устойчивость подростка являются надежным иммунитетом в ситуациях риска наркопотребления.

Основные задачи по профилактике наркомании состоят в преодолении психолого-педагогического и социально-психологического «фона» приобщения к наркотикам подростков. Пропаганда антинаркотических знаний сама по себе не может дать значительного положительного эффекта. Надежды лишь на просвещение в вопросах наркомании, на то, что методы убеждения автоматически приведут к отказу от употребления наркотических средств, психологически не оправданны.

Во-первых, антиалкогольная пропаганда далеко не всегда соответствует возрасту, культурному и общеобразовательному уровню тех, на кого она направлена. Во-вторых, ошибкой является то, что обычно рисуют традиционный, плакатно-сатирический облик алкоголика: опустившийся, грязный,

оборванный, с опухшим лицом, с сизым (или красным) носом, деградиравший морально и физически. Конечно, с одной стороны, такая картина вызывает отвращение и страх стать похожим, но с другой, каждый человек, злоупотребляющий спиртным, считает, что ему это не грозит, что он вполне способен контролировать свое состояние. Действительно, внешняя дистанция между больным в первой стадии и традиционным образом алкоголика огромна, поэтому человек долгое время не признает себя больным, даже уже испытывая болезненное влечение к алкоголю. Несовершеннолетние также обычно воспринимают перспективу алкоголизма как нечто нереальное, к ним не относящееся. Даже те из них, кто уже употребляет спиртное систематически, с презрением и насмешкой отзываются об алкоголиках, не допуская мысли о том, что они сами могут стать такими. Поэтому, говоря об опасности употребления спиртного, следует в первую очередь акцентировать внимание на возникновении алкогольной зависимости. Иначе, опираясь на информацию, полученную из традиционной антиалкогольной пропаганды, усвоив совсем иные критерии образа алко-

лика, пьющие (а чаще не они сами, а их родственники) обращаются за медицинской помощью уже тогда, когда болезнь переходит во вторую стадию.

Другим, психологически не обоснованным моментом антиалкогольной пропаганды среди несовершеннолетних является чрезмерное увлечение демонстрацией пагубного влияния алкоголя на здоровье. Обычно в лекциях и просветительских беседах красочно описывают последствия злоупотребления алкоголем. Подробно перечисляют все отклонения от нормы, которые обнаруживаются в печени, в сердце алкоголика, в функционировании его мозга, желудка и т. д. Однако такая информация обычно не производит впечатления на учащихся, они не воспринимают и тем более не усваивают ее. Это объясняется тем, что дети еще не имеют осознанной перспективы на будущее, они живут настоящим. Поэтому какие-либо неприятности со здоровьем, которые наступят потом, через несколько лет, их не пугают. Следует учитывать, что для подростка срок 5–8 лет – это целая жизнь, даже 2–3 года – очень далекая перспектива. Естественно, исходя из своего жизненного опыта, дети могут видеть, что отри-

цательные воздействия алкоголя на здоровье проявляются не сразу, а спустя довольно-таки продолжительное время, а нередко и вообще не проявляются. Тот факт, что большинство окружающих взрослых употребляют алкоголь без каких-либо видимых отрицательных последствий для здоровья, вызывает у детей сомнение в истинности антиалкогольной пропаганды вообще. Это сомнение усугубляется тем, что, попробовав спиртное, несовершеннолетний испытывает удовольствие, эйфорию (если нет передозировки). Коварность алкоголя состоит в том, что положительные субъективные эффекты его воздействия значительно опережают наступление отрицательных объективных последствий. Серьезные отклонения в здоровье, связанные со злоупотреблением им, возникают уже после формирования алкогольной зависимости. Адекватно воспринять такую информацию смогут только те, кто серьезно болен и на личном опыте почувствовал это. Вообще забота о здоровье возникает у человека только с возрастом. В молодости же своего здоровья просто не замечают, полагая, что так будет вечно. Поэтому правильно оценить и учесть информацию о

вреде алкоголя для здоровья может только зрелая личность. Только в том случае, когда человек ориентирован на достижение важных жизненных целей, условием осуществления которых является его нормальное физиологическое и психологическое состояние, он будет избегать вредных воздействий алкоголя на организм.

Но, к сожалению, сейчас у большинства подростков не сформированы высокие идеалы, устремления и ценности, ради которых они готовы отказаться от сиюминутных радостей. Если юноша или девушка считают, что их жизнь скучна, однообразна, неинтересна и что впереди не ждет ничего хорошего, а будет все то же самое, то у них закономерно возникает вопрос: «А для чего мне идеальное здоровье? Зачем? Чтобы жить сто лет? Не лучше ли прожить меньше, но зато в свое удовольствие?» В этом случае, естественно, все доводы о вреде алкоголя пропускаются мимо ушей, поскольку задача сохранения здоровья лишена конкретного смысла. Только на конкретном примере выбранной подростком деятельности ему можно доказать, почему употребление алкоголя несовместимо с ее достижением.

Литература:

1. Битенский В. С., Херсонский Б.Г., Дворяк С. В., Глушников В.А. «Наркомания у подростков». Киев: Здоровье 1989.
2. С.Гурски «Внимание, родители – наркомания»; ПРОФИЗДАТ, 1989.
3. Короленко И.П., Завьялов В.Ю. Личность и алкоголь. Новосибирск: Наука, 1987.
4. М. Левин, М.Б. Левин «Наркомания и наркоманы»; Москва, Просвещение, 1991.
5. Максимова Н.Ю. «Психологическая профилактика алкоголизма и наркомании несовершеннолетних». Ростов-на-Дону: Феникс, 2000

**SPİTLİ İÇKİLƏRƏ VƏ NARKOMANİYAYA
QARŞI TƏRBİYƏ**

Son illər ərzində yeniyetmələr arasında spirtli içkilərin və narkotiklərin istifadəsinin artması müşahidə olunur. Əgər insan əsas həyatı məqsədlərini əldə etməsinə yönəlibsə və onların həyatə keçməsi üçün normal fizioloji və psixoloji vəziyyət vacibdirsə, o, alkoqolun ziyanedici təsirindən uzaqlaşmağa çalışacaq. Burada müəllimlərin və valideynlərin rolu da az deyil. Müəllimin fəaliyyəti ilk növbədə şagirdlərin spirtli içkilərin və narkotiklərin istifadəsinə qarşı, profilaktikasına yönəlməlidir. Yeniyetmələrlə həyatı vacib olan sosial orientlərin formalaşması üçün təlim-tərbiyə işinin optimal formalarının axtarışı zəruridir. Yeniyetmələrdə məqsədayönlülük, mənəvi davamlılıq, narkotiklərin və spirtli içkilərin istifadəsinə qarşı etibarlı immunitetin yaranması vacibdir.

ANTIALCOHOLIC AND ANTINARCOTIC EDUCATION

For last years prevalence of an alcoholism and a narcotism among teenagers has sharply increased. When the person is focused on achievement of the important vital purposes which condition of realisation is its normal physiological and psychological condition, it will avoid harmful influences of alcohol on an organism. Here the big role is played by work of teachers and parents. Activity of the teacher, first of all, should be directed on preventive maintenance of the use by pupils of alcohol and drugs. Searches of optimum forms of teaching and educational work with the teenagers are necessary, allowing to generate socially valuable vital reference points socially useful to the purpose. Only purposefulness, moral stability of the teenager are reliable immunity in situations of risk of narcoconsumption.

ÇƏTİN UŞAQLAR VƏ ONLARIN DAVRANIŞINDA OLAN QÜSURLARIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

Məmmədova N.N.

Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi işçisi

Cətin tərbiyə olunan uşaqlarla iş ictimai elmlərin, o cümlədən, psixologiyanın aktual problemlərindən biri kimi bütün dövrlərdə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Müasir dövrdə cəmiyyətdə gədən proseslər, insan amilinə yeni yanaşmalar, çətin tərbiyə olunan uşaqların sayının artması bu problemə daha ciddi yanaşılmasını, onun sosial-psixoloji mahiyyətinin araşdırılmasını zəruri edir. Məlumdur ki, uşaqlar çətin uşaqlar kimi doğulmayırlar. Onlar mühitin bir sıra sosial psixoloji təsiri şəraitində “çətin” uşaqlara çevrilirlər.

Görəsən hamıya məlum olan, çoxdan bəri vərdiş halını almış çətin tərbiyə olunmuş uşaqlar termininin arxasında nə durur? Polis üçün - bu bir xuliqan (xatakar), müəllim üçün – sinif yoldaşlarına xoşagəlməz təsir göstərən “sımasız lider”, uşaq bağçasındakı tərbiyəçilərə görə isə səs-küylü, çevik, idarə olunmayan uşaqdır. Bəs valideynlər üçün? Hər ailənin öz çətin tərbiyə olunan uşaqları və problemləri vardır. Davranışındakı belə hallar bir ailə üçün problem hesab

edilsə, digərində isə həyat normalı sayılır. Bəs onda çətin tərbiyə olunan uşaqlar kimlərdir? Çətin tərbiyə olunan uşaqlar – o uşaqlardır ki, onların davranışı cəmiyyət üçün qəbul olunan standart və sosial normalardan kənardır.

İstər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkə psixoloq və sosioloqları risk edən uşaq qruplarının sayının artmasını qeyd edirlər. Məsələn, Holland tədqiqatçısı M.D.Vinter (1997) 1970-90-cı illərdə belə uşaq qruplarının sayının durmadan artdığını və hazırda onların yeniyetmə və 18 yaşınadək olan gənclərin ümumi sayının 20%-ni təşkil etdiyini deyir. İ.N.Moşkova görə “çətin” uşaqlar sadəcə olaraq böyüklər üçün çətin olan uşaqlar deyil, onlar həm də o uşaqlardır ki, onların özünə çətinidir. M.Ratter (1987) qeyd edir ki, psixoloji çətinliklərə, müvəqqəti emosional və davranış pozğunluqlarına uşaqların böyük əksəriyyətində rast gəlinir. Bu inkişaf prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Ə.Ə. Əlizadəyə görə uşaq cına-yətkarlığının kökləri, dəhşətli “ağ ölüm” bəlasının qaynaqları məhz “çətin” uşaqlar aləmindədir.

Bu tendensiya digər inkişaf etmiş ölkələrdə də özünü göstərir.

Çətin davranışa malik uşaqlarda kontaktın pozulması, depressiya, həyəcan, təcavüzkarlıq, düşmənçilik, oğurluq, avaraçılıq, tüfeylilik, intellektin aşağı səviyyəyə düşməsi, patoloji hal və s. kimi hallar müşahidə olunur.

Adətən, ailə üzvləri özənəməxsus orijinallığa və xarakterə malik olurlar. Onların hər birinin uşaqlara özənəməxsus yanaşma tərzi olur. Buna görə də ailədə yaranan psixoloji iqlim dəyişkən və rəngarəng olur.

Yaşayış mühitinin müxtəlif amilləri eyni olmadığından, ayrı-ayrı yaş mərhələlərində uşağın psixi inkişafına təsiri də müxtəlif olur. Əgər bağça yaşlı uşağa ailə əsaslı təsir göstərsə, yeniyetmənin inkişafında ətraf mühitin təsiri daha yüksək olur. Bütün bunlardan əlavə ayrı-ayrı inkişaf dövrlərində uşağa müxtəlif iqtisadi-məişət şəraiti də fərqli təsir göstərir.

Psixoloqlar S.L.Rubinşteyn, L.S.Vıqotski, M.Ə.Həməzeyev, Ə.S.Bayramov və başqaları göstərmişlər ki, tərbiyə və inkişaf bir vahid prosesin iki tərəfidir. Uşaq fasiləsiz təlim-tərbiyə prosesində inkişaf edir, eləcə də əksinə. Çətin davranışa malik uşaqlara spesifik sosial-psixoloji xüsusiyyətlər xasdır.

E.E.Reznikova və P.S.Elkind bu xüsusiyyətlər içərisində düzgün davranış təcrübəsinin olmamasını dostluqda, qüvvətlilikdə, məhəbbətdə və s. primitiv təsəvvürlər, hüquq normalarına düzgün olmayan münasibət, sosial təcrübənin kəfiyyət qədər olmaması ilə bağlı psixoloji situasiyalarla izah edirlər.

Psixoloji tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, çətin davranışa malik olan uşaqların psixoloji-səciyyəvi cəhətlərindən biri qeyri-adi meylin düzgün olmayan istiqamətə yönəlməsidir. Eyni zamanda onların sosial və iqtisadi statusu haqqında geniş yayılmış “pozğun”, “meşşan” təsəvvürlərin təsiri də nəzərə alınmalıdır. Burada, əlbəttə, şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərindən; ən başlıcası isə cəmiyyətin, o cümlədən, mikromühitin sosial və siyasi xarakterindən asılı olaraq “yayınma” və “kənaraçıxmalar” kimi hallar meydana çıxır.

Psixoloqlar, fizioloqlar eyni yaşda olan uşaqlarda kəskin ifadə olunan fərdi-tipik fərqləri aşkar etmişlər. Kompleks tibbi-psixoloji tədqiqatların analizi nəticəsində qəbul olunmuş son onillikdə, inkişafında kənaraçıxmalar mövcud olan çətin uşaqların artması səbəblərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırlar:

– ətraf mühitdə ekoloji tarazlığın pozulması;

istehsalatda və ailə münasibətlərində emosional fiziki gərginliyin artması;

– sosial və ictimai infrastrukturda psixi-təhlükəli nəslin meydana gəlməsini yaradan potensial sahə ilə bağlı alkoqolizmin və narkomanianın artması;

– ailə tərbiyəsində mədəniyyətin aşağı olması, müasir qeyri-əlverişli ailədə böhranın artması, ailədaxili münasibətlər, konfliktlər, uşaqlarda köklü inkişafın meydana gəlməsi, əsəb-psixi gərginliklər, sosial-psixi baxımsızlıq və psixi cəhətdən sağlam olmayan uşaqların aşkar olunması, onların mümkün olan yardımla tam təmin edilməməsi;

– psixi və fiziki cəhətdən zəif olan uşaqların pedaqoji işinin forma və metodlarında məktəbəqədər tərbiyə sisteminin tamamlanmaması və s.

Bəs çətin davranışa malik xüsusiyyətlərin yaranmasına daha hansı amillər təsir edir? Bu gün, xüsusilə, sosial nəzarətin istəritəməz zəiflədiyi urbanizasiya şəraitində valideyn nəzarətinin hansı formada olursa-olsun azalması uşaqların tərbiyəsi baxımından ağır nəticələr verir. Bu gün uşaq cinayətkarlığı nəinki genişlənmiş, həm də onun sosial-psixoloji portreti yeni bəlalarla–uşaq alkoqoliz-

mi, narkomaniya və s. ilə daha dəhşətli xarakter kəsb etmişdir. Yeniyetməlik və gənclik yaşlarında əxlaq normalarından kənara çıxan spirtli içkilərə, narkotik maddələrə meyli olan gənclərin sayı dünyada artmaqdadır, onlarda addiktiv (mənfi xarakterli vərdiş) əxlaq özünü göstərir. Bu maddələrin qəbul edilməsi yaşı “kiçilməyə” doğru gedir. Ona görə də bu problemə psixoloqlar çox ciddi diqqət yetirməlidirlər. Rus psixoloqlarından S.A.Kulakov 14-18 yaşlı gənclərin iki böyük qrupunu tədqiq etmiş, onlardan birinci qrupa əsasən narkotik, ikincilərə isə alkoqollu içkilər qəbul edənlər daxil edilmişdir.

Bu faktorların arasında aşağıdakılar qeyd edilməlidir: birincilər nəsələn alkoqolizmə və digər əsəbpsixi xəstəliklərə mənsub olanlardır; ikincisi, uşaqılıq dövründə uşaq infeksiya xəstəlikləri keçirənlərdir; üçüncüsü, uşaqılıqda müxtəlif əsəb pozuntuları nəticəsində qorxu, kəkələmə, titrəmə - əsmə kimi hallara düçar olanlardır.

Əxlaqi pozuntuların baş verməsinin səbəblərini sxematik olaraq aşağıdakı qaydada təsvir etmək olar: təlimdə geri qalmaq, müəllimlər tərəfindən şagird qabiliyyətlərinin neqativ qiymətləndirilməsi, sinif yoldaşlarının laqeyd münas-

sibəti, digər tərəfdən valideynlərinin onlar haqqında təsəvvürlərinə uyğun olmaları tələbi gözə çarpancaq dərəcədə psixi gərginlik yaratması frustrasiya üçün mənbəyə çevrilir. Uşaq valideynlərindən diqqət, onu anlamalarını gözlədiyi halda, əksinə, neqativ emosiyalarla rastlaşır. O, çalışır ki, özünün emosional gərginliyini etirazlar, evdən getmə, ailəni tərk etməklə yüngülləşdirsin, canını bu vəziyyətdən qurtarsın.

Müasir ailədə valideyn nəzarətinin zəifləməsi, bir sıra hallarda əslində olmaması müxtəlif sosial-psixoloji fenomenlərlə bağlıdır. Bu fenomenləri təhlil edəndə bir cəhət bütün aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Son zamanlar psixologiyada uşağın sosial inkişaf şəraitini xarakterizə edərkən psixoloji meyarlarla bəhəm demoqrafik amillərin də rolunu nəzərə alırlar. Bu isə təsadüf deyildir. Demoqrafik amillərin təsiri ilə uşağın sosial inkişaf şəraitində köklü dəyişikliklər əmələ gəlir. Boşanma, ölüm, təkrar nigah və s. zəminində uşağın tək anasına və ya atasına, bacı-qardaşlarına, qohumlarına, qonşulara, deyil, həm də özünə münasibəti dəyişir. Bu baxımdan L.S.Vıqotskinin bir fikri diqqəti cəlb edir. Onun fikrincə, uşağın

əvvəlki sosial inkişaf şəraitinin yeni sosial inkişaf şəraiti ilə əvəz olunması yaş böhranları ilə müşayiət olunur. Natamam və uğursuz ailələrdə uşaqlarda nevroz hallarının, psixi pozğunluqların özünü göstərməsi bu baxımdan təsadüf deyildir.

Valideynlər ailədə yaranmış çətin şəraiti, intuitiv şəkildə olsa da, demoqrafik amillərlə bağlayırlar. Onlar özlərinə çox vaxt təsəlli verərək «ölümün üzü qara olsun, atasız uşaq böyütmək çətinidir» deyirlər. İnsanlara empirik surətdə çoxdan bəlli olan bu həqiqəti həyat yoldaşını vaxtsız itirmiş qadınlar yaxşı bilirlər.

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, gələcək cinayətkarlar uğursuz ailələrdən çıxırlar. Psixoloji araşdırmalar göstərir ki, cinayətkar uşaqlar çox vaxt öz atalarının yolu ilə gedirlər. Lakin bəzi tədqiqatların nəticəsinə görə, cinayətkar uşaqlar uğursuz ailələrə nisbətən natamam ailələrdə daha çox müşahidə olunur. Atasını vaxtsız itirəndən sonra ailədə yoxsulluğun, səfalətin pis üzünü görən uşaqların məhz bu qruplara qoşulması ehtimalı çoxdur (1, s.380).

Yeniyetməliyin böhranlı halları - əxlaq pozğunluqları, qanun pozulması, cinayətlər – bütün bunlar, L.N.Tolstoyun sözləri ilə desək,

«pisliyin böyüdücü şüşəsi»dir. Bizim nəzərimizə çarpmayan, ilk baxışda sanki zərərsiz görünən cüzi pisliyin, həqiqətdə isə heç də təhlükəsiz olmayan pisliyin nəticəsidir. Çünki dünyaya geniş açılmış gözlərlə baxan və necə yaşamağı bilməyən insanın qəlbində bu xırda buz hissəcikləri çox böyük buz parçalarına çevrilir.

Aydın məsələdir ki, bir sıra hallarda uşağı mənfi təsirlərdən tamamilə mühafizə etmək mümkün deyil. Lakin onda pis təsirlərə, mənfi amillərə qarşı, necə deyərlər, immunitet yaratmaq tamamilə mümkündür və vacibdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, çətin tərbiyə olunan şagirdlər, adətən, ayrı-ayrı məktəblilərə, hətta bəzən uşaq kollektivinə mənfi təsir göstərirlər. Müəllim bu cəhətə xüsusi diqqət yetirməli, çətin tərbiyə olunan uşaqların kollektivdəki mövqeyini öyrənməlidir. O, bir tərəfdən çətin tərbiyə olunan şagirdin kollektivin başqa üzvləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini, digər tərəfdən sinif yoldaşlarının ona münasibətini ətraflı aydınlaşdırmalı və bunları nəzərə almalıdır.

Atalıq və analıq nəvazişindən, valideyn sevgisindən məhrum olan uşaq qəlbi heç vaxt normal inkişaf edə bilməz. O, zəifləyər, xəstələnər, əsəbləşər və s.

Çətin uşaq – məhz elə uşaqdır ki, onun qəlbində yetimlik və

valideyn fədakarlığı gizlənmişdir. Özünün köməksiz və atılmış hissi belə uşağın şüurunda natamam xəstə kompleksini yaradır ki, bu da kompensasiya işləmələri, özünü-yenidən təsdiqi istiqamətində psixoloji müdafiə reaksiyalarını tələb edir. Öz növbəsində özünü təsdiq etməyə yönəlmək cəhdi onun ətraf mühitlə harmonik münasibətlərini pozur: uşaq məcburən eqoist olur, ətrafdakı insanlara qarşı çox böyük həssaslıq göstərir, inciklik, yaralı, ambisiyalı, inadkar, nümayişkarənə şəkildə yüksək həssaslıq meydana gəlir. Belə vəziyyətdə olan insan ürəyi üçün özünəməxsus ikiləşmə yaranır.

Onlara necə kömək etməli?

İlk növbədə, yadda saxlamaq lazımdır ki, ailənin uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında oynadığı rolu heç bir sosial institutlar yerinə yetirə bilməz.

Psixoloq A.İ.Zaxarovun gəldiyi nəticəyə görə uşağın davranışındakı “çətinliyin” formalaşmasında ailə, valideynlərin şəxsiyyəti böyük rol oynayır. O, valideynlərin şəxsiyyətində bir neçə xoşagəlməz xüsusiyyətləri qeyd edir, onların içərisində affektivlik–valideynlərin həddən artıq əsəbililiyi, narazılığı və narahatlılığı, həyəcanı, qorxusu bu sıradandır. Affektivlik nizamsızlıq, ümumi həyəcanlanma, səliqə-

sizlik və s bu kimi evdə “təlaş” effekti yaradır. Sonra isə valideynlər nəzarətdən çıxan hisslərinə görə, baş verənlərə görə günahkarlıq hissi keçirirlər. Altı yaşlı qızın anası deyir: “Mən başa düşürəm necə hərəkət etmək lazımdır, lakin məzəmmət etməmək, səsi qaldırmamaq üçün özümə nəzarət edə bilmirəm, sonra isə özümə söz verirəm ki, bu bir də təkrarlanmayacaq. Ancaq səhər açılan kimi hər şey yenidən təkrarlanır”.

Uşaqların psixoloji problemləri havadan deyil, birbaşa olaraq bizim, yəni, valideynlərin öz problemlərindən yaranır. Bir fransız psixoloqunun dediyi kimi çətin uşaqlar olmur, çətin valideynlər olur.

Ailənin dağıdılması, itirilməsi tərbiyə funksiyalarının ondan uzaqlaşması müstəqil mənəvi və psixoloji inkişafın natamam olmasına gətirib çıxarır. Aydın ki, psixoloji problemlər uşaqlara qoyulacaq yaxşı miras deyil. Rusiya məktəblərində praktik psixoloqlar Strelyanovun metodikası əsasında 4-cü sinif şagirdləri ilə maraqlı təcrübələr aparmışlar. Uşaqlardan həyatda mövcud olmayan şeyləri çəkməyi xahiş ediblər. Şəkillərin əksəriyyəti al-əlvan, parlaq, günəşli, otlu çəmənlik, uçan quşlar, hava, gülümsəyən heyvanlardan iba-

rətdir. Onların içərisində əjdahaların, mövcud olmayan heyvanların uzun dırnaqları, caynaqları xüsusilə fərqlənirdi. Bu əjdahalar insanları və heyvanları parçalayırdılar. Bu şəklin müəllifi olan qız natamam ailədənndir. O, atasının çıxıb getməsinə görə həddən artıq narahatçılıq keçirmişdir. Ana atanın ayrılığını qəbul etməyə imkan tapmayan qızına fikir vermədən müxtəlif kişilərlə görüşürdü. Ailədə tez-tez içki içirdilər və qızı məktəbə buraxmırdılar. Qız acıqlı və qapalı olmuşdur. Buna oxşar şəkillər imkansız ailədən olan digər dördüncülər də olmuşdur. Bunlar uşağın daxili aləmini güzgü kimi əks etdirmişdir. Bu cür ailələrdə böyüyən uşaqlarda ikili əxlaq, mənəviyyat formalaşır. Həmin uşaqlar qanunu pozmağa daha çox meyilli olurlar. Onlarda adətən inamsızlıq, onu əhatə edənlərlə müləyim şəxsi təmas yarada bilməmək, tərslik, zəiflik, zəif iradəlilik, xudbinlik və s. kimi mənfi xarakter əlamətləri formalaşır.

Bəs çətin uşaqların islahı üçün nə etmək lazımdır?

Hər şeydən əvvəl, tərbiyə işini, o cümlədən, yaşayış yerlərində də aparılan tərbiyəvi işləri düzgün təşkil etmək lazımdır. Çətin uşaqlarda bu və ya digər səbəbləri

törədən qüsurlar islah edilməlidir. Yəni, cəmiyyətdə, məişətdə, ailədə meydana çıxan məcburi nöqsanlar aradan qaldırılmalıdır. Nə qədər ki, bu nöqsanlar davam edir, çətin uşaqlar da olacaq, gündən-günə bunların sayı artacaq.

Beləliklə, “çətin” tərbiyə olunan uşaqlar problemi mühüm sosial-psixoloji mahiyyət kəsb edir. Lakin heç də həmişə uşaqlar yox, bir çox hallarda böyüklər-valideyn, müəllim və s. daha çox bunun səbəbkarı olurlar.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004

2. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. Bakı 1993

3. Həmzəyev M. Yaş və Pedaqoji psixologiyanın əsasları, Bakı, 2003

4. Məmmədzadə R.H. “Konfliktlər, ailələr, məktəblilər”, Bakı 2004

5. Божович Л.И. Славина Л.С. 1967. №5, Вопросы психологии.

ТРУДНЫЕ ДЕТИ И ПРИЧИННЫХ ПРОЯВЛЕНИЯ НЕДОСТАТКОВ В ИХ ПОВЕДЕНИИ

В данной статье говорится, что работа с трудновоспитуемыми детьми была в центре внимания во всех периодах времени, как один из актуальных проблем психологии.

Процессы иду идущие в обществе в современном периоде, увеличение числа трудновоспитуемых детей требует новых подходов, разборки ее социальна психологической сущности. Известно, что дети не рождаются как трудновоспитуемые. Они превращаются в «трудные» в ряде социально-психологических условиях среды.

DIFFICULT CHILDREN AND CASUAL DISPLAYS OF THEIR BEHAVIOUR

On given clause it is spoken, that work with difficult children has the focus of attention in all periods of time, as one of actual problems of psychology.

Processes going to a society in the modern period. The increase in number of difficult children demands men approaches, its disassembly socially psychological essence.

It is known, that children doesn't burn as difficult. They turn in difficult a member socially psychological conditions of environment.

ALİ MƏKTƏBDƏ TƏLİM PRİNSİPLƏRİN MÜDDƏLARI

Verdieva S.İ.

BDU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

Psixi proseslərin şərhindən aydın olur ki, idrak insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb növüdür. O, obyektiv varlığı əks etdirir və psixi inikasın tarixən inkişafının nəticəsidir.

İdrak psixi inikas prosesi olub, fərdin ontogenetik inkişafında xarici aləmi əks etdirməsi sayəsində təcrübə əldə etməsini, bilik qazanmasını təmin edir. İdrak «təfəkkürün obyektə daim, sonsuz yaxınlaşmasıdır. İnsanın fikrində təbiətin inikasını «ölgün», «abstrakt», hərəkətsiz, ziddiyyətlərsiz deyil, hərəkətin, ziddiyyətlərin əmələ gəlməsi və həll olunmasının əbədi prosesi kimi başa düşmək lazımdır». Həmin mürəkkəb proses insanın idrak fəaliyyətinin müxtəlif səviyyə və formalarında özünəməxsus şəkildə təzahür edir.

İstər varlıqda bilavasitə əlaqə forması olan hissi idrakda, istərsə də vasitəli inikasda və ya məntiqi idrakda belə bir dialektik ziddiyyətin yaranması və onu aradan qaldırmağa cəhd göstərmək insana varlığı daha dərinləndirən dərk etməyə imkan verir.

İdrakın insanlarda sosial şəraitlə şərtlənməsi, ictimai – tarixi təc-

rübəni mənimsəməyə və onu daha da zənginləşdirməyə yönəlməsi onun daha yüksək səviyyələrinin – empirik və nəzəri idrakın meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Xüsusən də nəzəri idrak insanın cisim və hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməsinə, onların yalnız indiki vəziyyətini deyil, həm də keçmişini və gələcək perspektivini əks etdirməyə imkan vermişdir. Bununla da idrakın məkan və zaman hədudları həddən ziyadə genişlənmiş olur. Başqa sözlə, idrak insana özünün mövcud olduğu məkan və zamanının hədudundan kənara çıxmağa imkan verir.

Təlim insanın əsas fəaliyyətlərindən biridir. Hələ məktəb yaş dövründə həmin fəaliyyət aparıcı fəaliyyətə çevrilir. Onun köməyi ilə müəyyən məlumatları, hərəkətləri və davranış formalarını mənimsəyirlər. Oyundan fərqli olaraq burada subyekt öyrənmə məqsədi güdür, ona məlum olmayan məlumatları əldə etməyə, bu və ya digər hərəkətlərə, davranış tərzlərinə yiyələnməyə çalışır. Bu iş şüurlu, planlı şəkildə həyata keçirilir. Məhz buna görə də təlim prosesin-

də aşağıdakı məqsədlərə nail olma baş verir: a) hər hansı bir fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətlə təşkil edilməsi üçün lazım olan gərçəkliyin zəruri xassələri haqqında məlumatın mənimsənilməsi; b) həmin fəaliyyət növlərini təşkil edən yolların və əməliyyatların mənimsənilməsi; c) qarşıda duran məsələnin həllində lazım olan yolları və əməliyyatları düzgün seçmək və onlara nəzarət etmək üçün qeyd olunan məlumatlardan istifadə qaydalarını mənimsəmək. Birinci halda biliklərin, ikinci halda vərdişlərin, üçüncü halda işə bacarıqların yaranması baş verir.

Buradan isə aydın olur ki, təlim o zaman mümkündür ki, müəyyən bilik, vərdiş və bacarığa yiyələnmək üçün insanın fəaliyyəti şüurlu məqsədlərlə idarə olunsun.

Təlim tələbələrin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək üçün lazım olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir.

Təlimin müvəffəqiyyəti psixoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan üç amildən asılıdır; nəyi öyrədirlər, kim və necə öyrədir, kimi öyrədirlər. Birincisi, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyətin əldə edilməsi mənimsənilməli olan materialdan, onun məzmunu və siste-

mindən asılıdır. Ona görə də təlimin məzmununun düzgün seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tədris fənləri haqqında əsas anlayışları və ideyaları son dərəcə aydın ifadə etmək, elm və təcrübənin yeni nailiyyətlərinin bunlarda lazımınca əks olunmasını təmin etmək lazımdır.

İkincisi, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyət əldə edilməsi öyrədən adamın – müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, pedaqoji və metodiki ustalığından, hər bir halda tətbiq etdiyi konkret tədris metodundan tələbələrin psixologiyasını dərinləndirən bilməsindən və s. asılıdır.

Nəhayət, üçüncüsü, təlim prosesi tələbənin xüsusiyyətlərindən, onun fərdi psixi inkişaf xüsusiyyətlərindən (əqli, emosional, iradi) onda təlimə qarşı münasibətin yaranmasından, onun meyl və maraqlarından, tələfat və öyrənməyə qabillik imkanlarından da çox asılıdır. Başqa sözlə, təlim prosesi tələbələrin fərdi-psixoloji və yaş xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Bu cəhətlər nəzərə alınmadan təlim fəaliyyətini səmərəli şəkildə təşkil etmək və lazımi müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyildir.

İnsan təlimin köməyi ilə bəşəriyyətin təcrübəsinə yiyələnir. Bu təcrübəni öyrənmədən onun həyatda baş çıxarması mümkün deyil-

dir. Həmin təcrübənin öyrənilməsinin, mənimsənilməsinin başlıca yolu işə təlimdir. Ona görə də öyrənmənin prinsipini bilmədən, bu prinsipini nəzərə almadan təlim fəaliyyətini təşkil etmək də çətinləşərdi.

Öyrənmənin, təlimin psixoloji prinsipinə aşağıdakı komponentləri daxil etmək mümkündür: idrak tələbatları təlim motivləri, təlim məqsədləri, vəzifələri, tədris işləri.

Ümumiyyətlə, psixoloji tədqiqatlar əsasında əldə edilmiş faktlar belə bir cəhəti əsaslandırmağa imkan verir ki, idrak tələbatlarının ödənilməsi insanın normal şəkildə inkişafı üçün zəruri şərtidir. Eyni cəhət insanın öyrənməsinə, təlim fəaliyyətinə də aiddir. Öyrənmə məhz insanın idrak tələbatlarından başladığında onun fəallığını təmin edən əsas amilə çevrilir. Buradan isə idrak maraqları, öyrənmənin əsas motivi doğur.

Öyrənmənin prinsipində təlim məqsədləri və vəzifələrinin də özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə ye-tirəcək şəkil aldıqda təlimə çevrilir, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə gətirib çıxarır.

Elmi məlumatların sürətlə artdığı indiki dövrdə tələbələrin daha çox biliklərə yiyələnməsi, zəruri elmi məlumatları mənimsəməsi lazım gəlir. Bu isə tədris müəssisələri qarşısında ciddi tələblər qoyur. Tədrisin xarakterini dəyişmədən, burada optimallaşdırmaya ciddi fikir vermədən həmin tələblərin həyata keçirilməsi mümkün deyildir. Buna isə iki yolla nail olmaq mümkündür: birincisi, tələbələrin əqli inkişafı haqqında ənənəvi təsəvvürləri dəyişdirmək, onların əqli imkanlarını aşkara çıxarmaq və tədrisin məzmununu buna uyğunlaşdırmaq; ikincisi, təlim fəaliyyətinin özünü optimallaşdırmaq və bu prosesdə tələbələrdə fəal, müstəqil, yaradıcı təfəkkürü müstəqil idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar bacarıq və qabiliyyətləri inkişaf etdirmək.

Təlimin optimallaşdırılması üçün birinci növbədə tələbələrdə psixi inkişafın səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Lakin ilk baxışda asan görünən bu məsələ daim mübahisələrə səbəb olmuş, təlim və psixi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi həmin sahədə tədqiqat aparən alimlər tərəfindən müxtəlif istiqamətdə şərh olunmuşdur.

Təlim psixologiyası sahəsində aparılmış tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, problem

situasiyanın ayrı-ayrı tipləri təfəkkür üçün müxtəlif şərait yaradır. Problem situasiyanın əsas tipləri barədə müəlimin biliyi, şübhəsiz, bu cür situasiyaların yaradılması yollarını müəyyənləşdirməsinə, bununla da tələbələrin idrak fəaliyyətini idarə etməsinə şərait yaradır. Məhz buna görə də müəllim dərsi müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq üçün həmin cəhətə xüsusi diqqət yetirməlidir.

İnsan biliklərə ona görə də yiyələnir ki, həmin biliklərdən öz fəaliyyətində istifadə etsin, onun köməyi ilə qarşısına çıxan məsələləri həll edə bilsin. Hər hansı bir məsələni düzgün və asanlıqla həll edə bilmək üçün fikirləşməyi bacarmaq lazımdır. Tələbələrdə bu cür bacarığın yaranması təlimin səmərəliliyi və şüurlü mənimsənilməsi üçün başlıca şərtlərdəndir. Bu cür bacarığın olması dərstdə tələbənin daha fəal olmasını, baş verə biləcək səhv ümumiləşdirmələrin qarşısını almağı təmin edir. Tələbələrdə həmin keyfiyyətləri formalaşdıran və onlardan istifadəyə yönəldən dərslər müasir tələblərə cavab verə bilən dərslər hesab oluna bilər. Bu nöqtəyi nəzərdən təlim psixologiyasında tələbələrin fikri iş priyomlarına yiyələnmələrinin rolu xüsusi olaraq qeyd edilir.

Təlimdə idrak fəaliyyətinin təşkilinə verilən ən əsas tələblər olub,

özündə gerçəkliyi dərk etmənin ümumi qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Didaktik prinsiplərə əsaslanmadan ali məktəbdə təlim işini elmi zəmində qurmaq qeyri mümkündür.

Təlim prinsiplərinin qaydaları mütləq mənada qəbul edilə bilməz. Bu müddəalardakı dəyişkənlik təhsilin məqsəd, vəzifə və məzmunu ilə şərtlənir. «Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisi təcrübəsindən çıxış edərək ali məktəb təlimində həmin prinsipin əhəmiyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır.

Ali məktəbdə tələbənin təfəkkür imkanları nəzərə alınaraq təlimdə üstünlük ümumiləşmiş və mücərrəd biliklərin mənimsənilməsinə verilir. Burada söz biliyin əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Bu səviyyədə cərəyan edən idrak proseslərində konkret – hissi obrazlar köməkçi funksiyaları icra edirlər. Lakin bu vəziyyət ali məktəbdə əyaniliyin əhəmiyyətini heç də azaltmır.

Təlimdə əyaniliyin əsas şərti duyğu və qavrayışdan çıxış edərək mücərrəd təfəkkürü inkişaf etdirəkdir. Təlimdə bir halda üstünlük konkret fakt və hadisələrin öyrənilməsinə verilsə, digər tərəfdən isə bu üstünlük nəzəri müddələrin mənimsənilməsinə verilir. Ali məktəb təlimində əksər hallar-

da tələbənin idrak fəaliyyəti daha səciyyəvidir.

Ayrı-ayrı didaktik vəziyyətlərdə idrak proseslərinin konkretdən mücərrədə və ya mücərrəddən konkretə doğru yönəlməsilə bağlı olaraq əyanilik prinsipinin bu və ya digər müddəaları xüsusi əhəmiyyət qazanır.

Ali məktəb müəllimi tələbələrinin idrak fəaliyyətini təşkil edərək əyaniliyin metodoloji əsaslarını bilməklə bərabər, onun psixoloji köklərinə də nüfuz etməyi bacarmalıdır. Bundan ötrü duyğu, qavrayış, təsəvvür, diqqət və təfəkkür kimi psixi proseslərin mahiyyətini bilmək və həmin biliklərdən məqsədyönlü istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Əks təqdirdə təlim fəaliyyəti kortəbii hal alır.

Əyanilik prinsipinin metodoloji və psixoloji əsaslarına istinad etməklə tələbələrdə hər fənnə qarşı aktiv və davamlı maraq oyatmaq mümkündür.

Ali məktəbdə «Azərbaycan tarixi» fənninin tədrisində əyaniliyin digər növlərilə yanaşı şərti-sxe-

matik obrazlardan da istifadə etməyin faydalı səmərəsi olur. Bu növ əyani vasitələrə müxtəlif məzmunlu cədvəlləri sxemləri və s. aid etmək olar. Şərti-sxemativ obrazlar vasitəsilə tarixi faktın, hadisənin ən mühüm cəhəti qavranılır, onları səciyyələndirən əlamətlər haqqında tələbələrdə aydın və silinməz biliklər yaradır. Belə əyani vasitələr tarixi qanunauyğunluqları, fakt və hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini, tarixi anlayış və kateqoriyaların strukturunu onu təşkil edən elementlər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini özündə əks etdirir.

Sənədli təsvir vasitələri ilə yanaşı, bədii yaradıcılıq məhsullarından istifadə edilməsi artıq öz idrak və tərbiyəvi səmərəsini sübuta yetirmişdir. Bədii obraz təsvir olunan varlığın ümumiləşmiş və tipik, fərdi və konkret təcəssümü kimi öyrənilir, əyani, emosional və estetik təbiətilə bədii obraz elminəzəri səciyyəyə daşıyan didaktik materialın daha tez və dərinədən qavranılmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 1989.
2. Bayramov Ə.S. Ümumi psixologiya. Bakı, 1996.

3. İsmixanov M. Dərslik və mənavi tərbiyə. Bakı, 1980.
4. Брунер Дж. Психология познания. М., Прогресс. 1987.

ПРАВИЛА ПРИНЦИПОВ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье говорится об актуальных проблемах на современном этапе, стоящих перед принципами обучения в высших учебных заведениях.

Общественно-политическое развитие в стране выдвигает в процессе обучения новые задачи.

При новых обстоятельствах для проведения в жизнь исторических задач, стоящих перед народом требуется соответствующая нравственно-психологическая подготовка студентов.

TRAINING PRINCIPLES IN THE EDUCATIONAL INSTITUTION

The article mentions about the urgent issues of the principles of the educational system in educational institutions on modern stage. In our country the social and political development sets as it's new goals for educational system. Application to life of new historical goals demand moral and psychological students training in terms of modern conditions.

BƏDİİ BƏRPAEDİCİ TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLƏRİNİN ROLU

Rzayeva S.B.

*Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu
Sumqayıt filialının baş müəllimi*

Müasir təhsil sisteminin başlıca istiqamətlərindən biri təlimin struktur xüsusiyyətləri ilə bilavasitə əlaqədar olmasıdır. Bu istiqamət təbii olaraq şagirdlərə nəyi və necə öyrətmək problemini də nəzərdə tutur. Hal-hazırda V-VIII siniflərin ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə zəruri olan bilik, bacarıq və vərdislər verilməklə yanaşı, həm də onların yaş xüsusiyyətləri baxımından psixi inkişaflarının nəzərə alınması vacibdir.

V-VIII siniflər üçün tərtib edilmiş ədəbiyyat dərslərində şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün başlıca problem olan zehni fəaliyyətin və əxlaqi dəyərlərimizin inkişafı da diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan idrak poseslərinin inkişaf etdirilməsi, bədii bərpəedici təxəyyül surətlərinin yaranmasına aid verilmiş bir çox mətnlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Demək olar ki, V sinfin dərslərindən VIII sinfin dərslərinə də daxil olmaqla bədii əsərlərdən verilən nümunələr şagirdlərin hərtərəfli

inkişafı baxımından xüsusi maraq doğurur.

Müasir elmi psixoloji nəliyyətlər əsasında müəyyən edilmişdir ki, bədii əsərlər real gerçəkliyin inkişafını yaradarkən daha çox təxəyyüldən, xəyalın məntiqi nəticəsi olan obrazlardan və onların oydandığı estetik təəssüratdan istifadə edir. Bədii bərpəedici təxəyyül surətləri yaradıcı təxəyyülün, dünyagörüşün, istedad, qabiliyyət və bacarığın məhsulu kimi meydana gələn psixi prosesdir. Ən başlıca cəhət təxəyyül surətlərinin necə bərpə olunmasının qanunauyğunluqlarını şagirdlərə öyrətməkdir.

Dərs zamanı şagirdlərin təsəvvüründə bərpəedici təxəyyül surətləri yaratmaq üçün onların zəruri bilik və təsəvvür ehtiyatına malik olması mühüm şərtədir. Əgər şagird müəyyən bir təxəyyül surəti yarada bilmirsə, ilk növbədə onun idrak fəaliyyətinin fəallaşdırılması qayğısına qalmaq lazımdır. Müəllim dərs prosesində bərpəedici təxəyyülü fəallaşdırmaqla şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına tə-

sir göstərir. Bədii bərpaedici təxəyyül surətləri öz əksini ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində tapır. Bu baxımdan V-VIII siniflər üçün tərtib edilmiş ədəbiyyat dərsləklərinin geniş imkanları vardır. Bədii bərpaedici təxəyyül də yaradıcı təxəyyül kimi fəaliyyətin özündə formalaşır. Təxəyyüllə digər psixi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi ancaq səmərəli fəaliyyət prosesində mümkündür. Hər bir müəllim öz fənninin tədrisi prosesində bu cəhəti nəzərə almalı, müxtəlif yollarla şagirdlərin təxəyyülünü aktivləşdirməli və inkişaf etdirməlidir. Bədii bərpaedici təxəyyül yaş xüsusiyyətləri və fərdi psixi keyfiyyətlərlə vəhdətdə təzahür etdiyindən şagirdlərin təkrar olunmaz, bənzərsiz fərdi psixi xüsusiyyətlərini öyrənib nəzərə almadan, onları inkişaf etdirmək mümkün deyildir.

Təhsil illərində şagirdlərin təxəyyülünü zənginləşdirməsək, onlar gələcək fəaliyyətində yeni orijinal surətlər bərpa edə bilməzlər. Dərsləklə materiallarının təhlilindən aydın olur ki, bədii bərpaedici təxəyyülün inkişafı ilk növbədə psixi proseslərin fəallaşmasına xidmət edir, dərsləklə materiallarının kitabda olduğu kimi körtəbii şəkildə əzbərlənməsinin qarşısını alır.

Sinifdən-sinfə keçdikcə fənlərin tədrisi keyfiyyətini hərtərəfli yük-

səltmək, şagirdlərin mənimsədikləri bilik, bacarıq və vərdişləri onların yüksək mənəvi və əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafı ilə üzvü şəkildə əlaqələndirmək müasir təhsil qanununun mühüm vəzifələrindən biridir. Başqa fənlərlə yanaşı, ədəbiyyatın tədrisini daha yüksək səviyyədə təşkil etmək şəxsiyyətin fərdi psixi xassələrinin hərtərəfli tərbiyəsinin ən mühüm amilidir. Şagirdlərdə fəallıq və təşəbbüskarlıq, müstəqil zehni əmək vərdişlərini tərbiyə etmək vəzifəsi xüsusilə, ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür. Eyni zamanda dərsləklərdə verilən materiallar şagirdlərdə təfəkkürün fəallaşmasına, şüurlu dərk etməyə və yaradıcılıq fəaliyyətinə təsir göstərməlidir.

Məktəbdə konkret ədəbi-bədii materialın öyrədilməsi şagirdlərin psixi inkişafına hərtərəfli kömək etməlidir. Belə olduqda hər bir mühüm ədəbi hadisə ictimai həyatdakı konkret-tarixi proseslərin inkişafı kimi şagirdlərin bədii bərpaedici təxəyyülündə canlana bilər.

Təlim prosesində şagirdlərin zehni fəallığına mənəvi qida verməklə yanaşı, onların hiss və emosiyalarına da təsir etmək çox önəmlidir. Belə olmasa, şagirdlərin fikri fəallığını, yaradıcılıq qabiliyyətini də səfərbərliyə almaq, düzgün istiqamətə yönəltmək mümkün deyildir.

Hissi idrakın mənimsəmə prosesinə fəal təsiri və əhəmiyyəti psixoloji ədəbiyyatlarda nisbətən geniş şərhləndirilmişdir. Təlim şagirdlərinin tərbiyəsinə, tərbiyə isə insanın əxlaqi və zehni inkişafına təsir etmirsə, ədəbiyyat tarixini və bütün başqa elmləri öyrənmək bizim mənəvi zövqlərimizi cismani zövqlərdən yüksək tutmağa məcbur etmərsə, belə təlimin nə mənası var?

Ədəbiyyat idrak vasitəsidir. Bərpaedici təxəyyül surətləri də həyat hadisələrinin, insanın istək və arzularının, hiss və həyəcanının ifadəsidir. Bədii əsəri mənimsədikdən sonra şagird orada təsvir olunan hadisəni dərk edib öyrənir, əsərdə qəhrəmanın, yaxud hər hansı bir personajın həyəcanlarını duyur, hisslərini keçirir və ona münasibət bildirir. Böyük rus tənqidçisi V.Q.Belinski yazmışdır ki, filosof sillogizmlərlə danışır, şair obraz və şəkillərlə. Lakin onların hər ikisi eyni şey deyir. Biri isbat edir, digəri göstərir. Ancaq hər ikisi inandırır. Biri məntiqi dəlillərlə, digəri şəkillərlə.

Buradan göründüyü kimi, bədii ədəbiyyat vasitəsilə də həyatı faktlar, insan və onu əhatə edən mühit haqqında məlumat öyrənilir. Ədəbiyyat ayrı-ayrı dövrlərdə cəmiyyətin güzəran həyat tərzini, mədəni səviyyəsini, adət-ənənəsini əks et-

dirir. Başqa sözlə, şagird hər hansı bir bədii əsərdə onun aid olduğu, əhatə etdiyi dövrün təbii mənzərəsini görür. M.Qorki yazır: «Yazıçı təkcə qələmlə yazmır, bəlkə sözlərlə şəkil çəkir, həm də insanı hərəkətsiz təsvir edən bir rəssam kimi deyil, onları fasiləsiz hərəkətdə, işdə, siniflər, qruplar, fərdlər mübarizəsi içərisində təsvir etməyi bacarır». V sinif dərslərində əsasən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, nağıllardan «Məlikməmməd», «Bostançı və Şah Abbas», «Şehirli sünbül», «7 nar çubuğu», «Göyçək Fatma», «Dəniz səyyahı Sindibadın nağılı», laylalar, atalar sözləri və məsəllər, əmək nəğmələri, holavarlar, sayaçı sözlər, mövsüm-mərasim nəğmələri, təmsil, əfsanə, bayatı və eyni zamanda yazılı ədəbi bədii nümunələr toplanıb. V-VI sinif dərslərində yazıçı və şairlərin tərcümeyi halının öyrənilməsinə çox az yer verilib. Lakin bu o demək deyil ki, həmin sənətkarlar haqqında şagirdlərə zəruri məlumat vermək məsləhət görülmür. Buna görə də hər bir müəllim, əsəri tədris olunan yazıçı və şair haqqında məlumat verməyə borcludur.

Şifahi ədəbiyyat nümunələri insanları mərdliyə, ləyaqətə, mübariz olmağa, vətənpərvərliyə, xeyirxah-

lığa, düzgünlüyə çağırır, həmçinin şər əməllər, pislik burada tənqid olunur. Dərslərdə sinifdən xaric oxu materialları çoxdur. Bu da ədəbiyyatı sevməkdə, həyat həqiqətlərini olduğu kimi dərk etməkdə, şagirdlərin məlumatının genişlənməsində və bədii-obrazlı dünyagörüşün formalaşmasında, xüsusilə onlarda bədii bərpəedicilik təxəyyül surətlərinin yaranmasında misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Dünya ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrinin sinifdən xaric oxu üçün nəzərdə tutulması və onların proqramda əks olunması müsbət haldır və təqdirdə layiqdir.

Dərslər üçün seçilmiş mətnlərin şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə, bilik səviyyəsinə, dünyagörüşünə uyğunlaşdırılması ona görə zəruridir ki, şagirdlərdə bərpəedicilik təxəyyül surətləri yaratmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək mümkün olsun. V-VI siniflərdə ibtidai ədəbiyyat kursu bilavasitə bədii əsərlərin öyrənilməsi ilə başlanır. Ədəbi əsərlərin öyrənilməsinin ən mühüm mərhələsi isə onların oxusudur. Müşahidələr göstərir ki, V-VI siniflərdə bəzi müəllimlər əsəri ya özü oxuyur, ya da yaxşı nitq qabiliyyəti olan şagirdə oxudur. Yaxşı olar ki, oxudan əvvəl müəllim əsərin məzmunu haqda şagirdlərə məlumat versin. Belə

olanda şagirdlər əsəri daha yaxşı qavrayır, təsəvvüründə canlandırır bilir və onların bərpəedicilik təxəyyülü düzgün formalaşır, məhsuldar olur.

VI sinif dərslərinə müxtəlif dövrlərdə yaşamış şair və yazıçıların əsərləri daxil edilib, bir sözlə tarixilik prinsipinə riayət olunmayıb. Buna görə də mövzuları tədris edərkən müəllimin üzərinə böyük iş düşür. Həmin mövzuların hər biri müəyyən bir dövrü əhatə edir. Bir xalqın ədəbiyyatı həmin xalqın tarixində baş vermiş hadisələrə laqeyd qalmır, onu bədii şəkildə nəsil-dən-nəslə çatdırır. VI sinif dərslərinə: A.Ələsgər «Aşıq olub tərki-vətən olanın», A.Şaiq «Zəhmət və Zinət», X.R.Ulutürk «Mənim dilim», S.S.Axundov «Qaraca qız», Qabil «Səhv düşəndə yerimiz», Q.Zakir «Sədaqətli dostlar», Ş.İ.Xətai və Sarı Aşıq «Müəllifli bayatılar», M.Şəhriyar, Elçin «Bülbülün nağılı», C.Məmmədquluzadə «Saqqallı uşaq», Ə.Haqverdiyev «Bomba», B.Vahabzadə «Həyat, sən nə qəribəsən», Ə.Məmmədخانlı «Karvan dayandı», S.Vurğun «Ölüm sevinməsin qoy» və s. əsərlər daxil edilə bilər. Məncə uşaqlarda əvvəlki mətnin aid olduğu dövr ilə sonrakı mətnin arasında fərq çoxdur. Məsələn, Qasım bəy Zakir XIX əsrdə,

Şah İsmayıl Xətai isə XV əsrdə yaşayıbdır.

S.S.Axundovun «Qaraca qız» hekayəsini tədris edəndən sonra şagirdlərə yadda qalan, çox sevdiqləri obrazların şəklinin çəkilməsi tapşırılmışdı. VI sinif şagirdi Aynur Ağca xanımın şəklini çəkmişdi. Bildiyimiz kimi əsərdəki hadisələr inqilabdan əvvəlki illərə aid idi.

Sonrakı dərstdə isə Qabilin «Səhv düşəndə yerimiz» şeri tədris olunmuşdu. Müəllim hər iki əsər üzrə təxminən eyni yaşda olan qızların şəkillərini bərpa etməyi tapşıranda, gözləmədiyimiz halla qarşılaşdıq. Demək olar ki, şagirdlərin əksəriyyətində çaşqınlıq yaranmışdı.

*Ağ biləklər, gül əllər
Tarlada qabar.
Bir qeyrətsiz, yekəpər
Qızılgül satar.
Qeyrətsiz oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.*

Gəlin şagirdlərin çəkdiqləri şəkillərdən birinə nəzər salaq. Aynurun çəkdiyi I şəkil XIX əsrin əvvəllərində yaşayan Ağca xanımın, II şəkil isə XX əsrdə pambıq tarlasında işləyən bir azərbaycanlı qızıdır. Müxtəlif əsrlərdə yaşayan obrazların təsviri bir-birinə çox yaxındır, hətta demək olar ki,

eynidir. Düzgün bərpa olunmayan obrazların yaranmasına səbəb şagirdin əsrlər arasındakı zamanı düzgün qavrayıb, dərk etməməsi olmuşdur. Beləliklə, tarixi xronoloji ardıcılığın nəzərə alınmaması şagirdlərdə bərpaedici təxəyyülün düzgün istiqamətdə inkişaf etməsinə mənfi təsir göstərir. Bunu aradan qaldırmaq dərslük tərtibçilərinin, ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşən vəzifələrdən biridir.

Dərslükdə sinifdən xaric oxu materiallarının olması və dünya uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin verilməsi yaxşı haldır. Belə olduqda şagirdlərdə estetik zövq tərbiyə edilir və bədii ədəbiyyat onların mənəvi ehtiyacına çevrilir.

Bədii əsərlərin tədrisinin müvəffəqiyyətini təmin edən məsələlərdən biri şagirdlərin ədəbiyyat nəzəriyyəsinə aid biliklərlə silahlanmalarıdır. Dərslüklərdə bu prinsipə riayət olunması müsbət haldır. VII sinif dərsliyinə həm XIII-XVIII əsr

Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri, həm də Dünya ədəbiyyatı nümunələri daxil edilmişdir. Sınıf-dən xaric oxu materiallarının müxtəlifliyi də şagirdlərin həm fikri fəaliyyətinin, həm də bərpaedici təxəyyülünün fəallaşdırılmasına xidmət edir, müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətinə stimül yaradır.

Dərslərdə N.Gəncəvinin «Xeyir və Şər», Ş.İ.Xətəinin «Bahariyyə», Qurbaninin «Bənövşəni», M.Füzulinin «Meyvələrin söhbəti», M.P.Vaqifin «Kür qırağının əcəb seyrangahı var», Q.Zakirin «Keçdi növbəti-zimistan», X.Natəvanın «Qərənfil», Migel de Servantesin «Don Kixot», V.Hüqonun «Qavros» kimi əsərləri verilmişdir. Bu əsərlərin tədrisi şagirdlərin bədii bərpaedici təxəyyülünü inkişaf etdirmək və formalaşdırmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dərslərə daxil olan əsərlərin əksəriyyəti şagirdlərin estetik duyğularını inkişaf etdirir, onlarda xoş əhval yaradır. Bu dediklərimizlə yanaşı, bəzi çatışmazlıqları da qeyd etmək lazımdır. Məsələn, ədəbiyyat dərslərində M.Füzulinin həyatına aid verilən material şagirdlərdə şairin həyatı haqqında dolğun təsəvvür yaratmır. Şagirdlərə tam aydın olmur ki, Füzuli azərbaycanlı olduğu halda nə üçün İraqda yaşayıb? Füzulinin valideynlərinin

İraqa köçməsinin səbəbi nə idi? Belə halda şairin tərcümeyi-halına verilən materialı tarixi faktlarla – Zaqafqaziyadan bir çox ailələrin İraqa köçürülməsi ilə əlaqələndirmək şagirdlərdə o zamanki tarixi mühit haqqında aydın təsəvvürlər yaradır.

VIII sinif ədəbiyyat dərslərinə XIX və XX əsr Azərbaycanın şair və yazıçıların: M.F.Axundzadə «Hacı Qara»; A.Ələsgər «Dağlar», «Yaylaq»; S.Ə.Şirvani «Qafqaz müsəlmanlarına xitab»; C.Məmmədquluzadə «Poçt qutusu», «Qurbanəli bəy»; M.Ə.Sabir «Nə işim var», «Əkinçi»; Ə.Haqverdiyev «Mirzə Səfər»; M.Hadi «Türkün mahnısı»; H.Cavid «Kömmür mədənində»; Ə.Cavad «Göygöl»; C.Cabbarlı «Ana»; M.Şəhriyar «Azərbaycan», «Heydərbabaya salam»; S.Vurğun «Dörd söz», «Azərbaycan»; A.İldırım «Əsir Azərbaycanım»; M.Müşfiq «Həyat sevgisi», «Duyğu yarpaqları»; R.Rza «Mən torpağam», «Açın qapıları, insan gəlir» və s. kimi şair və yazıçıların əsərləri toplanıb.

Yüksək sənətkarlıqla yazılmış bu əsərlər şagirdlərin biliyinin zənginləşməsinə, dünyagörüşünün formalaşmasına səbəb olur, onlarda həyat hadisələrini qavramaq, duymaq və yadda saxlamaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, məsələn,

M.F.Axundzadənin «Hacı Qara» komediyasında Hacı Qara surətini yazıçı elə qələmə alıb ki, oxucuda elə təəssürat yaranır ki, o, Hacı Qaranı görüb. Bu yazıçının yarıdıcı təxəyyülünün genişliyini göstərir. Şagird sanki həyatın özünü müşahidə edir və onda bədii bərpaedici təxəyyülün inkişafı üçün real zəmin yaranır.

M.F.Axundzadə tərbiyə işində komediya janrına böyük üstünlük verib. O yazır: «İnsanların təbiətində olan pis və yaramaz əməlləri tənqid, istehza və məsxərədən başqa heç bir vasitə ilə məhv etmək olmaz». VIII sinif dərslində M.F.Axundzadənin «Hacı Qara» əsərində də müəllif gülüşü tərbiyə vasitəsi kimi qiymətləndirib, onu eybəcərlikdən xilas olmağın, şəxsi ləyaqəti qoruyub-saxlamağın yolu adlandırıb. M.F.Axundzadənin «Hacı Qara», C.Məmmədquluzadənin «Poçt qutusu», «Qurbanəli bəy», «Danabaş kəndinin əhvalatları» və s. əsərləri bu baxımdan bərpaedici təxəyyülü inkişaf etdirməyin qüvvətli vasitəsidir.

Dərslərdə A.Ələsgərin «Dağlar», Ə.Cavadın «Göygöl» şeirlərini tədris edərkən şagirdlər bilik, bacarıq və vərdişlərini tətbiq edərkən keçmiş qavrayış təsəvvürlərini, təəssüratlarını canlandırır, öyrənilən ədəbi əsərin ideya məzmununu

qavrayır, orada təsvir olunan obraza münasibətini bildirir və bu əsasda bədii bərpaedici təxəyyül surətləri yarada bilir. A.Ələsgərin «Dağlar» şeirinin psixoloji təhlilinə diqqət yetirək. Şair qoşmada doğma yurdun gözəlliyini böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Şeirdə vətən məhəbbəti, ana yurdun ucalığından doğan qürur hissi güclüdür. Bu şeirin tədrisi şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissini artırır və onların gözü qarşısında buz bulaqlar, şairin dediyi kimi «yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı» bir-birindən ayırmayan dağlar gəlir. VIII sinif şagirdlərindən birinin fikirləri və bərpaedici təxəyyülünün məhsulu olan şəkillə tanış olaq. Şagird arxada A.Ələsgərin təsvir etdiyi güllü-çiçəkli, hündür, başı qarlı dağı, öndə isə təpəciklər təsvir edib. Öndə təsvir olunan da arxadakı dağdır. Lakin işğal altında olduğu üçün, düşmən əsiri olduğu, qüruru sındığı üçün kiçilib, əvvəlki

əzəmətini itirib. Göründüyü kimi şagirdin gözü önündə iki dağ canlanmışdı: “xəstə üçün tərəsində qar olan, hər cür çiçək aəib lələzar olan” dağ, bir də dərddən gülzarı sovruan dağ. Aparılan psixoloji təhlildən aydın olur ki, VIII sinif şagirdləri daha bitkin, konkret və real bərpaedici təxəyyül surətləri yaradırlar. Şagirdlərdə bədii bərpaedici təxəyyülün inkişafı problemi müasir yaradıcılıq psixologiyasının fundamental problemlərindən biri hesab edilir. Bu problemin tədqiqi elmi dəyərinə və praktik əhəmiyyətinə görə xüsusi maraq doğurduğu üçün onun inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi elmi və əməli əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlərin bədii bərpaedici təxəyyülünün inkişafı idrak proseslərinin fəallığına zəmin yaradır. Şagirdlərdə bədii bərpaedici

təxəyyülü düzgün inkişaf etdirməkdən ötrü onlara müvafiq fəaliyyət sahəsi üçün vacib olan bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq lazımdır. Nəhayət, şagirdlərin təhsil fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək, onların təxəyyülünün bilavasitə yaradıcı fəaliyyət prosesində inkişafına xüsusi diqqət yetirmək müasir dövrümüzün zəruri tələbidir. Şagirdlərdə bədii bərpaedici təxəyyülün inkişaf etdirilməsi problemi təlimdə əhəmiyyətlik dərəcəsinə görə idrakı inkişafın çox mühüm vasitəsidir. Ona görə də bu problem orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan ədəbiyyat müəllimlərinin daim diqqət mərkəzində olmalı, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi müasir dərslər və ona verilən pedaqoji-psixoloji tələblərin əsas stimuluna çevrilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Əzimov Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: ADPU – nun mətbəəsi, 2004.

2. Маркова А. К. Психология труда учителя. М.: Просвещение, 1993.

3. Выготский Л.С. Собрание сочинений. 4 том. Детская психология. М.: Педагогика, 1984.

**РОЛЬ УЧИТЕЛЕЙ ЛИТЕРАТУРЫ В РАЗВИТИИ
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ВОССОЗДАЮЩЕГО
ВООБРАЖЕНИЯ**

В статье нашло свое отражение развитие художественного воссоздающего воображения у учеников V-VIII классов (подростковый период). В данной статье, опираясь на факты, говорится о тесной связи воссоздания в воображении образов, пейзажей с плодотворной организацией методов обучения, с мировоззрением учеников, с их образованием, с опытом чтения, с запасом представлений, а также с их индивидуальными особенностями в период преподавания уроков литературы. В статье также подчеркивается большая роль учителей литературы в развитии художественного воссоздающего воображения.

**DEVELOPMENT OF ARTISTIC AND REESTABLISHING
IMAGINATION DURING TEACHING LITERARY WORKS**

The Article reflects the development of artistic and reestablishing imagination of students in V-VIII grade.(teenager period). The article written on facts deals with reasonable organization of ways of teaching reestablishing images, views in imagination, world outlook, education, practice of reading stock of imagination, also personal quality of students during teaching literature lessons.

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNC QIZLARIN MƏNƏVİYYATININ FORMALAŞMASINDA AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

*Quliyeva Ş.M.
SDU-nin müəllimi*

Müasir dövrdə dövlətimiz sosial-iqtisadi, elmi-texniki baxımdan dünya arenasına sürətlə inteqrasiya etdiyi bir zamanda bir çox sahələrdə olduğu kimi, təlim-tərbiyə sahəsində də bir çox qanunlar qəbul edilir və təkmilləşdirilir. Təbii ki, bu sahədə qəbul edilən qanunlar ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına və dövrün ideologiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir və bundan əsas məqsəd isə gənclərin şəxsiyyət kimi inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir.

Bu baxımdan mövzumuza uyğun olaraq qeyd edə bilərik ki, hər bir xalqın qız tərbiyəsi ilə bağlı özünəməxsus adət-ənənəsi, milli xüsusiyyətləri olmuş və bu gün də öz mövcudluğunu göstərməkdədir. İctimai inkişafdan və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq bu adət-ənənələr hər bir ailəyə müəyyən bir səviyyədə nüfuz edir və onun əsas funksiyası gənc qızlarımızın şəxsiyyətinin, mənəviyyatının təşəkkülündə onun inkişafına təkan verən, kimliyini müəyyənleş-

dirən milli-mənəvi dəyərlərimizi onlara aşılamaq, davranış və rəftarını düzgün istiqamətləndirməkdən ibarətdir.

İstər Şərq fəlsəfi, istərsə də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında qız tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilmiş və bu gün də Azərbaycan ailələrində gənc qızların davranış və rəftarının düzgün formalaşmasında Şərq filosoflarının və Azərbaycan klassiklərinin fikirlərinə xüsusi önəm verilir.

Gənc qızların mənəviyyatının təşəkkülü çoxsahəli və mürəkkəb bir proses olub burada yaş xüsusiyyətləri, fərdi xüsusiyyətlər əsas rol oynayır. Milli xüsusiyyətlərin, adət-ənənələrin gənc qızlara aşılmasında valideynlər və onlarla olan qarşılıqlı münasibətlər əsas rol oynayır. Bu prosesdə valideynin özünün mövqeyi, onun hansı sosial qrupa daxil olması da əsas rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir xalqın məxsus olduğu etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin məcmusu, təmərküzləşmiş formaları, ilk növbə-

də həmin xalqın folklor və bədii ədəbiyyat materiallarında əks olunur. Bu baxımdan Azərbaycan ailələrində gənc qızlara münasibət xalqımızın tarixini əks etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında etnik-psixoloji baxımdan xüsusi ilə səciyyələndirilmişdir. Oğuzların ailə münasibətlərini etnik-psixoloji baxımdan təhlil edən professor Ə.S.Bayramov qeyd edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un ən mühüm ibrət dərslərindən biri ulu əcdadlarımızda ailənin möhkəmliyi, ailə üzvləri arasında dərin qarşılıqlı hörmət və ehtiramın olmasıdır. Belə bir münasibət yalnız valideyn-övlad arasında deyil, həm də övladların bir-birinə olan münasibəti, eləcə də onların öz valideynlərinə böyük ehtiramında özünü aydın sürətdə göstərir. Belə bir münasibət öz mənşəyini ata ilə ana, yəni valideynlərin bir-birinə olan səmimi münasibətindən alır, «Ana haqqı tanrı haqqı» kimi qəbul edilir. Dastana diqqət yetirəndə görürük ki, ta qədim zamanlardan oğuz ailəsində ailə münasibətləri yüksək mənəvi prinsiplər üzərində qurulur və ömürlərinin sonuna qədər namuslu, qeyrətli və ailəsinə sədaqətli, vəfalı olmaq hər bir oğuz qızı, qadın üçün həyat düsturu sayılırdı.

Bu gün də Azərbaycan ailəsində qızların lap kiçik yaşlarından əc-

dadlarımızdan bizə yadigar qalan yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər əsasında tərbiyə edilərək, şəxsiyyət kimi düzgün təşəkkülünə xüsusi diqqət yetirilir və bu prosesdə ailə tərbiyəsinin böyük sosial-psixoloji əhəmiyyəti vardır. Qeyd etməliyik ki, ata və ananın şəxsiyyəti, onların bir-birinə qarşı olan münasibəti gənc qız tərbiyə-sində əsas rol oynayır.

Gənc qızın mənəviyyatının formalaşmasında qızın yaş səviyyəsinə uyğun ona münasibət göstərilməsinin tərbiyənin nəticələrinə öz müsbət təsirini göstərir. Ata və ananın istəyindən asılı olmayaraq onlar qızların tərbiyəsinə lap kiçik yaşlarından daha məsuliyyətlə yanaşır və bu prosesdə yaşa uyğun zehni inkişafı, hissləri, iradəni, ayrı-ayrı hadisələrə yanaşma tərzi-nin nəzərə alınması vacib şərtlərdən biridir. Bəzi valideynlər kiçik yaşlı qızların davranış və rəftarına ciddi yanaşır və onun hər uşaq nadincliyini böyük qəbahət kimi qiymətləndirir və onun qarşısında yaşlı qızlara məxsus tələblər qoyurlar. Belə valideynlər kiçik yaşlı qızların davranış və rəftarında milli dəyərlərimizə uyğun biliklər aşılabilir, eyni zamanda oğlanlarla ünsiyyətinin ağıllı istiqamətlənməsində maraqlı olurlar. Burada isə valideynlərin öz qızlarına yaşlı qız

kimi baxması, onu həddindən artıq sıxışdırması qızın şəxsiyyətinin düzgün təşəkkülünə mənfi təsir göstərir.

Bəzi valideynlər isə qızların inkişafının psixoloji xüsusiyyətlərini bilmədikləri üçün qızlarının yaşının 15-16 yaşına çatmasına baxmayaraq ona həmişə uşaq kimi baxır, onun davranış və rəftarında özünü göstərən nöqsanlara «uşaqdır» deyərək göz yumur və psixoloji baxımdan heç bir təsir göstərmirlər.

Ailədə qızlara göstərilən hər iki münasibət gənc qızın şəxsiyyətinin təşəkkülünə, onun mənəviyyatının düzgün formalaşmasına psixoloji baxımdan mənfi təsir göstərir. Ona görə də qızların tərbiyəsində ilk sosial qrup kimi ailədə yaşayaraq uyğun tərbiyənin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və onun həyatla əlaqələndirilib mahiyyətinin anladılması gənc qızın mənəvi inkişafına müsbət təsir göstərmiş olar.

Qızların şəxsiyyətinin, mənəviyyatının təşəkkülündə fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da ilə tərbiyəsinin əsas psixoloji mahiyyətini təşkil edir. Biz bilirik ki, qızlar müxtəlif xarakterə, fərqli temperament tipinə malik olduğundan onlara məhz bu xüsusiyyətlərə uyğun münasibət göstəril-

məsi onların inkişafı prosesində əsas şərtədir. Fərqli fərdi xüsusiyyətlərə uyğun olaraq qızların bəziləri utancaq olur, tez mütəəssir olur, rəfiqələrindən ayrı olmağa can atır, bəziləri isə çox ünsiyyətçi olur, münasibətdə olduğu yoldaşlarına tez uyuşur, şən əhval-ruhiyyəyə malik olur. Bir qisim qızlar isə özündən tez çıxır, öz hərəkətlərini idarə edə bilmir, oynaqlar olurlar, digərləri isə çox süst əhval-ruhiyyəyə malik olaraq, ahəstə hərəkət edir gec mütəəssir olurlar.

Birinə söz tez təsir edir, o birində isə söz öz təsirini itirmişdir və s. Bu baxımdan da fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və ona uyğun olaraq qızlara münasibət göstərilməsi ailə tərbiyəsinin psixoloji xüsusiyyətləri üçün əsas şərtədir.

Gənc qızların şəxsiyyətinin formalaşmasında valideynin şəxsi nümunəsi tərbiyə işində son dərəcə böyük rol oynayır. Qızlar ata və ananın münasibətləri timsalında sosial təcrübəni mənimsəyirlər. Valideynlər özlərinin zahiri görkəmləri, maraqları və meylləri ilə gənc nəsə mühüm təsir göstəyirlər. Qeyrətli, namuslu, sədaqətli, təhsilli qız böyütmək və onlarda xalqın ruhunu yaşatmaq əsl vətəndaşlıq borcudur, ana və ata əzəmətidir. Azərbaycan ailəsində qızlar lap

kiçik yaşlarından sədaqət, etibar anlamında tərbiyə edilərək, qız tərbiyəsi «abır, həya mədəniyyəti» ölçülərinə söykənir. Qızların özünü abırlı-həyalı, utancaq, ədəb-ərkanla aparmasına xüsusi diqqət yetirilərək dəyərləndirilir və ictimai yerlərdə özünü apara bilməyən, davranış və rəftarına nəzarət edə bilməyən, xüsusilə, «oğlan və kişilərin üzünə şitiyən», «yerliyersiz dişlərini ağardan», «böyükkiçik bilməyib, artıq-əskik danışan», «gözləri qaynayan», «açıqsaçıq geyimləri ilə kişi qabağına çıxan» qızlar bəyənilmir. Bu baxımdan da qızların davranış və rəftarının milli adət-ənənəmizə, milli xüsusiyyətlərimizə, milli hislərimizə uyğun tənziqlənməsində ailə tərbiyəsi əsas rol oynayır. «Qızsan ucuz olma, qədrini bil» (Məhəmməd Füzuli)-ailədə qızın mənəvi tərbiyəsi bu kökdə qurulur.

Müasir dövrdə, Avropaya sürətlə inteqrasiya etdiyimiz bir zamanda qızların sosial fəallığı özünü qabarıq şəkildə göstərir. Qızlarımızın sosial fəallığının genişləndiyi bir zamanda onun taleyi, xoşbəxtliyi, onun özündən, ağılından, dünyagörüşündən, davranışından çox asılıdır. Ona görə də onların həyatda sağlam, fəal mövqe tutması əsas şərtidir. Bunun üçün isə ailədə qızın mənəviyyə-

tının formalaşması onun mənsub olduğu xalqın kimliyinə, adət-ənənələri ilə bağlı biliklərə söykənməli və ümumbəşəri dəyərlərə önəm verilməlidir.

Azərbaycanda qızların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində bir sıra tədqiqatçılar Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, A.Abbasov, R.İ.Əliyev, C.Təhmasib və başqaları qızların mənəvi inkişafına və onların şəxsiyyətinin təşəkkülünə milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında xüsusi diqqət yetirmiş və bu prosesdə ailə mühitinin rolunu xüsusi qeyd etmişlər.

Ə.Ə.Əlizadə və A.A.Abbasov «Ailə» dərsliyi kitabında qız tərbiyəsində, qız rolunun mənimsənilməsində valideynlərin mühüm rol oynadığını qeyd etmiş və göstərmişdilər ki, valideynlər qızlarını ilk gündən elə tərbiyə etməlidirlər ki, onun hansı yaşındasa yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın.

Əlbəttə, valideyn öz qızını yaxşı tanımalı, onun daxili aləminə yaxından bələd olmalı, tələbatlarına, maraq və meyllərinə, təbii imkan və qabiliyyətlərinə həssaslıqla yanaşmalı, yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirməlidir ki, bu zaman yenidən tərbiyəyə ehtiyac qılmasın. Hər bir ailədə gənc qız şəxsiyyətinin, mənəviyyətinin formalaşmasında gənc qı-

zın tələbat-motivasiya sahəsinin, milli-mənlik şüurunun və s. formalaşmasına xüsusi diqqətin yetirilməsi, düzgün münasibətin göstərilməsi ailə tərbiyəsinin əsas psixoloji mahiyyətini təşkil edir. Valideynlər gənc qızla elə münasibət qurmalıdır ki, o özünün müsbət və mənfi keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməyi öyrənməli və vaxtında özünütərbiyə ilə məşğul olmalıdır. Bunun üçün isə bir tərəfdən gənc qızı ictimai münasibətlər sisteminə daha geniş cəlb etmək, ətrafdakı adamlarla onun ünsiyyətini dolğunlaşdırmaq, digər tərəfdən isə onun fəaliyyət sahəsini genişləndirmək lazımdır. Valideynlər hər zaman anlamalıdırlar ki, gözəl əxlaqa, mənəviyyətə malik olan qız baş ucalığıdır, ailənin, nəslin, elin-obanın, xalqın fəxridir. Axı bu gün evdə tərbiyə edilən qız sabahın anası, həyat yoldaşı, ailə başçısıdır.

Gənclik yaşı istər psixoloji, istərsə də pedaqoji ədəbiyyatda ilkin gənclik və yetkin gənclik yaşı olmaqla iki mərhələyə ayrılır ki, bu mərhələlərdə gənc qızlar istər fiziki, istərsə də psixi inkişafın özünəməxsusluğu ilə seçilir, yəni gənc qız şəxsiyyətinin inkişafında nəzərə çarpacaq dəyişikliklər özünü göstərir və bu dövrdə yaşlıların, eyni zamanda, yaşlıların da gənc qızların intellektinə qarşı tələbləri

artır. Gənc qızların şəxsiyyətinin inkişafında nəzərə çarpacaq dəyişikliklər xüsusən yetkin gənclik yaşında özünü daha qabarıq surətdə göstərir və gənc qızların özünə-inamı, dünyagörüşü bu mərhələdə ilkin gənclik dövründən fərqli olaraq onun əqli və əxlaqi cəhətdən inkişafı özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu dövrdə valideynlər gənc qızlarla münasibətdə və onlarla ünsiyyətdə onların ağılına və məntiqinə inam və hörmətlə yanaşmalıdırlar. Gənc qız şəxsiyyətinin, mənəviyyətinin formalaşmasında valideynlərin rolu əvəzəlməzdir. Valideynlər hər zaman qızlarının rəftar və davranışına diqqətlə yanaşmalı və onun özünü dərk etməsinə və buna uyğun davranış və rəftarını qurmasına hər an diqqətlə və məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Dərketmə və özünüdərk etmə gənclik dövründə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Dərketmə prosesində gənc qızlar daha da kamilləşir, məntiqi düşünə bilir, özünüdəhlil və nəzəri müzakirələrlə məşğul ola bilirlər. Bu dövrdə gənc qızların çoxu müstəqilliyə meyilli olduqlarından öz həyat yollarını özləri müəyyənləşdirmiş olurlar ki, özünüdərk etmənin inkişafı xüsusən, ünsiyyət, təhsil və fəaliyyətin əsas növlərinin motivasiyasının dəyişilməsində öz

əksini tapır. Daha kiçik yaşlı qızlara məxsus olan motivlər öz əvvəlki təhrikedici gücünü itirir və bunların əsasında gənc qıza məxsus motivlər yaranır, möhkəmlənir, bu da gənc qız fəaliyyətinin məqsəd və məzmununun düşünülmüş şəkildə olmasına gətirib çıxarır. Hər valideyn çalışmalıdır ki, gənc qıza məxsus motivlər bizim milli-mənəvi hisslərimizə, dəyərlərimizə əsaslansın.

Hər bir ailədə qızlara aşılana milli-mənəvi hisslər onun öz «Mən»ində, daxilində qapanıb qalmır, onun əməlində, rəftar və davranışında özünü aydın surətdə göstərir. Gənc qızın mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinin motivlər sistemi daha geniş və təsirli olur. Burada xalqın, el-obanın, tayfanın, ailənin namus və qeyrətini çəkmək dünyanın hansı ölkəsində yaşamağından asılı olmayaraq onların şərəf və ləyaqətini gözləmək əsas yer tutur, yəni namuslu və qeyrətli olmağın daxili motivləri çox geniş və rəngarəng olur. Ümumxalq mənafeyini, el-obanın və ailənin nüfuzunu hər şeydən üstün tutmaq, onu qorumağa hazır olmaq həmin motivlər sisteminə əsas yer tutur ki, bu motivlər sistemində gənc qız şəxsiyyətinin təşəkkülündə xüsusi rol oynayır. Şəxsiyyətin təşəkkülündə, onun

mənəviyyətinin formalaşmasında milli-mənəvi dəyərlərimizə böyük önəm verən professor Ə.S.Bayramov qeyd edir ki: «Xalqın taleyində ən qorxulu cəhət onun mənəvi çöküntüsü, yəni, mənəviyyətə çürüməsidir. Belə bir çöküntü, çürüntü xüsusən o zaman baş verir ki, xalq, millət öz mənəvi kökündən, rüşələrindən ayrılmış olsa, yəni ağac kökdən quruduqda onu sağlam saxlamaq mümkün olmadığı kimi, xalq da öz mənəvi-psixoloji kökündən ayrı düşərsə onu da bir bütöv orqanizm kimi, müqtədir xalq kimi qoruyub saxlamaq mümkün deyildir». Ə.S.Bayramovun fikirlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, hər bir xalqın mənsub olduğu milli-mənəvi dəyərlərinə həmin xalqın nümayəndələri tərəfindən psixoloji biganəlik həmin xalqın mənəvi çöküntüsü deməkdir. Ona görə də xalqımızın malik olduğu, bir millət kimi mövcudluğumuzu əks etdirən, özümüzü özümüzlə tanıtdıran, inkişafımıza təkan verən milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq və gənc nəsle aşılamaq hər bir valideynin borcudur.

Ailə gənc qız şəxsiyyətinin, mənəviyyətinin təşəkkülündə ilk məktəb olur. Gənc qız öz valideynləri ilə ünsiyyət prosesində milli-mənəvi dəyərlərimizə söykənən

tam bir əxlaqi sərvət və ideallar sistemini mənimsəyirlər. Bu baxımdan ata-ana şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri, ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətləri gənc qız şəxsiyyətinin təşəkkülünə psixoloji baxımdan təsir edir. Müasir dövrdə gənc qızların mənəvi inkişafını dövrün tələblərinə uyğun şəkildə istiqamətləndirmək üçün valideynlərin pedaqoji və psixoloji baxımdan savad və mədəniyyətlərinin zamanın tələblərinə uyğun şəkildə yüksəldilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu gün, ailə həyatında müxtəlif demoqrafik və psixoloji amillərin təsiri ilə köklü dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə, ailə tərbiyəsi sahəsində meydana çıxan mürəkkəb problemləri keçmiş zamanlarda olduğu kimi tək-cə adət və ənənələr vasitəsilə həll etmək olmaz. Müasir qızların intellektual səviyyəsi, onların dünya duyumu mahiyyət etibarilə yeni məzmun kəsb etmişdir, mənlik və əxlaqi şüuru keyfiyyətcə dəyişmişdir. Bu isə valideynlərdən gənc qız tərbiyəsi ilə bağlı ailə tərbiyəsinin nəzəri-əmali məsələləri ilə yaxından tanış olmağı tələb edir. Müasir dövrdə müstəqilliyə təzə qədəm qoyduğumuz, Qərbə sürətlə inteqrasiya etdiyimiz və gənc qızların sosial fəallığının artdığı bir zamanda gənc qızların mənəviyyatının

formalaşması onlara aşılana milli-mənəvi hisslərlə yanaşı bu hissləri onlara aşılamaq valideynlərin şəxsiyyətinin necə formalaşmasından da çox asılıdır. Çünki, gənc qız öz valideynlərini psixoloji baxımdan bir nümunə kimi qavrayır, onun bütün münasibətlər sistemini, eyni zamanda milli-mənəvi hisslərimizə zidd olan davranış və rəftarlarını qavrayır və öz davranış və rəftarına daxil edir. Aparılan müşahidələrə əsasən qeyd edə bilərik ki, gənc qızların sosial təşəkkülündə ailə tərbiyəsi əsas rol oynayır ki, bu tərbiyə prosesində məqsəd tək-cə gənc qızların rəftar və davranışında milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı bilikləri aşılamaqdan ibarət deyil, eyni zamanda onların davranış və rəftarında milli adət-ənənələrimizə yad olan zərərli baxışları, sifətləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Qeyd etməliyik ki, planlı, mütəşəkkil aparılan tərbiyə prosesində gənc qız şəxsiyyəti düzgün təşəkkül edər və onlarda özünüdərk, özünüqiymətləndirmə düzgün formalaşar. Qız tərbiyəsinə münasibətlər müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalır və yeni çalarlar kəsb edir. Odur ki, hər hansı sistem daxilində bu gün üçün müəyyənləşdirilmiş qanunauyğunluq uzun müddət sabit qala bilmir, çünki həmin sistemdə başlıca yeri

ayrı-ayrılıqda fərqli özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlərə malik olan subyekt-subyekt münasibəti tutur.

Qeyd etməliyik ki, hər bir ailədə gənc qız şəxsiyyətinin, mənəviyyətinin formalaşmasına planlı, mütəşəkkil surətdə göstərilən tərbiyəvi təsir, ilk növbədə gənc qızın şüur süzgəcindən keçməli, onun şəxsi istək və meylləri ilə həmahəng olmalı, onun ali hisləri ilə çuğlaşaraq gənc qızın özünü düzgün dərk etməsinə, qiymətləndirməsinə, nöqsan və qəbahətlərdən xilas olmasına daxili tələbat yaratmalı, onu özünü təkmilləşdirməyə təhrik etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981.

2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, Elm və həyat, 1996

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. «Qapp-Poliqraf», 2003.

Burada gənc qızların mənəviyyətinin formalaşmasında ailə tərbiyəsinin rolunu hərtərəfli əhatə etmək mümkün olmadığından fikrimizi A.S.Makarenkonun valideynlərə müraciəti ilə tamamlamaq istərdik: «Siz həmişə valideyn olduğunuzu yadda saxlamalı və bilməlisiniz ki, oğlunuzu, yaxud qızınızı yalnız öz sevinciniz üçün tərbiyə etmirsiniz. Sizin ailənizdə və sizin rəhbərliyiniz altında gələcək vətəndaş, gələcək xadim, gələcək mübariz böyüyür. Siz pis adam tərbiyə etsəniz, bunun bəlasını yalnız özünüz deyil, bir çox adamlar və bütün ölkə çəkəcəkdir».

4. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.H. Ailə. Bakı, Maarif, 1989.

5. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. Özünüdərkətmə. Bakı, Azərnəşr, 1978.

6. Немов Р.С. Психология. М., 2001.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СЕМЕЙНОГО
ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ МОРАЛЬНОСТИ
МОЛОДЫХ ДЕВУШЕК В СОВРЕМЕННОМ ВРЕМЕНИ**

У каждого народа были свойственные традиции в воспитании девушек, это показывает себя и сегодня. Поэтому в этой статье выделяется большое внимание на психологические основы семейного воспитания в формировании моральности и одновременно правильного формирования самовоспитание и самопознание Азербайджанских девушек.

**IN MODERN AGES THE PSYCHOLOGICAL
MAINS OF THE FAMILY UP BRINGING ON THE WAY
OF THE FORMATION THE YOUNG GIRLS' MORALITY**

Every people had own characteristic traditions for their girls up – bringing. And today it shows it's existing.

In this article it is attended the psychological mains of the family up - bringing the way of the formation the morality of Azerbaijani girls. There is also noticed the psychological mains of the family up - bringing in creation of the self – determination and self up - bringing.

YENİYETMƏNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Əliyeva H.

ARTPI - in dissertantı

Tədris prosesində müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı münasibətləri təlimin səmərəliliyini təsir göstərən ən mühüm amillərdən biridir. Bu qarşılıqlı münasibətlərin təşəkkülü və inkişafını müəyyənləşdirən qanunauyğunluqları bilmədən tədris prosesinin uğurla idarə olunması və müəllim əməyinin yüksək səmərəliliyi əslində mümkün deyildir.

Təlim müvəffəqiyyəti, şagird şəxsiyyətinin formalaşması, bütövlükdə təhsil proseslərinin nə dərəcədə uğur qazanması bilavasitə pedaqoji ünsiyyətdən, onun necə qurulmasından çox asılıdır.

Ünsiyyət problemi pedaqogika və psixologiyanın diqqət yetirdiyi başlıca sahələrdəndir. Əgər əvvəllər hesab edilirdisə ki, pedaqoji ünsiyyətin başlıca məqsədi müəllimlərin şagirdlərdə bilik və bacarıq aşılmasının başlıca vasitəsidir, indi psixoloji nəzəriyyə və praktikada məsələ daha çox şəxsi keyfiyyətlərin öyrənilməsi kontekstində araşdırılır. Bu zaman müəllim şəxsiyyəti yalnız biliklərin, etik normaların daşıyıcısı kimi yox, həm də özünəməxsus fərdi – psixolo-

loji xüsusiyyətləri olan, daim pedaqoji prosesdə dinamik inkişaf edən şəxs kimi götürülür.

Pedaqoji ədəbiyyatda (M.K.Tutuşkina, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, R.İ.Əliyev və b.) pedaqoji ünsiyyət pedaqoji proses iştirakçılarından birinin (müəllimin) digər tərəfə (şagirdə) üz davranış, əhval, bilik və bacarıqlarına, intellektual inkişafına istiqamət verən vasitə kimi araşdırılır. Pedaqoji ünsiyyətin məqsədi ictimai və peşə təcrübəsinin (bilik, bacarıq, vərdiş) müəllim tərəfindən şagirdə ötürülməsi, onun şəxsi keyfiyyətlərinin yaxşılaşması, bütövlükdə həyatın mənasının dərk olunmasına imkan yaratmaqdan ibarətdir. Təbii ki, bu deyilənlərin reallaşması üçün ən əlverişli məkan təlim prosesidir.

Yeri gəlmişkən, pedaqoji prosesdə bir çox hallarda müəllimlərin özləri bir sıra obyektiv və subyektiv səhvlər buraxırlar. Problemlə bağlı olan bir neçə tipik səhvləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yanlış stereotiplər. Bu şagirdlərin zahiri əlamətlərə görə müəllimlər tərəfindən qavranılması ilə

əlaqədardır. Bu şagird eynək taxır, demək, ağıllı və savadlıdır. Bunun idmançı görkəmi var, demək oxuyan deyil və s. şagirdlərin zahiri görünüşünə görə qiymətləndirilməsi uşaqların əsl simasını, daxili aləmini dərk etməkdə müəllimə mane ola, onu çaşdırma bilər.

2. Şagirdlərin sosial mövqeyinə görə qiymətləndirilməsi. Aydındır ki, müqayisədə müəllimin sosial statusu şagirdlərdəkindən üstündür. Lakin bu müəllimin heç də şagirdlərə obyekt kimi baxmasına hüquq vermir.

3. Müəllimdə başqaları tərəfindən aldığı informasiya əsasında şagird haqqında birtərəfli qəti fikrin formalaşması. Müəllim öyrəndiyi informasiyanı hərtərəfli, səbrlə araşdırmalı, şagirdin pozitiv tərəflərini öyrənməli və təlim-tərbiyə işini o əsasda qurmalıdır.

Hələ vaxtilə V.A.Suxomlinski çox düzgün olaraq yazırdı: “əgər müəllim vaxtında qarşısındakı insanı elmi əsaslarla, düzgün öyrənib dərk etməsə, orada xeyirxahlıq toxumu səpməsə, onda on ildən sonra məlum olacaq ki, tərbiyəvi iş həmin şagirdə heç nə verməyib. Pedaqoji prosesdə nə qədər ölçülüb-biçilmiş, düzgün addım atılarsa, sonrakı bədbəxtçilikdən o qədər sığortalananmaq olar” (4 -142).

Müəllim və şagird məktəbdə iki əsas fiqur, iki əsas şəxsiyyətdir.

Onların dərstdə və dərstdənkənar qarşılıqlı münasibətləri bütün təlim prosesinə bilavasitə və həlledici təsir göstərir.

Pedaqoji proses müxtəlif sosial rol yerinə yetirən subyektlərin qarşılıqlı münasibətlərinin məcmusundan ibarətdir. Fəal qarşılıqlı əlaqə müəllim-şagird, müəllim-qrup, müəllim-kollektiv modeli əsasında baş verir. Təlim prosesinin müvəffəqiyyətlə keçməsi üçün müəllimlə şagirdlər arasında işgüzar qarşılıqlı münasibətlərin olması zəruridir və məhz belə münasibətlər şagirdlərdə tədrisə müsbət münasibətin yaranmasını sürətləndirir, idraki marağın inkişafına və təhsildə uğur qazanılmasına səbəb olur.

Hər bir müəllim şagirdlərdə tədris etdiyi fənnə marağ doğurmağa, onun sosial mənasını, inkişaf perspektivlərini izah etməyə cəhd göstərir. Lakin şagirdin fənnə marağı əksər halda onu tədris edən müəllimə münasibətindən asılı olur. Çoxsaylı tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şagirdlərin fənnə münasibəti əksər hallarda onu tədris edən müəllimə münasibətlə identik mahiyyət daşıyır. Eyni zamanda, Q.E.Əzimovun yazdığı kimi “Yeniyyətlərdə nəinki müəllimlərə, həm də onların vasitəsilə ayrı-ayrı fənlərə differen-

sial münasibət yaranır. Bu da V–VIII siniflərdə şagirdlərin müəyyən bir elm sahəsində marağının təşəkkülünü şərtləndirir... Onun üçün “sevimli” və “qeyri-sevimli” müəllim əslində “maraqlı” və “maraqsız” fənn deməkdir... Onlar fənləri nəinki “maraqlı” və “maraqsız”, həm də “zəruri” və “qeyri-zəruri” olmasına görə təsnif edirlər” (1 - 155).

Yeniyyətə şagirdlərin hansı sinifdə oxumasından asılı olmayaraq, onları birləşdirən ümumi cəhət – elmlərin əsaslarının öyrənilməsi prosesidir. Bu elmləri isə onların aləmində ən yaxşı bilən müəllimdir və bu onun həm təlim prosesində, həm də şagirdlərlə münasibətində aparıcı, rəhbər rolunu müəyyənləşdirir. Lakin müəllimin aparıcı rolu bu qarşılıqlı əlaqə prosesində şagirdin fəal mövqeyini nəinki istisna etmir, əksinə, onu stimullaşdırmağı nəzərdə tutur.

Müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı münasibətində differensial yanaşma təlimin nəticələrinə təsir göstərən mühüm amildir. Özünə inamsız, utancaq, ünsiyyətdən qaçan, zəif oxuyan şagirdlər dərstdə müəllimin onlara göstərdiyi münasibətə xüsusilə həssas olurlar. Belə şagirdlər müəllimin onların fikirlərinə diqqət yetirdiyini, söylərini lazımınca qiymətləndirdiyini, mü-

vəffəqiyyətlərinə sevindiğini və uğursuzluqlarına kədərləndiyini görəndə özlərini daha inamlı hiss edirlər. Müəllim belə münasibətlə onları öz səy və çalışqanlıqlarını artırmağa təhrik edir. Yaxşı münasibət müqabilində hətta süst, ətalətli, təlimə laqeyd uşaqlarda belə müəllimə qarşı minnətdarlıq hisləri oyanır, onun gözündən düşmək qorxusu yaranır, müəllimin etimadını doğrultmaq söyləri, məktəblə bağlı hər şeyə maraqları artır.

Orta siniflərdə, şagirdlərin bir müəllimdən bir neçə müəllimlə təhsil sisteminə keçdikləri zaman müəllim-şagird münasibətlərinin xarakteri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimə münasibət artıq birmənalı olmur. Şagirdlər gün ərzində metodik hazırlığı, ümumi mədəniyyəti, davranış üsulu müxtəlif olan beş - on müəllimin dərslərini dinləyir, onları müqayisə etmək imkanına malik olur və bunun üçün qiymətləndirmə meyarları da düşünüb tapırlar. Onların şüurunda müəllimin ibtidai məktəbdə formalaşmış inteqral obrazının differensiasiyası başlanır və bu proses nəticə etibarilə müxtəlif müəllimlərə müxtəlif münasibətlərdə konkret praktik təzahürünü tapır.

Bu mərhələdə müəllimlərlə şagirdlər arasında münasibətlərin necə formalaşacağı şagirdlərin ib-

tidai siniflərdə və yeni müəllimlərin əvvəlki illərdə qarşılıqlı münasibətlər prosesində qazandıqları təcrübədən asılıdır. R.İ.Əliyevin qeyd edir: “bu mərhələyə şagirdlərin adaptasiyası xeyli psixoloji gərginliyə səbəb olur. Müəllim ilk növbədə şagirdlərinin məktəbdəki yeni vəziyyəti, onların psixikası və müvqeyindəki dəyişikliklər, təlim maraqlarının, özlərinə və ətrafdakılara münasibətlərinin yeni məzmun kəsb etməsi barədə valideynləri məlumatlandırmalı və özü də bunları nəzərə almalıdır. Əks təqdirdə, şagirdlərdə təlimə maraq azalır. Böyüklər, eləcə də müəllimlər bunları nəzərə alaraq şagirdlərin təlim fəaliyyətinə, təlim maraqlarının inkişafına diqqət yetirməlidirlər” (2 –128).

Dərs prosesində şagirdlərin psixi gərginliyi bir sıra amillərin təsiri altında özünü büruzə verə bilər. Gündəlik dərs zamanı bir fəaliyyət növündən digərinə keçmək zəruriyyəti yaranır, mürəkkəb materialı yadda saxlamaq, elmi qanunauyğunluqları başa düşmək, eyni zamanda fəal diqqət, kəskin yaddaş, dərin qavrama, sürətli düşüncə tələb olunur. Müvəffəqiyyət, yaxud uğursuzluq; möhkəm bilik, yaxud səthi məlumat; evdə sisteməlik iş, yaxud, ev tapşırıqlarının sisteməlik yerinə

yetirilməməsi; yeniliyə heyvətlənmək qabiliyyəti, yaxud predmetə laqeydlik – bütün bunlar müəllimə münasibətdə öz əksini tapır. Sinifdə müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşmasında kollektiv və şəxsi, obyektiv və subyektiv, pedaqoji və psixoloji cəhətlərin üzvi surətdə qovuşması səciyyəvidir.

Dərsdə, həmçinin, şagird bir tərəfdən müəllimin tələblərini yerinə yetirməli, digər tərəfdən öz-özlüyündə kifayət qədər mürəkkəb və ziddiyyətli olan sinifdaxili münasibətlər sisteminin diktəsini nəzərə alaraq hərəkət etməlidir. Hər bir dərsdə ən nüfuzlu şagirdlərin təsiri ilə formalaşan “ictimai rəy” nəticəsində gizli əhval-ruhiyyə yaranır. Hər bir sinifdə bərqərar olmuş ənənələr dərsdə baş verənlərin qiymətləndirilməsinə təsir göstərir. Sinfin müəllimə münasibəti özündə sinifdəki müxtəlif kiçik qrupların, ayrılıqda hər bir şagirdin münasibətini ehtiva edir və sinifdəki sözükeçən şagirdlər tərəfindən müəyyənləşir. Möhkəm, səmimi, tərbiyəli kollektivdə müəllimə münasibətin xarakteri onun ən yaxşı üzvlərinin, zəif və intizamsız kollektivdə isə daha çox məktəb qaydalarını pozan şagirdlərin təsiri ilə formalaşır.

Müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaranması və inki-

şafında onların birgə fəaliyyətinin dövriliyi və müddəti (müəllimlərin bəzisi siniflə hər gün, bəzisi isə həftədə bir, ya da iki dəfə görüşür) mühüm əhəmiyyətə malik olsa da, öz-özlüyündə müəyyənləşdirici amil deyildir. Bu da mümkündür ki, ədəbiyyat və ya riyaziyyat müəllimi şagirdlərlə daha çox bir yerdə olmasına baxmayaraq, onlarla yaxşı münasibət qura bilməsin; əksinə, həftədə cəmi iki saat dərsi olan coğrafiya müəllimi ilə şagirdlər arasında yaxşı qarşılıqlı münasibətlər yarana bilər.

Ədəbiyyatda müəllim - şagird münasibətlərinin pedaqoji cəhətdən, təlimə təsiri baxımından səmərəli təşkilinin əsasən aşağıdakı meyarları qeyd olunur: Müəllim tərəfindən – ünsiyyətdə xeyirxah, səmimi rəftarın tələbkarlıqla əlaqələndirilməsi, özü ilə şagirdlər arasında münasibətə yol verməməsi, onda hər hansı şagirdə qarşı mənfi ustanovkanın olmaması, dərstdə müxtəlif fəaliyyət növlərinin (fərdi, qrup halında, kollektiv) təşkili, şagirdlərin fəal işə cəlb olunması, onların arasında qarşılıqlı mənəvi münasibətlərin bərqərar edilməsi; şagirdlər tərəfindən – təlim tələblərinə müsbət münasibət, müəllimin verdiyi tapşırıqları həvəslə qarşılamaq və onların yerinə yetirilməsində və idraki fəaliyyətdə fəal möv-

qe, müəllimin fəaliyyət üslubunun mənimsənilməsi və onların öz aralarında tətbiqi (bir-birinin çətinliklərini görə bilmək, kömək göstərməyə hazır olmaq, dərsin hazırlanması və keçirilməsi ilə əlaqədar öz üzərinə tapşırıqlar (assistent, laborant) götürmək, fənlər üzrə sinifdənkənar tədbirlərin – olimpiada, viktorina və s.-nin təşkilində fəallıq göstərmək).

A.K.Markova “On qrup” konsepsiyasında hətta təhsil ilinə kompleks yanaşmanın zəruriliyini qeyd edərək göstərir ki, müəllim tədris ili ərzində şagirdlərin aldığı biliklərin xarakteristikasını müəyyənləşdirmək, dərslərin əvvəlində və sonunda təlim fəaliyyətində bacarıq və vərdişlərin, özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə növlərini təyin etmək, şagirdləri şəxsi və fasiləsiz təhsilə həvəsləndirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır (4-198).

S.V.Kondratyevin işləyib hazırladığı “Dərstdə müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili” modelində pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin aşağıdakı parametrləri və onların hər birinin xarakteristikası müəyyən edilmişdir:

1) müəllim tərəfindən qarşıya məqsəd qoyulması: şagirdlərlə qabaqcadan müzakirə etmək, onlarla birlikdə hazırlamaq, onları müstəqil hazırlamağa təşviq etmək yolu ilə;

2) şagirdlər tərəfindən qarşıya məqsəd qoyulması: müəllim tərəfindən qoyulmuş məqsədi müzakirəsiz qəbul etmək, müzakirə etmək, müəllimin formalaşdırdığı məqsədlə özlərinin niyyətləri arasında kompromis axtarmaq üçün müəllimlə qarşılıqlı əlaqəyə girmək, dərsin məqsədini müstəqil irəli sürmək;

3) müəllimin şagirdlərin şüuruna təsiri: *nitq ünsiyyəti vasitəsilə* verbal təsirin müxtəlif formaları ilə (izahat, informasiya xarakterli söhbət, suallar verilməsi, problemli situasiyaların həllini nəzərdə tutan evristik söhbət, eyni problem üzrə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin toqquşmasını təşviq edən disput) həyata keçirilir;

4) müəllimin şagirdlərin qeyri-iradi şüuruna təsiri: qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə akustik - linqvistik (səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığı, yüksəkliyi, tembr, ahəngi), ekstralingvistik (pauza, təbəssüm, gülüş, öskürək, köks ötürmə) və vizual (əllərin, başın hərəkəti, yerləş, üzün və gözün ifadəsi, duruş, boy-buxun, baxışın istiqaməti, vizual əlaqə) yolla həyata keçirilir;

5) şagirdlərin müəllimin şüuruna təsiri: həm öz-özünə törənən, həm də məqsədyünlü xarakter daşıya bilər. Şagirdlər dərsdə müəllimdən təcili həllini tələb edən problem xarakterli pedaqoji situa-

siya yarada bilərlər (misal üçün, sinif dərsə hazır deyildir). Bu zaman müəllimin şüuruna nitq ünsiyyəti vasitəsilə (hər iki tərəfin sual-cavabı) təsir göstərilir. Dərsdə ümumi müzakirə üçün şagirdlər tərəfindən anlaşılmaz məsələlərin irəli sürüldüyü situasiya da mümkündür;

6) şagirdlərin müəllimin qeyri-iradi şüuruna təsiri: qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman müəllimdə neqativ, passiv, pozitiv emosional vəziyyətlər yarada bilər. Müəllimə aydın təzahür edən emosional təsir göstərməyə də bilər;

7) qarşılıqlı əlaqə üçün müəllim tərəfindən ustanovka yaradılması: pedaqoji qarşılıqlı əlaqə motivasiyasının strategiyasını müəyyənləşdirir. Bu strategiya avtoritar (müəllim öz məqsədinə nail olmağa yönəlmişdir və tez-tez şagirdlərin buna mane olan cəhdlərini boğur), psevdohumanist (müəllim pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni qurarkən əsasən şagirdlərin marağını nəzərə alır), liberal (müəllim şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən öz məqsədi ilə onların məqsədi arasında kompromis tapmağa cəhd göstərir) və integrativ (müəllim tək-cə şagirdlərin tələbatını ödəməyə yönəlməmişdir, eyni zamanda onların şəxsiyyətinin inkişafı üçün

sosial situasiya yaradır) ola bilər;

8) ünsiyyətin xarakteri: müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı verbal əlaqəsi vasitəsilə gerçəkləşir. Bu qarşılıqlı əlaqədə həm tərəflərdən birinin monoloqu, həm növbəli monoloq üstünlük təşkil edə bilər; dialoq və poliloq da mümkündür. Ünsiyyət həm frontal, həm də diadik xarakter daşıya bilər. Birinci halda müəllim bütün siniflə, ikinci halda isə ayrı-ayrı şagirdlərlə ünsiyyətə girir;

9) parsial qiymətləndirmə: tədris materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə, həmçinin şagirdlərə, yaxud ayrı-ayrılıqda hər bir şagirdə müəllimin münasibətini müəyyən edir. Bu qiymətləndirmə üç tipdə ola bilər: qiymətin olmaması (yaxud tam olmaması), mənfi qiymət (məzəmmət, töhmət, notasiya, sarkazm), müsbət qiymət (tərif, təqdir, ruhlandırma, razılıq)

(3, 131-132). Müəllimin rəhbərlik üslubundan asılı olaraq bu parametrlərin bu və ya digər qrupu üstünlük təşkil edə bilər.

Bu amillər yeniyetmələrdə onların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun psixoloji dəyişikliklər əmələ gətirir ki, bu da təlim prosesində müəllim - şagird münasibətlərinə pozitiv, yaxud neqativ təsir göstərir.

Beləliklə də, müəllimlə şagirdlərin birgə fəaliyyət prosesində təşəkkül tapan qarşılıqlı münasibətləri ilə sinifdəki ümumi əhval-ruhiyyə, mənəvi atmosfer arasında birbaşa asılılıq, sıx əlaqə mövcuddur ki, bu da öz növbəsində şagirdlərin idraki fəallığının, müstəqil çalışmaq qabiliyyətinin, elmlərin əsaslarını mənimsəməyə yaradıcı münasibətinin inkişafı və nəticədə təlimə möhkəm və davamlı marağının formalaşması üçün zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006, 200 s.

2. Əzimov Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2004, 338 s.

3. Кондратьев С. В. Типические особенности педагогического

взаимодействия // Вопросы психологии, 2004, № 4, с.130-137.

4. Маркова А. К. Психология труда учителя. М.: Просвещение, 1993, 276 с.

5. Сухомлинский В. А. Методика воспитания коллектива. М.: Просвещение, 1979, 326 с.

ФАКТОРЫ ВЛИЯЮЩИЕ НА ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ ПОДРОСТКА

Взаимоотношения учителя с учащимися в учебном процессе один из основных факторов, оказывающий непосредственное влияние на продуктивность обучения. Не определив те закономерности, которые развивают эти взаимоотношения невозможно оценить рациональность учительского труда и успешность завершения процесса обучения.

THE CONTACT WITH TEACHERS AND STUDENS AND THEIR EDUCATIONAL PROSSESS

The teaching prossess is the main problem for the teachers and also the teachers must be in contact with students the main problem is that, educational contact must be between teachers and students.

This prossess of contact must be the same and the teachers have to know the phycology of the students.

The problem is shown openly in this article.

TƏHSİLİN FƏLSƏFƏSİ VƏ TƏLİM MƏQSƏDLƏRİNƏ YENİ YANAŞMA

Cabbarov R.

BDU-nun «Eksperimental psixologiya»

ETL-nin elmi işçisi, psixol.e.n.

Müasir təhsilin bir sıra aktual problemləri ilə yanaşı öyrənilməsi vacib olan və tətbiq dairəsi genişlənən fəlsəfi problemləri də yetərincədir. Uzun müddət bu problemlərə lazımi diqqət yetirilmədiyindən və buna ciddi ehtiyac duyulmadığından lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Ənənəvi təhsildə demək olar ki, təhsilin məqsədləri birmənalı şəkildə ümumi ideoloji prinsiplər kontekstindən nəzərdən keçirilirdi və təhsildə şəxsiyyət məsələsi, onun həyat mövqeyi, taleyi onun paradigmalarına tabe etdirilmişdir. Təhsilin ümumi məqsədlərində aparıcı yer tutan nəyi öyrətmək, necə öyrətmək və nəyin naminə öyrətmək prinsipləri bir-birini tamamlamırdı. «Hamıya hər şeyi öyrətmək olar» prinsipini əldə rəhbər tutan keçmiş sovet məktəbi əslində hamıya hər şey öyrətmirdi. Əslində hamıya hər şeyin öyrədilməsi də qeyri-mümkün görünməklə bərabər, həm də metodoloji əsaslara və pedaqoji təlim praktikasına istinad etmirdi. Ən əsası fəlsəfi metodologiyamı özündə ehtiva

edən pedaqoji prinsiplər işlənib hazırlanmırdı və ya bunlar köhnə standartlar üzərində qurulurdu. Müasir təhsilin tələbləri isə ənənəvidən tamamilə fərqlidir. Burada təhsilşünaslıq birbaşa təhsilin fəlsəfi əsasları üzərində qurulur və bu inkişaf etmiş ölkələrdə yetərincə aprobeşiyadan keçmişdir. Təhsilin fəlsəfəsi nə deməkdir və onun təlim məqsədləri ilə nə kimi əlaqəsi vardır? Hər hansı təhsildə fəlsəfi paradigma nə üçün öyrədilir? sualına cavab axtarır. Yəni, bir növ təlimin son məqsədini korrekte edir. Əgər ənənəvi təhsildə bu məsələlər birbaşa pedaqogikanın inhisarından kənarında götürülə bilməzdisə, müasir təhsildə, xüsusilə də, şəxsiyyət yönümlü təhsildə pedaqogikanın dominantlığı yalnız təlimin məzmun və formasının və tədris predmetlərinin müəyyən edilməsindən-didaktikadan uzağa getmir. Təhsilin fəlsəfi əsasları onun məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində istiqamətəlandırıcı rolunu oynayır. Görəsən hər hansı bir şagird özünə nə üçün oxuyuram və nəyə nail olacağam sualını verirmi? Bu sual

əslində çox primitiv görünə bilər. Həqiqətdə isə məsələ çox mürəkkəbdir. Təlimin düşündürücü təşkil edilməməsi bu sualların cavablandırılmasına mane olur. Deməli, təlim məqsədlərinin aydın dərk olunmaması və şagirdlərin özlərinin qabiliyyətlərinin uyğun gəldiyi sahədə gerçəkləşdirə bilməməsi birbaşa təhsilin nəticələrinin effektiv olmasının qarşısını alır. Təhsilin fəlsəfi əsaslarının yaradılması onun həm taktiki meyarlarını (necə öyrətmək), həm də, strateji məqsədlərini (nə üçün öyrətmək və nəyi öyrətmək) aydınlaşdırmağa kömək edir. Bir mühüm məqamı da diqqətə çatdırmaq istərdik ki, təhsilin fəlsəfəsi heç də bu gün yaradılmamışdır. Fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatlara nəzər saldıqda görürük ki, bu məsələlər hər zaman və istənilən təhsil sistemində mövcud olmuşdur. Lakin sistemli xarakter kəsb etməmişdir. Son dövrlərdə bu məsələlər qabardılmağa başlanmış və bir sıra yeni ideyalar irəli sürülmüşdür. Təhsilin fəlsəfi sistemi əsasən üç element üzərində qurulur. Nəyi öyrədirik? Necə öyrədirik? Nə üçün öyrədirik? Bu sualların hər birinə müxtəlif cavablar verilə bilər. Bu sualların ikisinə pedaqogika və psixologiya elmi qismən də olsa cavab verir. Ancaq bu sualların cavablan-

dırılması konkret metodoloji sistem üzrə deyil, konkret priyomlar vasitəsilə həyata keçirilir. Fəlsəfi metodologiya üzərində qurulmuş təhsil dərk etmənin və fikirləşməyin qanunauyğunluqlarını öyrədir. Bu sistem konkret elmin və ya predmetin tədrisindən asılı olmayaraq onun strukturuna daxil olur və onu nizamlayır, əsas istiqamətdən uzaq düşməyə imkan vermir. Fəlsəfi dərk ağılı və ya ayrıca bir şəxsin bütün aydınlığı ilə öz fərdiyyətini dərk etməyin qibtə edilən dərkidir. Fəlsəfə düşünən insanın öz təfəkkür tərzini ümumi düşüncədən ayırması, onu başqa cür düşüncəyə qarşı qoymasından başlanır. Fəlsəfə düşüncədən və fikir aktının problemlə qarşılaşdığı andan başlanır. Görəsən hər hansı şagird, tələbə və ya müəllim- təhsil işçisi öz düşüncə tərzini digərlərinə qarşı qoyurmu? Sadəcə desək hər hansı tələbə nə üçün öyrəndiyinin fərqinə varırmı? Ümumiyyətlə, təhsil subyektlərinin qarşıya qoyulmuş aydın məqsədləri varmı? Stereotipləşmiş davranışla başqalarını yamsılamaq tərzini təhsilin və fərdin öz məqsədlərinə çatmağa nə qədər yardımçı olur? Bizim istəyimizdən asılı olmayaraq fəlsəfə özünün ənənəvi mənasında müasir təhsildə bir neçə aspektdən təmsil olunur: birincisi, bu və ya digər

problem şəklində ayrı-ayrı dərslər predmetləri çərçivəsində. Yəni, hər bir predmetin özünəməxsus fəlsəfi problemlərinin mövcudluğu heç kim tərəfindən danıla bilməz. İkincisi, fəlsəfi ideyalar müstəqil elm kimi, həm də bir sıra elmlərin tərkibində dolayısı yolla öyrənilir. Fəlsəfənin ənənəvi paradigmasından çıxış edərək ümumtəhsil müəssisələri öz tədris planlarını birbaşa fəlsəfi prinsiplər üzərində qursalar daha effektiv olar. Qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesində hər bir şagird hər şeydən öncə özü və dünya haqqında təsəvvürlərlə qarşılaşır. Bu isə onların özünü, fənnini və dünyanı dərk etməsinə zərurət yaradır. Dünyanın bütövlüyünün üç komponent (şeylər aləmi; insanlar aləmi; ideyalar aləmi) əsasında dərk edilən şagirdin biliklərinin yalnız predmet xarakterdə olması ilə yekunlaşmır, həm də həyatı və dünyanı dərk etməsinə zəmin yaradır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, müasir məktəbdə çatışmayan elementlərdən biri və əsas fəlsəfi düşüncə və ruhi-mənəvi zənginliyin aşağı düşməsidir. Görkəmli filosof S.L.Frank özünün fəlsəfi əsərlərində qeyd edir ki, ruhun varlığı haqqında ideyaların olmaması ənənəsi bizim epoxanın mühüm əlamətlərindən biridir. Mübahisəsiz olaraq bizim epoxanı texniki və

texnoloji partlayışlar epoxası adlandırmaq olar. Bununla bərabər bir epoxanın bu gün təbiət haqqında biliklərlə zənginləşdiririk, həmçinin, sosial və iqtisadi təlimlərin xüsusiyyətləri haqqında diskussiyalar açır və özümüz haqqında və deməli, ruhi həyat haqqında isə hər şeydən az düşünürük (8). Ümumtəhsil məktəblərini bitirən məzunlar heç vaxt görmədikləri və görə biləcəkləri də şübhəli olan ölkələrin coğrafiyası haqqında öz kimliklərindən, mənəvi-ruhi aləmlərindən daha çox bilirlər. Çünki, onların aldığı biliklər fəlsəfi düşüncə prinsipindən kənarında mövcuddur və bir növ reallıq duyğusuna, gerçəkliyə əsaslanır. Onların şüurunda dünya haqqında yarımçıq təsəvvürlər mövcud olur. Dünyanın bütöv qavranılması haqqında təsəvvürlər və onun ümumtəhsil məktəblərində təhsilin məzmununun əsasını təşkil etməsi olduqca zəruridir. Bir qədər məsələnin mahiyyətinə dərinləndirərsək belə bir nəticə əldə etmək olar ki, təhsildə fəlsəfi problemlərin həlli və qaldırılması birbaşa təhsilin məqsədləri ilə bağlıdır. Bu məqsədlər demək olar ki, deformasiyaya uğramağa doğru gedir. Təbii ki, təlim məqsədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi müasir təhsilin əsas istiqamətlərində və öyrənmə prose-

sində özünü səthi göstərir. Ənənəvi və müasir təhsilin inteqrasiyasında ortaya çıxan məqsədlər əsasən, üç kateqoriya üzərində qurulur: təhsil, inkişafetdirici təlim və tərbiyəedici təlim. Bu o deməkdir ki, hər bir təlimin əsas məqsədlərindən biri təhsil vermək, təlim prosesində bilikləri və şəxsiyyəti inkişaf etdirmək və eyni zamanda onu tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bəs düşündürmək? Müasir təlimin əsas məqsədlərinə düşündürmə funksiyası da əlavə edilməlidirmi? Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, müasir təhsilin əsas funksiyalarına onun düşündürmə funksiyası da əlavə edilməlidir. Çünki, yalnız dərs təfəkkür prosesləri üzərində – yəni, düşünmə və fikirləşmə axtarış üzərində qurularsa lazımi effekt verə bilər. Düşündürücü dərslərin təşkili bu sahədə atılmış uğurlu addımlardan biridir. Lakin onun metodoloji əsasları müəyən edilməli, hər bir predmetin strukturunda və tərtibində bu nəzərə alınmalıdır. Yəni şagird niyə oxumaq istədiyinin və nə üçün çalışdığına fərqi nə varmalıdır, onu təhsilə yalnız motivasiya elementləri təhrik etməməlidir. Bu isə artıq psixoloji problemlərdən fəlsəfi problemlərə üz tutmaq deməkdir.

Təhsilin fəlsəfi əsaslarının öyrənilməsi və təhsilşünaslığın yeni

istiqamətlərinin yaradılması bütövlükdə təhsilin optimallaşdırılmasına və keyfiyyət dəyişmələrinə səbəb ola bilər və bu belədir. Ənənəvi təhsildə didaktik sistemin dominantlığı şəraitində təlimin məqsədi bilavasitə təhsilin məqsədi ilə məhdudlaşdı. Son dövrün tədqiqatları isə göstərir ki, inkişafetdirici təlim olmadan, yəni şagirdləri inkişaf etdirmədən təhsil öz məqsədlərinə nail ola bilməz. Həm də təlim nəzəriyyələrinin birtərəfliyi bu məsələlərin həllinə demək olar ki, imkan vermir. Təlimin inkişaf edilməsi və təhsilin məqsədlərinə yeni yanaşmaların ortaya çıxması və onun J.Gilford və B.Blum tərəfindən konseptual model kimi təqdimi bu sahədə təlim məqsədlərində üç sahəni fərqləndirməyə imkan verdi: idraki sahə, emosional sahə və psixomotor sahə (2).

Təlimin məqsədlərinin müəyənləşdirilməsi və onun məzmunu ilə bağlı V.V.Davıdov yazır: « Hər bir dərs predmeti səthi mənimsənilmiş ictimai şüurun bu və ya digər «yüksək» formasının proyeksiyasını özündə əks etdirir. Bu proyeksiya təhsilin məqsədi, mənimsəmə prosesinin xüsusiyyətləri, məktəblilərin psixi fəaliyyətinin xarakteri, imkanları və başqa faktorlarla müəyən edilən özünəməxsus

qanunauyğunluqlara malikdir» (6). Diqqəti burada bir məsələyə yönəltmək istərdik. Təlim formasının seçilməsinin birinci şərti–bilikləri mənimsəmənin səthiliyinə proyeksiya edilməsi üsuludur. V.V.Davıdov bunu təhsilin məqsədi adlandırır. Lakin irəli sürülmüş bu ideyada qarşıya qoyulmuş bir suala - «nəyə görə öyrətmək? sualına cavab vermir. Təbii ki, V.V.Davıdovun (6) konsepsiyası abstraktdan konkretliyə doğru yönəldilmiş bir modeldir. Burada yenə də təhsilin fəlsəfi problemləri ilə rastlaşırıq. Davıdovun fikrincə, ictimai şüurun bütün formaları – incəsənət, elm, mənəviyyat, hüquq və s. nəzəri təfəkkürün məntiqinə tabedir. İctimai şüur fərdi fəaliyyətin bütün sahələrində tarixən formalaşmış obyektiv vasitələrlə başa düşməsinə, mahiyyətini anlamasını təmin edir. İnsan fəaliyyətinin qeyri-istehsal sahəsinin qavranılması uşağın psixi inkişafı prosesinə daxil olur. Və hər şeydən əvvəl xüsusi təşkil edilmiş təlim fəaliyyətində bunu həyata keçirir. Yenə də necə öyrətmək? sualı cavabsız qalır. Ümumiyyətlə, V.V.Davıdov təlimin qurulmasının iki müxtəlif üsulunu və eyni nəticəyə əsaslanan formanı təklif edir ki, bunların da hər ikisi pedaqoji praktikada aprobeşiyadan keçmiş-

dir. Bunlardan birincisi, şagirdlərin təfəkkürünü gerçəkliyə istiqamətləndirilməsi, faktiki materialın qavranılmasına şərait yaradılması. Bu yolla şagirdlərdə empirik – mühakiməçi təfəkkür formalaşır. Bu öyrətmənin nəticəsində şagirdlərdə ətraf gerçəklik haqqında sistematik biliklər, insan cəmiyyətinin normaları və dəyərləri, insanın özü haqqında məlumatlar və onun psixi fəaliyyəti haqqında təsəvvürlər möhkəmlənir. Biliklərlə birlikdə şagirdlərdə onları qəbul etmək vərdişləri də yaranır. Bu üsul və ya forma spesifik və effektiv metodların pedaqoji praktikaya tətbiqinin, o cümlədən, problem dərşin keçirilməsini inkar etmir. Əksinə, elə təqdim olunmuş formada problemlə dərş ən öncül yerlərdən birini tutur. İkinci üsul təlimi nəzəri təfəkkür üzərində qurmağı tövsiyə edir. Burada təhsilin məzmunu nəzəri biliklər hesab olunur. Təlim fəaliyyətində böyüyən nəsil insan cəmiyyəti vasitəsilə illərlə toplanmış təcrübəni, mədəni dəyərləri öz şüurunda nəzəri biliklər vasitəsilə canlandırır və onlarda nəzəri təfəkkür formalaşır. Davıdov konsepsiyasında nəzəri bilik təlim fəaliyyətinin məzmunu kimi deyil, onun qurulmasının metodoloji əsası kimi çıxış edir. Yəni, bir növ onun

məqsədlərini müəyyənləşdirir. V.V.Davidov göstərir ki, məktəblilər anlayışları, obrazları, dəyərləri və ictimai əxlaqın normalarını yaratmır, onları təlim prosesində mənimsəyir. Təlim fəaliyyətinin təşkilində və fənnin tədrisində bunlar nəzərdə tutulmayıbsa, o zaman şagird bunu haradan biləcəkdir. V.P.Zinçenko V.V.Davidovun konsepsiyasını ümumiləşdirərək göstərir ki, nəzəri biliklər - hər hansı fənnin inkişafının və təşkili prosesinin məzmunundan ibarət biliklərdir.

Təhsilin məqsədləri ilə bağlı C.Brunerin fikirləri də olduqca maraqlıdır və təhsilin fəlsəfəsi əsaslarını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Görəsən, şagirdə təhsil necə və hansı məqsədlərlə verilməlidir? Təhsilin məzmununa toxunan C.Bruner yazır: İbtidai məktəblərdə qiymətləndirmə kriteriyası kimi istənilən mövzunun tədrisində aşağıdakılardan istifadə etmək olar: görəsən, bu mövzu uşaqların böyüməsində onlara nə kimi yardım edəcəkdir? Uşaqların qavradığı biliklər onların şəxsiyyətində əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafına təsir göstərəcəkdirmi? Bu suala mənfi və ya qeyri-müəyyən cavab verilməsi həmin proqramın gərəksizliyini göstərir və oradan mənimsənilmiş biliklər şagirdə həyatı

dərk etməkdə kömək etməyəcəkdir (8). Bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, belə bir nöqtəyi-nəzər E.Torndayk tərəfindən də irəli sürülmüşdür. C.Bruner öz müddəalarında möhkəm dayanaraq və praqmatik yanaşmanı inkişaf etdirərək göstərir ki, tədris edilən material hər şeydən öncə hərəkətlərin idarə olunması üçün lazımdır. O, öz fikrini belə əsaslandırır: Tamamilə aydındır ki, cəmiyyət özünün topladığı təcrübəni, zəruri bilikləri və əməliyyatları bütünlüklə qorunmuş vəziyyətdə nəsildən-nəslə ötürülməsini təmin etməlidir. Bu primitiv praqmatizm deyil. Bu, insanın sabahkı situasiyanı bugünkü biliklərlə idarə etmək, onunla manipulyasiya etmək bacarığıdır. Ümumi təhsili ümumiləşdirilmiş təhsilə çevirməyə çalışmalıdırlar, alınmış informasiyalardan kənara çıxmağı bacarmalı, yeni hadisələrin baş vermə ehtimalını proqnozlaşdırmağı təmin etməlidir. Bəs, görəsən, qeyd olunmuş məqsədlərə nail olmaq üçün necə öyrətmək lazımdır? Bu suala bihevizmde cavab axtarmağa çalışsaq. Bihevizm əsaslanan pedaqogika özünün yaxın məqsədləri ilə şagirdlərdə sağlam bədən və sağlam ruh tərbiyə etməyi: onlara insan həyatının qanunlarını və təbiətin biliklərini verməyi, onlarda elmə və

incəsənətə maraq yaratmağı, təfəkkür vərdişləri aşılamağı, şagirdlərdə səmimilik, igidlik, ədalətlik və xeyirxahlıq tərbiyə etməyi təlqin edirdi. Bundan əlavə hər bir insan məktəbdə özünü dolandırmağın yol və vasitələrini öyrənməli, faydalı əməyin həyata keçirilməsinin yol və vasitələrini ayırd etməlidir. Bihevizmin yaradıcılarından olan E.Torndayk göstərir ki, insan aydın fikirləşən və praktik məxluqdur və ona görə də praktikada müxtəlif məqsədlər bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bəzi hallarda biliklərin qazanılması sağlamlığın itirilməsinə gətirib çıxara bilər və ya əksinə. Torndayk yazır ki, hər bir ayrıca məktəbdə konkret təhsil vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi şagirdin məktəbdən kənarında məruz qaldığı tərbiyəvi təsirlərdən asılıdır.

Təbii ki, son yüz ildə təhsilin məqsədləri və təlimə fərdi yanaşma məsələləri özünün son həddinə çatmamışdır. Təhsilin fəlsəfi məsələsi Torndaykda(8) aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır: İnsanın nəyə və kimə çevirilməsi onun anadangəlmə meyliyindən bir o qədər çox onun aldığı tərbiyədən asılıdır. İrsiyyət və tərbiyə insanda ağıl və xarakter formalaşdırır. Tərbiyə bir sıra hallarda anadangəlmə meyilləri oyatmalı, istiqamətləndirməli, bəzi hallarda isə onları ləngitməyi,

hər şeydən öncə onları idarə etməyi və istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. O, şagirdlərdə aşağıdakı qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalmağı tövsiyə edirdi:

1. Predmetlərlə işləməyi bacarmaq.
2. İnsanlarla davranmağı bacarmaq.
3. Konkret təsəvvürlərlə işləməyi bacarmaq.
4. Simvollarla və təsəvvürlərlə işləməyi bacarmaq.

Bu keyfiyyətlər dolayısı yolla təhsilin fəlsəfi əsaslar üzərində qurulmasına zəmin yaradır.

Psixoloji xüsusiyyətlərə intellektual əməliyyatların formalaşması mərhələlərindən birində baxılmasında J.Piaje (6) bir sıra məqamları ayırd edir. Müəllif göstərir ki, təlim inkişaf psixologiyasının nəticələri ilə uzlaşdırılmalıdır. Belə ki, əgər uşaqlar öz yaşlarına uyğun olaraq konkret əməliyyatlarda adekvat əqli nəticələr qura bilirlərsə, onların təlimini formal-məntiqi labirintə aparmaq yaramaz. Çünki, bu onların səviyyəsinə uyğun deyil. Təbii ki, Piajeninin bu fikirləri tənqid obyektinə tutulmuşdur. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar göstərir ki, Piaje pedaqogikanın əsas məsələsini – təlim və inkişaf məsələsini qeyri-real həll edir. Qeyd etmək istərdik ki, Piajenin

nəzəriyyəsinə belə yanaşma qeyri-korrektidir. Əvvəla ona görə ki, Piajenin nəzəriyyəsində inkişafın psixoloji aspektləri ilə yanaşı adaptasiya məsələlərində, intellektin formalaşması konsepsiyası da öz əksini tapır. İkincisi görkəmli alim psixi inkişafın qanunauyğunluqlarını qeyd edərkən assimilyasiya və dissimilyasiya anlayışlarından istifadə edir ki, bu da təlim və psixi inkişaf məsələlərini ayırmağa və bu aspektdən təhsilin fəlsəfi metodologiyasını qiymətləndirməyə kömək edir. J.Piajenin(6) fikrincə intellektual inkişafın sosial faktlarını bilavasitə cəmiyyət formalaşdırır, insanlarda fərdi intellektin təşəkkülünü şərtləndirir. Bu inkişaf, hər şeydən öncə, ictimai məntiq qanunları ilə səciyyələnir. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, əgər biz uşağa məntiqi düşünməyi öyrətmək istəyiriksə onlara elə münasibətlər qurmaliyıq ki, bu münasibətlər eyni zamanda «fərqləndirmək və mənimsəmək» münasibətləri fonunda uşaq təfəkkürünün özünəməxsusluğunu saxlasın. İntellektual əməliyyatların sosiallaşması fonunda uşaq eqosentrizmdən xilas olur və özünəməxsus fəlsəfi düşüncə tərzinə yiyələnir. Təbi ki, müxtəlif psixoloqlardan və filosoflardan təhsilin fəlsəfi əsaslarının qurulmasına aid çox

sayda misallar gətirmək mümkündür. Lakin bir fakt aydındır ki, müasir təhsil psixi inkişafın qanunauyğunluqlarının nəzərə almaq şərti ilə təhsili bilavasitə fəlsəfi metodologiya üzərində qurmağa çalışmalıdırlar. Çünki, müasir təhsil humanistliyə doğru gedir və özünün şəxsiyyətyönümlüyünü təmin etməyə çalışır. Belə bir sistemdə ənənəvi qaydaları yaşatmaq və təhsilin fəlsəfi əsaslarından kənar da hər hansı islahatlar aparmaq təbii ki, lazım olan nəticəni verə bilməz. Ümumiyyətlə, təhsilin fəlsəfi əsaslar üzərində qurulması yalnız şagirdləri və ya tələbələri düşündürmək və dərsi yaradıcı təşkil etməklə təmin etmək olmaz. Burada həm də dərslərin praktik tələblər üzərində qurulması və dərs vəsaitlərinin nəyi öyrədə biləcəyi əvvəlcədən məlum olmalıdır. Digər bir tərəfdən, təhsilin fəlsəfi məqamları onun məqsədində də öz əksini tapmalı, bütünlüklə tədris sistemə nüfuz etməlidir. Qeyd olunanlar öz-özünə baş verə bilməz. Bunun üçün təhsilin kurikulumunun yaradılması, onun təhsilşünaslıq üzərində qurulmasına çalışmalıdırlar. Gələcək düşünən və düşünməyi bacaranlar üçündür. Təhsil subyektləri bunu başa düşməli və öz fəaliyyətlərini bu əsasda qurmağı bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: 1998, 365 s.
3. Əlizadə Ə.Ə., İstedadlı uşaqlar. Psixopedaqoji məsələlər. Bakı: 2005
4. Брунер Дж. Психология познания. М.1977.
5. Гершуниский Б.С. Философия образования. М.: 1998
6. Годфура Ж. Что такое психология. СПб: 1998
7. Давыдов В.В. Тория развивающего обучения. М. 1996.
8. Сидиров Н.Р. Философия образования. СПб: 2007

**ФИЛОСОФИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И НОВЫЙ ПОДХОД
К УЧЕБНЫМ ЦЕЛЯМ**

В статье исследуются философские вопросы образования и их взаимосвязь с учебными целями. В статье анализируются мысли Ж.Пиаже, Е.Торндайка, Дж.Брунера, В.Давидова и Н.Сидирова и других об этой проблематике. Автор приходит к такому заключению что создание философских основ в образовании приводит к мыслительной организации учебы, построению урока на основе творческих нюансов.

**OUR PURPOSE IN IT TO CLAUSE TO INFORM
YOUTH ON HIERARCHY OF VALUE OF RICHES**

New concept philosophical formation and the purpose training.

In clause it is investigated questions philosophical formation and mutual communications with the purposes of training. In clause were analizirovani opinion connected with a problematics authors as J. Piagen, E.Torndayk, J. Bruner, V.Davidov, N.Sidirov. The author has come to such conclusion, that in formation creation of philosophical bases creation of lessons in creative nuances leads to creation to training thinking, and also. In clause the basic question formation leads to answers on questions -how to train and why to train.

YENİYETMƏ QIZLARIN ŞƏXSİYYƏTİNƏ ETNOMƏDƏNİ AMİLLƏRİN TƏSİRİ

Qarayeva R.

BDU-nun dissertantı

Tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cəmiyyətlərdə ilk dəfə olaraq yeniyetmə qızların yaş, cins və etnik xüsusiyyətləri XVII əsrdən başlayaraq öyrənilməyə başlandı. Problem elmi nöqtəyi-nəzərdən şərh olundu. Aparılan ilk araşdırmalar fəlsəfi-psixoloji, sosial-psixoloji və pedaqoji-psixoloji mahiyyət kəsb edirdi. Bu tədqiqatlarda cəmiyyətdə qadınların əhəmiyyəti, həllədiçi rolu göstərilirdi. Bildirilirdi ki, cəmiyyətin inkişafı bilavasitə qadınlardan, onların da kamilliyi hələ kiçik yaşlarda, eləcə də yeniyetməlikdə aldıkları tərbiyədən çox asılıdır. Qadın və ana funksiyalarının mənimsənilməsi isə yeniyetməlikdə başlanır. Qızların tərbiyəsində, təhsilində istifadə edilən vasitələri təbii inkişafa yönəltmək zəruridir. Qızlara, başlıca olaraq həyatdakı roluna görə münasib olanları öyrətmək lazımdır.

Qızlarda etnopsixoloji xüsusiyyətlərin cinsi-genetik izahına cəhdlər daha çox olmuşdur. Bu yanaşmalarda qadınların bioloji funksiyaları önə çəkilir. Problemə belə yanaşma XIX əsrin sonlarına qə-

dər dünyada ən çox inkişaf etmiş sayılan Avropa cəmiyyəti üçün də xas idi. Tədqiqatçılar yeniyetmə qızların etnopsixoloji xüsusiyyətlərini evdarlığa, uşaq doğmağa, tərbiyə etməyə, ərə qulluq bacarıqlarını mənimsəməyə hazırlıq nöqtəyi-nəzərindən şərh edirdilər. Onlar, həmçinin, yeniyetmə qızların fiziki-cinsi tərbiyəsi məsələlərini diqqət mərkəzinə gətirmişlər.

L.S.Vıqotski üçyaşlı qızların oyunlarından bəhs edərkən bu oyunlarda onların analıq hissini necə təzahür etdirmələrini göstərmişdir (4). Onlar öz cinsinin sosial roluna aid olan funksiyaları hələ dərk etmədikləri halda oyunlara və oyuncaqlara oğlanlardan fərqli, öz cinsinə münasib qaydada yanaşırlar. Digər tədqiqatlarda da qızlarda sosiallaşmanın oğlanlardan daha tez və həssaslıqla getdiyi sübut olunub. Yəni, qızların sosial normaları, o cümlədən öz rolu ilə bağlı olan etnopsixoloji xüsusiyyətləri mənimsəmələrindəki üstünlüklər analıq instinkti ilə bağlıdır. Qızlar özünüdərk etməyə cinsi tələbatlar nöqtəyi-nəzərindən daha məsuliyyətlə yanaşırlar.

Ən yeni tədqiqatlarda yeniyetməliyin sonunda özünü və başqalarını dərk etmənin qarşılıqlı əlaqəsi T.K.Komarova və S.V.Kondratyeva tərəfindən əhatəli öyrənilmişdir. Bu tədqiqatla tanışlıq bizə yeniyetmələrdə özünüidentifikasiyanın mahiyyətini açmağa imkan verir. Aydın olur ki, özünüidentifikasiyanın gedişində gizli məqamlar çoxdur. «Belə məlum olur ki, subyektə başqaları haqqındakı obrazlar, dərk olunan insanların psixoloji mahiyyətinə adekvat olub motivlər seçimi və ünsiyyət vasitəsilə müəyyən olunur. Belə motivlərin ümumiləşdirilməsi və gücləndirilməsi, ünsiyyət vasitəsilə şəxsiyyətin digər insanlarla münasibətində təzahür edən kommunikativ xassələrinin formalaşmasını artırır» (6, s.30).

L.M.Zaputina yeniyetmə qızlarıdakı gigiyenik və estetik çatışmazlıqların, öz cinsinə hörmətsizlik hissinin yaranmasının səbəbini də ailə tərbiyəsi – ana ilə əlaqələndirir. O yazır: «Təsəvvür edir, 15 yaşlı qızın özündə qadınlığa xas olan hər şeydən - paltarlarından, saç düzümündən zəhləsi gedir... Şübhəsiz ki, uşaqlıqda müşahidə etdiyi valideyn münasibətləri ona özündə olan başlanğıcı – qadınlığı sərvət kimi qəbul etməyə imkan vermir, onu qadınlıq xüsusiyyətlərindən imtina etməyə sövq edir. Hesab edir ki, bunsuz da

yaşaya bilər. Belə yanaşma onun imkanların və hislərini «kəsb atmış» olur. Bu vəziyyət onun həm dostluq münasibətlərinə, məhəbbət seçiminə, həm də öz enerjisini yönəltməli olduğu hər şeyə təsir göstərir» (5, s.35-36).

A.Q.Xripkova (8) və O.V.Lişin (7) yeniyetməlikdə şəxsiyyətin inkişafında gedən prosesləri öyrənərək bu qənaətə gəlmişdir ki, onlar artıq özlərində yaşlılıq məsuliyyətini hiss edirlər. Bu sahədə təlim müvəffəqiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. İlk növbədə, əvvəlki illərdə təlimlə, münasibətlərlə, özünüqiymətləndirmə ilə bağlı naqativ hallar tədricən azalmaya başlayır. Öz şəxsiyyətini təsdiq etdirmək həvəsi onların bütün davranışına hakim kəsilir. Bəzi hallarda üsyankar davranışa təsadüf olunur, lakin onlar əvvəlki qədər te-tez baş vermir. «Həqiqətən də böyük yeniyetmələr özlərində əminlik əldə edərək həmin vəziyyətdən çıxmağa başlayırlar. Bu əminliyin haradan gəlməsinin dəqiq mənbəyi məlum deyil, nəticə budur ki, yeni gerçəkliklər haqqında biliklər artır, onlar yaşlılara xas olan bacarıqlara yiyələnirlər» (8, s.17).

O.V.Lişin kiçik və böyük yaşlı yeniyetmələrin, o cümlədən qızların tərbiyəsi ilə bağlı bir çox problemləri araşdırmışdır. Daha çox

məktəb təcrübəsində öyrənilən bu tədqiqatlarda pedaqoji təsirlərin şagird şəxsiyyətində əmələ gətirdiyi dəyişmələrə münasibət bildirilmişdir. «V-VI siniflərdə təlimə güclü tələbat var. Bu dövrdə hələlik təlim motivasiyası qorunub saxlanır. VII-VIII siniflərdə müəllimə olan tələbat artır. Şagirdlər cavab verərkən özlərinin azadlığına, qarşılıqlı anlamaya ehtiyac hiss edirlər. IX-X siniflərdə ünsiyyət azadlığına təkid edir, təlim motivasiyasını yeni səviyyədə önə çəkirlər» (7, s. 119).

Yeniyyətlik illərində idealların, ətraf aləmin emosional-estetik cəhətdən qiymətləndirilməsi hissini şəxsiyyət xüsusilə aydın keçirir. Böyük yeniyyət qızlarda (15 yaş) başqalarını dərk edərək özünükəşf etmə tələbatı var. Bu baxımdan onlarda dostluğa maraq güclü olur. Həmin münasibətdə dostluğa həm cinsi, həm də sosial-psixoloji meyllər cəmləşir. Ona görə də yuxarı sinif şagirdləri arasında gündəlik yazmaq dəbdədir. Yeniyyət qızlar daha çox sirr saxlayana üstünlük verirlər. Xeyalları, fantastik təsəvvürləri ilə tək qalmağa üstünlük verirlər. Çox zaman gəldiyi yanlış nəticələrdən yaranan hisləri gizlədirlər. Təəssüratlarını heç kimlə bölüşmək istəmir. Yeniyyətlik dövründəki dəyişmələri ilk növbədə refleksiya ilə əlaqələndirirlər. Özlərini şəxsi-

yət kimi dərk etmələri onların özlərinə xas keyfiyyətlərə sahib olmalarıdır. Refleksiyanın yaranması məktəblinin şüurunda və ətrafdakılara münasibətində hər şeyi dəyişir.

Yeniyyətlərdə şəxsiyyətin formalaşması prosesi uşaqlardan fərqlənir. Belə ki, onlar özünüinkişafa, özünütərbiyəyə daha çox üstünlük verirlər. Onlar artıq özünüinkişafa daha çox üstünlük verdiklərindən onlarda şəxsiyyət «özünüdeterminasiya» yolu tutur. Bu dövrdə özünüdeterminasiyanın ölçüləri rolunda azadlıq və məsuliyyət hissləri çıxış edir. Bu dövrdə yeniyyətlərdə özünü göstərən məsuliyyət - «öz qabiliyyətlərindən istifadə etməklə özündə və ətraf mühitdə dəyişikliklər yaratmaq, bu qabiliyyətləri şüurlu şəkildə idarə etmək, bir sözlə – nizamlama formasıdır.

Qızların özünüdərketməsində etalon kimi qəbul etdikləri keyfiyyətlərin daşıyıcıları olan insanlar mühüm rol oynayır. Qızlar daha çox ananın dominant rolunun təsiri altında olur, onlardan daha çox keyfiyyətlər əxz edirlər. Ata qızların özünüdərketməsinə kommunitativ və iradi, pedaqoqlar isə intellektual keyfiyyətlər lə təsir göstərirlər. Həmyaşıdlar içərisində bu təsiredici imkanlar qız rəfiqələrin payına düşür. Eləcə də yeniyyət qızların yaxınlıq etdikləri oğlanlar da təsir-

edici obyekt ola bilirlər. Oğlanlar qızlar üçün «sosial güzgü» funksiyasını yerinə yetirirlər.

Yeniyetmələrin ünsiyyətinin yaş xüsusiyyətlərini cinsi təsəvvürlər baxımından izah edilir. Yeniyetmənin ünsiyyət fəaliyyətinin mühüm sahələrindən birini də «oğlan-qız» tipli münasibətlər təşkil edir. Bu dövrdə oğlan və qızlar bir-birilə maraqlanmağa başlayırlar. Onlarda bir-birinin xoşuna gəlmək arzusu yaranır. Bununla belə, kiçik yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranışı hələ ambivalent xarakter daşıyır: onlar bir tərəfdən bir-biri ilə maraqlanır, digər tərəfdən isə xüsusiləşməyə meyl edirlər.

Azərbaycan tədqiqatçılarının bu sahədəki araşdırmaları özünün aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Onların qənaətinə görə, ailədə cinsi tərbiyə məsələləri yalnız o zaman həll edilə bilər ki, valideynlər öz uşaqlarının cinsi tərbiyəsində hansı məqsədi izləməli olduqlarını yaxşı təsəvvür etsinlər. Bu məqsəd valideynlər üçün aydın olduqda həmin məqsədə nail olmağın yolları da aydınlaşır. Ailənin rolu, özünü-dərketmə, özünüidentifikasiya və d. geyimdən başlayaraq davranış normalarına qədər hər bir xarici və daxili amil bu və digər dərəcədə etnik şüurun formalaşmasına təsir göstərir. Şəxsiyyətində hansı tipin

xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsindən asılı olmayaraq yeniyetmələr öz üzərlərində kifayət qədər valideyn nəzarətini hiss edirlər. Ona görə də yeniyetmələrdə etnik şüurun formalaşmasında ailənin rolu şübhəsizdir. Nəzarət tipinin qənaətbəxş olmadığı ailələrdə yeniyetmə qızlarda aqressiya hallarına daha çox təsadüf edildiyini göstərir. Yeniyetmə qızlardakı gigiyenik və estetik çatışmazlıqların, öz cinsinə hörmətsizlik hissinin yaranmasının səbəbini də ailə tərbiyəsi – ana ilə əlaqələndirir.

Ə.Ə.Əlizadə problemi «qız tərbiyəsi» kontekstindən əhatəli öyrənməmişdir. O, qızların cinsi tərbiyəsini özünəməxsus konsepsiyasını irəli sürür. Bu konsepsiyaya görə, qızlarda cinsi yetişmə dövrü 8-9 yaşlardan başlanır. Qızlara cinsi inkişafın iki fazasının - pubertat qabağı və pubertat fazaları fərqləndirilir. Birinci faza 13-14, ikinci faza 18 yaşa qədər davam edir. «Cinsi tərbiyə, ilk növbədə, qızlarda şəxsiyyətin, dünyagörüşün, başqa sözlə, varlığın əsasları haqqında ümumi prinsiplər sisteminin, insanın həyat fəlsəfəsinin, dünyaya münasibətinin formalaşmasına kömək etməlidir» (2, s.260).

Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə yeniyetmə qızların şəxsiyyətinin inkişafında bir sıra məsələləri xüsusi olaraq vurğulayırlar. «Çağa doğu-

lan kimi ailədə ona özünəməxsus münasibət - qız və ya oğlan münasibəti əmələ gəlir. Ana, nənə və ya xala «şüurlu» və ya «şüursuz» şəkildə (N.Smelzer) ona cinsi ölçülərlə yanaşmağa başlayırlar... Qız və oğlan üçün özgün xüsusiyyətləri olan fiziognomik maska düzəldirlər: qızın saçını uzadırlar, çox vaxt hörük buraxırlar, hörüklərə qırmızı lent vururlar... Ananın sığal tumarında da, ünsiyyət tərzində də seçimli cəhətlər meydana çıxır. O, oğlan uşağına nisbətən qız uşağı ilə daha çox təmasda olur. Müşahidə etsəniz, ananın qız uşağı ilə daha çox söhbət etdiyini, ona nəyi isə aydınlaşdırdığını, nəyi isə öyrətdiyini görərsiniz. Əslində bu söhbətlər qız uşağının ilk evdarlıq dərsləridir» (2, s. 213).

Müəlliflər sosiallaşma prosesində etnomədəniyyətlə bağlı olaraq ailədə qoyulmuş qaydaların da şərhini verirlər. Bu qaydalara görə, qızları bir sıra hallarda 7-8, əksər hallarda 10-11, bəzən isə 14-15 yaşlarında oğlanlarla oynamağa, kinoya və ya teatra getməyə qoymurlar. Qıza qız kimi gülməyi, ağlamağı öyrədir, özünəməxsus qadınsayağı davranış etalon və stereotipləri aşırıyır, qız üçün səciyyəvi keyfiyyətlər, ilk növbədə xarakter əlamətləri tərbiyə edirlər. Qız uşaqlarına hələ kiçik yaşlarından öz körpə bacı və qardaşlarına baxmağı, qulluq etmə-

yi öyrədir, onlara təkə layla çalmağı, çağanı bələməyi, yedirdib-yatırmağı deyil, həm də analıq vərdişləri, uşaqla ünsiyyət vərdişləri aşılayır, Azərbaycan mətbəxinin sirlərini əməlli-başlı öyrədirlər. Qızlar anaların timsalında kişinin hörmətini saxlamağı, izzətini-şərəfini qorumağı öyrənirlər. Ailədə ana məktəbi təkə əmək məktəbi deyil, həm də sədaqət məktəbiidir. Azərbaycanlı ailəsində həmişə sədaqət, etibar ilahiləşdirilib, qadın sədaqəti isə etibarın zirvəsi sayılıb (39).

Yeniyetmələr artıq özlərində yaşlılıq məsuliyyətini hiss edirlər. Bu sahədə təlim müvəffəqiyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. İlk növbədə, əvvəlki illərdə təlimlə, münasibətlərlə, özünüqiymətləndirmə ilə bağlı naqativ hallar tədricən azalmaya başlayır. Ə.Ə.Qədirov yeniyetmələrdə yaşlılıq hissini formalaşmasını aşağıdakı kimi izah edir: «Yeniyetmələrdə yaşlılıq hissini əmələ gəlməsi onunla nəticələnir ki, o, uşaqlar üçün mövcud olan norma və qaydalardan yaşlılar üçün olan norma və qaydaların mənimsənilməsinə keçir. Bununla da, yeniyetmə özünün bütün rəftar və davranışlarında yaşlılara oxşamağa, onların hüquq və vəzifələrini mənimsəməyə çalışır» (3, s.311).

Öz şəxsiyyətini təsdiq etdirmək həvəsi onların bütün davranışına hakim kəsilir. Bəzi hallarda üsyan-

kar davranışa təsadüf olunur, lakin onlar əvvəlki qədər te-tez baş vermir. Böyük yeniyetmələrdə özünə-nəzarət artır. Onlar əhatəsində olduqları mühitdən yeni hislər, təəsüratlar gözləyir, öz hərəkət və davranışlarını yenidən qurmağa çalışır, əsasən də buna nail olurlar. Bununla belə, yeniyetməliyin başlıca xüsusiyyəti - maksimalizm qorunub saxlanır. Bu, daxili tələbat kimi yeniyetmələrin maraqlarında, təəsüratlarında, mülahizələrində, özünü və başqalarını qiymətləndirmələrində baş verir.

Digər tədqiqatlar göstərmişdir ki, yeniyetməlik dövründə diqqəti daha çox cəlb edən cəhət təlim maraqlarının artmasıdır. Onlar təlimə artıq şüurlu münasibət bəsləyirlər. İbtidai təhsilin başa çatması, yeni fənlərin tədrisi, yeni müəllimlərlə tanışlıq bu maraqların yaranmasında mühüm rol oynayır. Yeniyetmələr artıq fənlərə seçici münasibət göstərir, öz qabiliyyətlərini maraqları əsasında istiqamətləndirirlər. Ayrı-ayrı sahələr üzrə qabiliyyətlər nəzərə çarpır. Təlim prosesində texniki vasitələrdən, aparat və qurğulardan həvəslə istifadə edirlər. Əmək təlimi üzrə hazırladıqları, müxtəlif məişət əşyaları, tikmələr onlarda öz qabiliyyət və bacarıqlarına inam hissini artırır. Beləliklə qızlarda evdarlıq: incəsənətin müxtəlif sahələrinə, təbiətə və s. maraq formalaşır.

Bu dövrdə istər qız, istərsə də oğlanlarda risk etmə meyli güclü olur. Qızlarda bu meyl özünə-məxsus olub bir qədər qapalı formada gedir. Məsələn, bir sıra azərbaycanlı yeniyetmə qızlarda özünü milli-mənəvi dayaqlardan məhrum etmək, avropalaşmaq, amerikallaşmaq meyli yaranır. Dünya mədəniyyətilə kifayət qədər yaxşı tanış olmayan bu qızlarda özünə məxsus olanları bəyən-məmək səciyyəvidir. Onlar öz yaşdılarına təsir göstərmək imkanına da malikdirlər. Bəzən qapalı qruplarda alternativsizlik şəraiti onların bu sahədəki şansını daha da artırır.

Ümumilikdə yeniyetmə qızlarda etnopsixoloji xüsusiyyətlərin formalaşması ailənin və mühitin təsirləri ilə qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Ailədə etnopsixoloji faktorlar nə qədər çox qorunub saxlanılırsa, tərbiyə işində bu faktorlara nə qədər çox istinad olunursa onların yeniyetmə qızlar tərəfindən mənimsənilərək inkişaf etdirməsi imkanları da o qədər geniş olur.

Tərbiyədə möhkəmləndirilən bu xüsusiyyətlər qızların genetik imkanları ilə birləşərək şəxsiyyətin strukturundakı etnopsixoloji komponentləri daha da möhkəmləndirir. Bu halda həmin xüsusiyyətlərin daha bir qadının təmsalında öz övladlarının tərbiyəsində davam etdi-

riləcəyi şübhəsizdir. Əksinə, hər bir azərbaycanlı qızın etnopsixoloji xüsusiyyətlərə inkaredici münasibəti, onları özündə tərbiyə et-

mək, formalaşdırmaq istəyinin az olması bu xüsusiyyətlərin onun övladlarında inkişaf etdiriləcəyinə şübhə yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi, Bakı: Maarif, 1986, 234 s.

2. Əlizadə Ə. Ə., Əlizadə H. Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. III hissə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2008, 501s.

3. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, Maarif, 2002, 396 s.

4. Выготский Л.С. Собрание сочинений. 4 том. Детская психология. М.: Педагогика, 1984, 432 с.

5. Запугина Л.М. Подростки. Санкт-Петербург: Питер, 2004, 143 с.

6. Комарова Т.К., Кондратьева С.В. Взаимосвязь самопознания других людей в ранней юности// Психологический журнал, 1991, № 3, с. 30- 38.

7. Лишин О.В. Педагогическая психология воспитания. М.: Академкнига, 2003, 332 с.

8. Хрипкова А.Г. Мир детства. Юность. М.: Просвещение, 1988, 432 с.

ВЛИЯНИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ФАКТОРОВ НА ЛИЧНОСТЬ ДЕВОЧЕК-ПОДРОСТКОВ

В статье приводятся этнокультурные факторы, влияющие на личность девочек-подростков. Влияние этих факторов определяется возрастными и половыми особенностями подростков. В статье проблема анализируется с точки зрения видных психологов. Согласно заключению, в каждой культуре личности девочек отличаются друг от друга по социальным особенностям. Причиной возникновения этих отличий приводятся этнокультурные факторы.

ETNOCULTURAL FACTORS AFFECTING THE PERSONALITY OF TEEN GIRLS

The article deals with the ethnocultural factors affecting the personality of teen girls. The factors are explained by the mutual relationship between the age and gender. The article covers analyses of the prominent doctors of psychological science regarding the theme. The result is that the personality of teen girls in the different cultures is distinguished with its social features. These features are explained by ethnocultural factors.

AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-FƏLSƏFİ VƏ PSIXOLOJİ FİKRİN FORMALAŞMASINDA M.F.AXUNDOVUN ROLU

Vəliyev M.V.

Psixol. elm. nam., dosent

Azərbaycan psixoloji fikrinin tarixinin tədqiqindən məlum olur ki, Azərbaycan xalqının elm və mədəniyyətinin, ictimai-siyasi, fəlsəfi və psixoloji ideyalarının yaranışı və tərəqqisinin bütöv bir dövrü Nizami Gəncəvinin (XII əsr) adı ilə bağlıdır. Onun bədii yaradıcılığı antik mədəniyyət ilə orta əsrlər Şərq xalqlarının mütərəqqi mədəni əlaqələrinin gözəl sintezinin parlaq nümunəsidir. Nizami Şərqdə intibah (renessans) ideyalarını səciyələndirən humanizm ideologiyasını vəsf edirdi. O, bununla da Qərb renessanatlarından çox-çox qabaqlar humanizm ideyalarını təbliğ edən şəxsiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Nizami yaradıcılığında sosial utopiya üstünlük təşkil etdiyindən o, öz dövrünün adamlarının gözəl gələcəyə, arzu və istəklərinin doğru olacağına inandırır.

Nizami yaradıcılığının fəlsəfi təhlilini aparan görkəmli filosof, akademik F.Q.Köçərli qeyd etdiyimiz cəhətlərə diqqəti cəlb edərək yazır: «Nizaminin insanlar arasında bərabərlik ideyaları, azad qardaşlar cəmiyyəti haqqında utopi-

yası, bədii yaradıcılıqda ideyalılığa əsaslanan estetik idealı xalqımızın o dövrki fəlsəfi mədəniyyətinin səviyyəsindən xəbər verməklə, həm də birinci növbədə müsəlman Şərq ölkələrində qabaqcıl ictimai-fəlsəfi fikrin inkişafında böyük rol oynamış, intibah dövründə Avropa xalqları fəlsəfəsinə təsir göstərmişdir. Nizaminin humanizmi ilə aşılanmış sosial-fəlsəfi idealı bu gün də aktual səslənir». (9, səh. 249). Aparılan araşdırmalara müraciət edərkən məlum olur ki, Nizaminin sosial-siyasi ideyaları, baxışları Azərbaycanda, həmçinin Yaxın Şərq ölkələrində ictimai-fəlsəfi və psixoloji fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Görkəmli Azərbaycan alimi, astronomu və filosofu N.Tusunin (XIII əsr), M.Şəbüstərinin (XIV əsr), Fəzlullah Nəiminin və İ.Nəsiminin (XIV əsr), M.Füzulinin (XVI əsr), A.A.Bakıxanovun (XIX əsrin I yarısı), M.F.Axundovun (XIX əsrin II yarısı) elmi və bədii yaradıcılığında diqqəti cəlb edən ictimai-fəlsəfi və psixoloji fikirlərin inkişafı və formalaşmasına təsir etmişdir.

XIX əsrin görkəmli mütəfəkkirləri öz elmi və bədii yaradıcılıq fəaliyyətlərində orta əsrlər mədəniyyətindən, fəlsəfəsindən məlumatlanmış, yetərincə istifadə etmişlər. Onlar sələflərinin ən nəcib, yüksək ideallarından, zülm və istismara, gerilik və nadanlığa qarşı, xalqın mənəvi oyanışı, mövcud cəmiyyəti humanizm və sosial ədalət prinsipləri əsasında yeniləşdirmək uğrunda mübarizəyə səsləmişlər.

Tarixdən məlum olur ki, XIX əsrdən Azərbaycanın bütün elm sahələrində, o cümlədən, Azərbaycan fəlsəfə tarixində yeni mərhələ başlayır. Belə ki, orta əsrlər fikir tərzindən Yeni dövr fəlsəfi təfəkkürə keçid başlanır. Bu o dövrə təsadüf edir ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olur. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər baş verir.

Yeni dövr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi və psixoloji fikrinin formalaşmasında və inkişafında rus və Qərbi Avropa mədəniyyəti böyük rol oynamışdır. Bu dövrdə maarifçilik məfkurəsi geniş yayılmışdır. XIX əsr maarifçiləri arasında A.A.Bakıxanovun, M.F.Axundovun və böyük maarifçi H.B.Zərda binin xidmətləri təqdirəlayiq olmuşdur. Adları fəxrlə qeyd olunan

maarifçilər və digərləri tərəfindən Azərbaycan maarifçiliyi yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Görkəmli filosof, akademik H.N.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, maarifçilik ideologiyası xalqın ideya-mənəvi həyatında, mənəvi varlığında ələmətdar hadisə olmaqla dövrün intellektual inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda maarifçi bədii ədəbiyyat yaranmaqla maarifçilik məfkurəsi təşəkkül tapır. Maarifçilik ideologiyasını təbliğ edən bədii ədəbiyyat xalqı uzun əsrlik gerilikdən xilas etməyin əsas yolunu maarifin yayılmasında, məktəb və təhsilin inkişafında görürdü.

XIX əsr Azərbaycan mədəniyyətinin, maarifinin, ictimai-fəlsəfi və psixoloji fikrinin inkişafında xalqımızın görkəmli oğulu, mütəfəkkir şəxsiyyəti Mirzə Fətəli Axundovun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Böyük maarifçi, görkəmli ədib və filosof dini fanatizmə, mistik ideyalara qarşı kəskin mübarizə və cəsarət nümayiş etdirərək xalqın tərəqqisi, ictimai-siyasi fikrinin formalaşması sahəsində ciddi dönüş yaratdı. M.F.Axundov bir materialist filosof kimi idealist cərəyan və baxışlara zərbə vurdu, milli fəlsəfi fikirlərin inkişafına təkən verdi. Akademik

F.Q.Köçərli M.F.Axundovun bu sahədəki xidmətlərini xarakterizə edərək yazır: «Azərbaycan filosofu milli ictimai fikirdə fəlsəfənin statusunu dəyişdirdi. O öyrədirdi ki, fəlsəfə dini möcüzələr, fəvqəltəbii qüvvələr və sair uydurma cəfəngiyatla deyil, varlıq və onun qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğul olmalıdır» (9, səh.253)

XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi və psixoloji fikrində insan və onun iradə azadlığı probleminin əks etdirilməsi məsələsi M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. Qeyd edildiyi kimi, M.F.Axundov əsərlərində maarif, məktəb, təlim-tərbiyə məsələlərinə geniş yer vermişdir. Onun fikrincə, təlim-tərbiyə yeni cəmiyyətdə yeni insanı yetişdirmək üçün mühüm vasitədir. M.F.Axundova görə, tərbiyənin məqsədi kamil insan yetişdirməkdir. Kamil insan elm, bilik sahibi, filosof təbiətli olub, müasir həyat üçün lazım olan biliklərə yiyələnmiş, dünya mədəniyyətindən xəbərdar, yüksək zövqlü, çalışan vətənpərvər bir şəxsiyyətdir. Kamil adamın məqsədi milləti arasında elm və sənətlərin intişar etməsini, öz millətinin ürəyi tarlasında qeyrət, namus, xalqpərvərlik, vətənpərvərlik, ədalət və bərabərlik toxumu əkilməsini və millətin arasından zillətin rəf olunmasını, onun sərvət

və dövlət qazanmasını istəməkdir. M.F.Axundov qeyd edir ki, elm hökm edir, dəlili və sübutu olan hər qəziyyə elmdir.

M.F.Axundovun insan probleminə münasibətini təhlil edərkən məlum olur ki, insanın yeddi mühüm vəzifəsi vardır:

1. İnsan pis əməldən qaçmalı, xeyirxah işlər görməlidir.

2. İnsan yaxşılıq etməyə çalışmalı, kimsəsizlərə, yoxsullara əl tutmalıdır.

3. İnsan zülmü dəf etməyə nail olmalı, zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizə aparmalıdır.

4. İnsan cəmiyyətdə həmvətənləri ilə mehriban şəraitdə yaşamağıdır.

5. İnsan elm öyrənməlidir. Çünki insan elmsiz ailəni, dövləti, səltənəti idarə edə bilməz. Elm öyrənmək üçün oxumaq, savad qazanmaq, ana dilində yazıb oxumağı bacarmaq lazımdır. İnsan elm vasitəsilə cəmiyyətdəki qanunlardan xəbərdar olur, yeri gəldikdə öz hüquq və haqqını tələb etməyə qadir olur.

6. İnsan hər zaman hər yerdə elmi yaymağa çalışmalıdır. Elmi yaymaq, təbliğ etmək üçün uşağa, yeniyetmə və gənclərə təlim-tərbiyə verilməlidir. Uşaqların tərbiyəsində fiziki cəza verməyin qəti əleyhdarı olan M.F.Axundov yazırdı ki,

çubuq və şillə uşaqların əxlaqını pozar, təbiətlərini alçaldar, fitri cövhərlərini boğar, qorxaq və yalançı edər. Hər bir uşağın atası öz uşağını təlim və tərbiyə üçün məktəbdarın yanına apardıqda uşağın yanında dediyi birinci söz bu olurdu: «əti sənin, sümüyü mənim!» M.F.Axundov ürək ağrısı ilə qeyd edirdi ki, bu cür təlim-tərbiyə alan uşaqlardan böyüdükləri vaxt nə kimi insanlıq, mərifət, yüksək hümmət və nəcib əxlaq gözləmək olar?!

7. İnsan cəmiyyətdə qayda və qanunları müdafiə etməlidir.

M.F.Axundova görə, insan ömrünün mənası xalqa, insanlığa xidmət etməkdir. Xalqı tərbiyə etmədən qanunların heç bir faydası ola bilməz.

M.F.Axundovun fikrincə, namus, ağıl, elm və habelə insan təbiətində mövcud olan başqa nəcib keyfiyyətlər elə xüsusiyyətdirlər ki, onlar insanı yaxşı işi pis işdən, xeyir işdən həzz almağa, pis işdən əzab çəkməyə qabil edir. Bu isə o deməkdir ki, insanın təbiətinə elm cövhərilə nə qədər artıq cila verilsə, insan həm elmin qüvvəsi, həm də öz təbiətinin köməyi ilə pis əməllərdən bir o qədər sıxınar.

M.F.Axundov kamil insanın yetişməsində irsiyyətlə yanaşı, ictimai mühit və tərbiyə faktoruna

yüksək qiymət verirdi. M.F.Axundov deyirdi ki, ağıl-kamal ata kürkü deyil ki, irslə övlada yetişə. Onun fikrincə, irsi imkanlar-ağıl, nitq və s. təlim-tərbiyə sayəsində reallaşır. Fitri ağıl, düşüncə və qabiliyyətdən heç kim məhrum deyildir. Lakin bu qabiliyyət poladının üstünü pas tutmuşdur. Tərbiyə-təlim bu pası təmizləyir, insanı bir şəxsiyyət kimi cilalayır. İnsana elm və mədəniyyət lazımdır. İnsan pis xəyallarla yaşamamalı, elmləri, sənətləri öyrənməlidir. İnsan öz yaxşı əməlləri, xeyirxahlığı, biliyi və hünəri ilə nəinki öz doğma xalqı içərisində, həmçinin dünya xalqları içərisində də ad qazanıb üstünlük əldə edə bilər. İnsanların həqiqəti görən gözünə pərdə çəkən və dünya içərisində tərəqqi elmlərinə mane olan hər cür mövhumat və fanatizm aradan qaldırılmalıdır.

Dünya xalqları, xüsusilə alman, fransız, ingilis, və s. xalqlar ona görə inkişaf edib sivilizasion xalqlar oldular ki, onlar elmləri və sənətləri öyrəndilər. Onlar elm və mərifət vasitəsilə tərəqqi etmişdir.

M.F.Axundov kamil insanın harmonik tərbiyəsi üçün üç mühüm amilin olmasını zəruri hesab edirdi. O, bu haqda fikrini H.B.Zərdabiyə məktubunda belə ifadə edirdi: «Ey alim Həsən bəy! Sən hər cür qəzetində biz müsəlman-

lara, müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və faydasını bildirib bizə hey təklif edirsən ki, elm öyrənin, elm öyrənin!...

Çox yaxşı, fikirlərin qiymətli və əvəzsizdir, ziqiymətdir. Biz sizin nəsihətlərinizi eşidib elm öyrənməyə hazırıq. Bizə de görək elmi harada öyrənək, kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək? Sizin arzularınız o vaxt yerinə yetər ki, hətta bizim çobanlarımız da oxumaq, yazmaq bilərlər, qadınlarımız da oxumaq bilər».

M.F.Axundov məktəblərin, müəllimlərin olmamasından və doğma ana dilində təlimin aparılmamasından şikayətlənir, bu məsələlərin həll olunmasına var gücü ilə çalışır.

Böyük mütəfəkkirin ictimai-fəlsəfi, habelə psixoloji fikirləri daha geniş və ətraflı halda onun 1863-1865-ci illərdə yazmış olduğu məşhur «Kəmallüddövlə məktubları»nda əks olunmuşdur. M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları» yazıldığı dövrdən başlamış bu günə qədər həm ədəbiyyatşünasların, həm də filosofların diqqətini cəlb etmişdir. M.F.Axundov özünün ictimai-fəlsəfi və psixoloji görüşlərini adı çəkilən əsərində geniş şərh etmişdir. Müəllif fikirlərini Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə obrazları vasitəsilə ifadə edir.

Kəmalüddövlə dostu Cəlalüddövləyə məktubunda İranın keçmiş şahlar dövründə iqtisadi-siyasi vəziyyətinin yaxşı olduğunu, dövlət tərəfindən kişi və qadınlara qayğı göstərildiyini, şəfaxanalar açıldığını xüsusi vurğu ilə qeyd edirdi.

O, yazırdı ki, padşahın yanında ağıllı, xeyirxah, məsləhətçilər var idi, xalqın şikayətinə baxılırdı, padşah rəiyyətə qayğılı münasibət göstərirdi. Padşahın sivilizasyon olduğunu açıq şəkildə ifadə edirdi.

Kəmalüddövlə İranın keçmişinə nəzər salır, onun tarixindəki parlaq səhifələri yana-yana xatırlayır: «Ey İran! Hanı sən o şövkətin və səadətin» deyərək uzun müddət səfalətə və əsarətə bir növ adət edib onun qəbahətini unudan əhalini silkələyir, qeyrət və həmiyyət duyğularını oyatmağa, coşdurmağa çalışır.

Kəmalüddövlənin təbiətşünaslığa dair baxışları varlıq, materiya haqqındakı fikirləri kimi şərh olunur. Kəmalüddövlə təbiət və cəmiyyət haqqında düşünür, kainat, maddi aləm, varlıq, canlılar aləmi, ruh, həyat və ölüm haqqında fikir söyləyir, «O, materializm mövqeyindən çıxış edir, obyektiv varlığın Allahın və ruhi mütləqin yaratdığı məhsul kimi deyil, heç bir yaradıcıya ehtiyacı olmayan

əbədi, qanuna uyğun varlıq kimi götürür, ruhu maddədən ayırmır, o biri dünyaya da inanmır və s.» (3, səh. 8)

Kəmalüddövlə yaşadığı məmləkətdə və cəmiyyətdə hökm sürən konkret siyasi, ictimai, dini, əxlaqi qanunları saf-çürük edir, onlar haqqında öz fikirlərini açıq bildirir. İrani Fransa və İngiltərə ölkələri ilə müqayisə edərək qeyd edir ki, Avropa ölkələrində eşşəkləri, atları və öküzləri vurmaq qəti qadağan olduğu halda, İran məmləkətində despot padşahın fərmanı ilə yüksək rütbəli sərkərdələrin və əmirlərin ayaqlarını fələqqəyə qoyur, döyür və cəzalandırırlar.

Valideyn uşağını mollaya təqdim edərək onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmağı xahiş edərək deyir: «Molla, oğlumu sənə tapşırıram. Əti sənin, sümüyü mənim. Ona yaxşı tərbiyə ver!». Nadan molla da cavab verir: «Əmin ol, çubuq və fələqqə həmişə onun gözünün qabağında ocaqdır.» (3, səh.212)

Kəmalüddövlə və Cəlalüddövlə hər ikisi şahzadədirlər. Bunların hər ikisi müəyyən səbəblər üzündən Misirə köçməyə məcbur olmuşlar. Kəmalüddövlənin vətəni Hindistanda ingilislər ağalığa keçmişdir, Cəlalüddövlənin vətəni İranda isə özbaşınalığ və despot hökm sürür.

İranda insanlara qarşı ağır cəza tədbirləri keçirilir. İndi sivilizasiya tapmış məmləkətlərdə belə cəzalardan istifadə olunmur. Belə cəzaları vəhşi heyvanlara və barbarlara tətbiq edirlər.

Kəmalüddövlə dostuna fikrini davam etdirərək yazır: «Ey Cəlalüddövlə! Sən bilirsən ki, idarə və politika elminin təhsili İranda mümkün deyil, vacibdir ki, Avropaya səfər etmək və orada təhsil ələmək. Aya, bu mümkündürmü? Necə səfər etmək və kafirlər ilə görüşüb tanış olmaq? Aya, fanatik və şarlatan üləma bu işə razı olarmı? Aya, bu puç əqidələr bu işə fitva verərmiz?» (3, səh.219)

Əsərdən məlum olur ki, hər iki şahzadə ölkələrində hökm sürən vəziyyətlə barışa bilmir, vətənlərinin geri qalmasına narahat olur və düçar olduqları fəlakətdən xilas olmaq üçün yollar axtarır.

M.F.Axundov Kəmalüddövlə obrazı ilə insanları müstəqil və azad olmağa çağırır. Kəmalüddövlə İranı gəzir, hər addımbaşı zülm və əsarət görərək ürək ağrısı ilə deyir: «Ey əhli-İran, əgər sən nəşəyi-azadiyyətdən və hüquqi-insaniyyətdən xəbərdar olsaydın, belə ubudiyətə, belə rəzalətə mütəhəmməl olmazdın...» (3, səh.217). Müəllifin fikrincə, hər bir fərd sağlam aqlın hökmü ilə tam azad-

lıq nemətlərindən istifadə etməlidir. Əsəri diqqətlə oxuduqda məlum olur ki, hər iki şahzadə, hər iki şəxsiyyət bir məqsədin yolçusudur, ikisi də eyni dünyagörüşünə malikdir. Lakin onların, xüsusilə Kəmalüddövlənin daha progressiv olduğunun, Cəlalüddövlənin isə ehtiyatlı, fikir və mülahizələrini dolaşması yolla ifadə etdiyinin şahidi olur.

M.F.Axundov özü sağlığında «Kəmalüddövlə məktubları» əsərinə böyük qiymət verərək: «Bu əsər İslamı sarsıtmaq və fanatizmi məhv etmək işində yüz min nəfərlik bir ordudan daha çox iş görə bilər» demişdir.

Görkəmli maarifçi və filosof M.F.Axundovun ictimai-fəlsəfi görüşlərinin təkamülün inqilabi demokratizm ilə inkişaf edir. O, Azərbaycanın, eləcə də bütün Yaxın Şərqi müsəlman ölkələrinin ilk inqilabçı-demokratı kimi gözlərimiz önündə canlanır. Müəllif «Kəmalüddövlə məktubları»nın birinci məktubunda yazırdı: «Sən (yəni xalq-M.V) ədədcə və qüdrətdə despotdan qat-qat artıqsan. Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib köləlikdən nicat taparsan. Əgər bu halət, yəni birlik sənə müyəssər olsaydı, özünə bir fikir çəkərdin və özünü puç inamların qeydindən və despo-

tun zülmündən nicat verərdin». (3, səh. 217)

M.F.Axundovun xalqının azad və firavan yaşamaq istəyini nəzərə alaraq görkəmli Azərbaycan ədibi Ə.Haqverdiyev 1929-cu ildə «Maarif və mədəniyyət» jurnalının 3-cü nömrəsində yazırdı ki, zərli-zibalı, orden və medallarla bəzədilmiş mundirin altında atəşin bir qəlb, çarizmə nifrət və qəzəblə dolu olan və xalq üçün vuran ürək döyünürdü.

M.F.Axundov xalqın fəal olmasını, mübarizə apararaq azadlığa çıxmasını arzulayırdı. O, 1875-ci ildə yazdığı «Yek kəlmə» haqqında əsərində yazırdı: «İşin əlacı nəsihət və vəz etməkdə, məsləhət verməkdə deyil: göz qabağında olan bu əsas kökündən, dibindən qoparılmalıdır» (3, səh. 311) Mirzə Fətəli işin əlacı dedikdə isə xalqın azadlığa çıxmasını, öz hakimiyyətinin qurulmasını, göz qabağında olan əsas kökündən, dibindən qopartmaq dedikdə isə o, inqilabi dəyişikliyi nəzərdə tuturdu. O, xalqın ictimai bəlalardan xilas olmasını arzulayırdı. O, bu münasibətlə Mirzə Melküm xana göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Despot hakimiyyəti əvəzinə mütədil və azadlıq hakimiyyət qurulacaqdır. ...hər kəs öz bacarığına və biliyinə görə vəzifə sahibi olacaqdır.»

M.F.Axundovun ictimai-siyasi baxışlarını fəlsəfi təhlil edən akademik F.F.Qasımzadə yazır: «...M.F.Axundovun 1860-cı, xüsusən 1870-ci illərdə ömrünün sonlarına yaxın irəli sürdüyü ictimai-siyasi baxışları diqqəti cəlb edir. Axundovun ictimai-siyasi görüşləri böyük bir təkamül keçirmişdir. Əvvəllər ədalətli hökmdar, konstitusiyalı mütləqiyyət, sonralar parlamentli, seçkili hakimiyyət tərəfdarı olan Axundov ömrünün sonlarına doğru xalq hakimiyyəti ideyasına gəlib çıxmış və geniş kütlələri (o vaxt kəndliləri) mütləqiyyəti inqilabi yolla zorakılıqla yıxmağa çağırmışdır» (6, səh. 14)

Qeyd edildiyi kimi, M.F.Axundovun ictimai-siyasi, fəlsəfi, habelə psixoloji baxışları «Kəmalüddövlə məktubları» nda əks olunmuşdur. Kəmalüddövlənin ikinci məktubunda M.F.Axundov yazmışdı: «Revalüsyon ibarətdir ondan ki, xalq zalım və despot padşahın qanunsuz rəftarından təngə gəlib; üsyan qaldırmaq üçün dilbər olub onu devirsin, öz asayiş və səadəti üçün qanun qəbul etsin. Və ya məzhəb əlaqələrinin puç olmasını anlayıb, ruhınların əleyhinə birləşib üsyan qaldırılar və özlərinə filosofların məsləhəti ilə bir yeni məzhəb seçələr». (3, səh.258)

Azərbaycanda və Şərqlərin materialist fəlsəfinin banisi olan M.F.Axundov öz dövrünün təbiət elmlərinin kəşflərindən məharətlə istifadə etmişdir. M.F.Axundov yaradıcılığında məşhur ingilis alimi Ç.Darvin və başqa görkəmli bioloq alimlərin əsərlərinə, yeri gəldikçə fikirlərinə müraciət etmişdir. M.F.Axundov yalnız fəlsəfi əsərlərində deyil, həm də bədii əsərlərində təbiət elmlərinin materiallarından yararlanırdı. Nümunə olaraq böyük ədibin «Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur» əsərinə diqqət yetirək. Burada cəhalətlə, dinlə elmin qarşı-qarşıya mübarizəsi diqqətimizi cəlb edir. Görkəmli Azərbaycan bioloqu, prof.M.A.Axundov bu münasibətlə yazır: «Bu əsərdə M.F.Axundov məşhur bioloq K.Linneyin və başqalarının sistematika prinsipləri ilə tanışdır, bu elmin nəzəri və praktiki əhəmiyyətini Müsyö Cordanın dili ilə şərh edir. Müsyö Cordan Qarabağın təbiətində elmə məlum olmayan, xüsusi dərman və təsərrüfat əhəmiyyəti olan bitki növləri kəşf etdiyindən söhbət açır. Bir bitki növünün sistematikada yerinin təyin edilməsinin böyük elmi əhəmiyyəti olmasından danışır. Bu əsərdə ən maraqlı cəhət budur ki,

ədib gənclərdə təbiət elmlərinə həvəs oyadır. Müsyö Cordan Hətəmxan ağanın qardaşı oğlu Şahbaz bəyi özü ilə ekskursiyaya, herbari yığmağa aparır, onda bu elmə həvəs oyadır, ondakı istedadı görüb hər cür müqavimətə baxmayaraq, onu özü ilə Fransya aparmaq, onu alim edib öz vətəninə qaytarmaq istəyir» (8, səh.19)

Böyük mütəfəkkirə görə, bütün varlığın əsasını materiya təşkil edir. Başqa sözlə, yaradan da materiyadır, yaranan da materiyadır. M.F.Axundova görə, fəlsəfənin təbiət elmləri ilə əlaqədar inkişafı gerçək aləmin daha dərindən dərk edilə biləcəyinə imkan yaradacaqdır: «...qərinələr və əsrlər keçdikdən sonra təbiət və fəlsəfə elmləri dünyada tam bir tərəqqi tapacaq və onların qüdrəti ilə belə nağılları mənasız və uşaqcasına xəbərlər sayacaqlar və onlara güləcəklər. (8, səh.70)

M.F.Axundov əsərlərində bir təbiətşünas alim kimi, istər cansız və istərsə də canlı təbiətin hər biri müəyyən səbəblər, qanunauyğunluqlar sayəsində meydana gəldiyini və özlərinə xas qanulara tabe olduğunu qeyd edir. Böyük mütəfəkkir ictimai-fəlsəfi fikirlərini əsaslandırmaq üçün biologiyadan misal gətirir: «...qanun budur ki, doqquz ay tifil ananın rəhmində

həyatı-nəbati tapsın və hava ilə nəfəs çəksin və süd əmsin və nəvəşünəma etsin, cavan olsun, qojalsın, müzməhill olsun ki, biz ona mövt xitab edirik və səmad aləminə intiqal etsin. Zilhəyatda qanun budur, yəni şərt budur...» (3, səh.66)

M.F.Axundov biologiya və fəlsəfənin mübahisə doğuran «bədən və ruh» probleminə də toxunmuşdur. Böyük materialist filosof göstərir ki, mürəkkəb canlı cisimlər qanunauyğun olaraq inkişaf etdikdə ruh onun bədənində müəyyən bir keyfiyyət kimi meydana çıxır. «Bu, tərkibi-cisminin tamamında ona bir keyfiyyət hasil olur ki, biz ona ruhi-heyvani deyirik ki, onun zimmində həyat və kull, onun küllü müqtəziyyatı müşahidə olunur». (3, səh.101)

M.F.Axundov hissi idrak fəaliyyəti, xüsusilə beş hiss orqanı haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. O, «Kəmalüddövlə məktubları» əsərində Kəmalüddövlənin ikinci məktubunda yazır: «Səndə yalnız beş hiss orqanı vardır...Lakin sən hal-hazırda bu beş hiss orqanında ruhun mahiyyətini və həqiqətini anlamağa qadir deyilsən. Necə ki, şüanın nə olduğunu bilmirsən. Məlumdur ki, günəş çıxarkən dərhal işığı bütün dünyaya yayılır; çırağı yandırarkən dərhal işığı divara düşür.

Məgər sən bilirsən ki, bu işıq nədir? Xeyir bilmirsən. Necə də ki, bilmirsən hərarət nədir, maqnit qüvvəsi nədir və bu kimi başqa şeylər nədir?» (3, səh. 264)

Mütəfəkkir filosof Kəmalüddövlə obrazının dili ilə fikrini davam etdirərək yazır: « Sən ancaq bunu anlaya bilərsən ki, ruh həyat sahibi olan mürəkkəb cisimlərdə bir keyfiyyətdən ibarətdir ki, cisimlər xilqət qanunları və şərtləri əsasında təşəkkül tapdıqda meydana gəlir. Məsələn, sənin əqidəncə müxtəlif və cürbəcür sülh və maye alətlərdən, üzvlərdən, yəni ixlatdan təşəkkül taparaq meydana gələn bir cisimdə haman keyfiyyət, yəni ruh əmələ gəlir. Misal gətirək: uşaq doğulduqdan sonra onun cisminin tərkibində bütün başqa tərkiblərlə birlikdə bir keyfiyyət də əmələ gəlir ki, biz ona canlıların ruhu da deyirik.» (3, səh. 264)

Görkəmli təbiətşünas alim M.F.Axundov İslam aləmində geniş yayılan yaxın qohumla evlənməyin zərərli olması haqqında dəfələrlə fikirlər söyləmişdir. O,

Ədəbiyyat:

1. M.F.Axundov. Əsərləri. II cild. Bakı, 1961

2. M.F.Axundov. Aldanmış kəvakib. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı, 1985.

Cəmalüddövlənin cavab məktubunda yazır: «İddia edirsən ki, Avropanı gəzib məşhur həkimlərlə görüşübsən, niyə bir onlardan soruşmadın ki, aya, nəslin davamı və artması üçün uzaq qandan evlənmək yaxşıdır, ya yaxın qandan?» (3, səh. 279).

M.F.Axundov «Fəhristi-kitab» məqaləsində insanın emosional vəziyyətində baş verən dəyişiklik, xüsusilə hislərin qütbülüyü haqqında fikir söyləyərək yazır: «İnsanın təbiətində iki ümdə xasiyyət qoyulubdur; biri qəm, biri fərəh; ağlamaq-ələməti-qəmdir, gülmək-ələməti fərəhdir.» (3, səh. 311)

Beləliklə, bir daha qeyd edə bilərik ki, böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun bədii və elmi əsərlərinin, fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, tarixi məqalələrinin təhlilindən aydın olur ki, onun ictimai-fəlsəfi, habelə psixoloji fikirləri bir əsrdən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq, bu gün də aktualdır. Nəzərə çarpan həmin fikirlərin sistemləşdirilərək fundamental halda öyrənilməsi, heç şübhəsiz, əhəmiyyətlidir.

3. M.F.Axundov. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, 1987.

4. M.F.Axundov. (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1987

5. M.J.Məhərrəmov. Psixologiya. Bakı, 1968
6. F.F.Qasımzadə. M.F.Axundovun inqilabi demokratizmi. M.F.Axundov (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) Bakı, 1987.səh, 10-16
7. M.A.Axundov. M.F.Axundovun əsərlərində təbiətşünaslıq materialları. M.F.Axundov (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1987. səh, 17-23.
8. M.F.Axundov. Komediya-lar. Povest. Şeirlər. Bakı, 1982
9. F.Q.Köçərli. Azərbaycan xalqının fəlsəfi mədəniyyəti: tədqiqlər, bəzi yekunlar. Böyük Oktyabr ideyalarının Azərbaycanda təntənəsi. Bakı, 1987. səh, 242-256
10. H.N.Hüseynov. XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2006.

РОЛЬ М.Ф.АХУНДОВА В ФОРМИРОВАНИИ ОБЩЕСТВЕННО ФИЛОСОФСКОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье анализируются исторические условия, в которых происходило формирование общественно-политической и психологической мысли в Азербайджане с периода творчества Низами (XII века) и в последующие периоды, особенно в первой и второй половине XIX века. В работе интерпретируются философский трактат «Письма Камалуддовле» и другие философские статьи известного мыслителя, философа материалиста М.Ф.Ахундова. Эти работы оказали значительное влияние на становление художественного и научного творчества ученого во второй половине XIX века. Результаты, полученные автором в процессе психологического анализа философских произведений выдающегося мыслителя М.Ф.Ахундова, представляют значительный научный интерес и огромную практическую ценность.

**THE ROLE OF M.F.AKHUNDOV IN FORMATION
OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL AND
THE PSYCHOLOGICAL THOUGHTS IN AZERBAIJAN**

Here is being analyzed the historical conditions in which takes place the formation of the socio-political and the psychological thoughts in Azerbaijan beginning from the period of N.Ganjaviih (XII c.) and the period of afterwards, especially of the XIX c. In this work being interpreted the philosophical treatise of "The letters of Kemalidovleh" and the other philosophical articles of the famous thinker, philosopher-materialist M.F.Akhundov. These work could considerably influence to the formation of the artistic and the scientific activity of the scientist in period of the second half of the XIX c. The results obtained by the author in the process of the psychological analyses of the philosophical works of the prominent thinker M.F.Akhundov is of a considerable scientific interest and practical value of course.

REDAKSİ YA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol.e. dok., əməkdar elm xadimi, prof.),

Seyidov S.İ. (psixol. e. dok, prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. e. dok, prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. e. dok, prof.),

Həmzəyev M.Ə. (psixol. e. dok, prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. e. dok, prof.),

Təhmasib C.A. (psixol. e. nam., dos.), İbrahimbəyova R.F. (psixol.e.nam.,dos.),

Vəliyev M.V. (psixol. e. nam., dos), Cavadov R.Ə. (psixol. e. nam., dos.),

Əliyeva K.R. (psixol. e. nam., dos.)

Məsul katib:

Mustafayev M.H. (psixol. e. nam.)

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 4629961

Lisənziya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Çapa verilmişdir: 15.09.2008

Fiziki çap vərəqi: 12,75. Tiraj: 300. Sifariş 80.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2008